

СБ (Авт)
А 528

ЛТБІН - КÖЛ

1

1974

ЛИСТОК СРОКА ВОЗВРАТА

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Количество пред. выдач _____

АЛТЫН -КӨЛ

Горно-Алтайская
областная
БИБЛИОТЕКА.

Алтайдын бичиктер чыгарар издательствозынын
Туулу Алтайдагы бөлүгү · 1974

Редакционная коллегия:

С. М. Каташев, Л. В. Кокышев (гл. редактор), Э. М. Палкин,
В. Т. Самыков, Б. У. Укачин

АЛТЫН-КЕЛЬ, № 1, 1974 г.

Литературно-художественный сборник на алтайском языке

Ответств. за выпуск Н. П. Кучняк. Художник В. Д. Запрудаев. Художественный редактор И. И. Митрофанов. Технический редактор М. Г. Шелепова. Корректоры А. А. Боконокова, Н. А. Майманова

АН 13235. Сдано в набор 9/IV 1974 г. Подписано к печати 28/V 1974 г. Формат 70×84 1/16. Усл. п. л. 9,25. Уч.-изд. л. 8,65. Бумага типографская № 3. Тираж 1000 экз. Заказ 1580. Цена 32 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства,
пр. Коммунистический, 44. Горно-Алтайская типография,
пр. Коммунистический, 27.

0733 — 023
А ————— 83 — 74
М 38 (03) — 74

© Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1974г.

ЈҮРЕГИСТИ ОМОРКОТКОН ТӨРӨЛ ЈЕРИС

Бу жылдын январь айынын күндеринин бирүзүндө Алтайдын тууларына жаан сүүнчилү байрам келген. Областька Ленинский партиянын интернациональный политиказынын, советский албатылардын бузулбас бирлигинин керези эдип Албатылардын најылыгынын ордени берилген. Эмди Горно-Алтайский автономный областьтын маанызында Лениннин ордениле коштой Төрөлистин экинчи бийик кайралы жалтырап туру. Туулу Алтайдын ишкүчиле жаткандары бу кайралды бойынын төрөл партиясына ла башкарузына оморкоп, сүрекей жаан көдүринилү айалгада алган.

Горно-Алтайский автономный область РСФСР-де Алтайский крайга кирип жат. Ого крайдын јеринин 38 проценти келижип туру. Ол түндүк јанынан Кемеровский областьла, Хакассияла, күнчыгышта дезе Тувинский АССР-ле колбулу. Түштүк-күнбадыш јанында Казахский ССР-ле, түштүк-күнчыгыш јанында Монголиянын Албаты Республиказыла, Кистайдын Албаты Республиказыла грандажып жат.

Областьтын јеринин кеми Венгриянын Албаты Республиказынын јерине тен, Болгариядан үч катап, Швейцариядан эки катап жаан.

Кадын суунын эмезе Чуйдын јарадындагы кажы ла таш, Чуйдын трагынын кажы ла бурылчыгы бүгүн јангы јүрүмнин сүүнчизи керегинде кожондоп жат. Мындый ырысту јүрүмди Туулу Алтайга Октябрь, улу Лениннин ойгор үредүзи экелген.

Ленин ле јангы јүрүм... Олор качан да болзо бисле кожо. Бистин бүдүрип турган кажы ла јакшынак керегисте Лениннин мөңкүлик кереес јакылталары. Алтай үстинде алтын тагдакты Ленин јарыткан. Онын ойгор кебери ого жаан быйанду албатынын јүрегинде.

Улу Лениннин ийделү табарузынан јайзагнын јангы јажына јоголды. Байлардын тиштери оодылды, камдардын кара мекези тоозындый ташталды. Алтай албаты орус албатынын, СССР-дин өскө дө албатыларынын карындаштык болужынын шылтузында историяда бойынын јерин тапкан.

Туулу Алтайдын эн ле жаан деген једими јангы кижиге болуп жат. Је

јаңы кижини тазыктыары сүрекей түргөн өткөн деп айдарга болбос. Бистин алдыста Алексей Максимович Горькийдин баштанкайыла чыккан «30 дней» деп журнал жадыры. Онын 1936 жылда чыккан жетинчи номеринде жарлу советский писатель И. Катаевтин «Чолушман өзөктө» деп очерки жарлалган.

Катаев Балыкчы журтта 98 жашту Савелий Чуднинге јолуккан. Савелий өрөкөн Чолушмандагы Благовещенский монастырьда батрак болгон. Оны кийинде бастыра Русьтын митрополиди болор абыс Макарий крестеген. Савелий креске түшкени учун абыстан чамча ла штан алган.

«Мен ичи ээн айылды ајыктап көрдим.

— Өрөкөн, слер јөөжө дө јөөгөн јок турбайыгар — деп, мен ого кыйгырдым. Је ол менин нени айтканымды ондобой, бажыла кекип ийди.

Мен јүре бердим. Је ол дезе бойынын сүүнчилү эмес јүрүмиле артып калды» — деп, Катаев кунукчылду бичиген.

Бу сөстөр озогы јүрүмнин уур болгонын сүрекей јарт көргүзет. Је озогы јүрүмнөң арткан бу карган кижиле коштой писатель јаңы кижинин кеберин јурап, онын келер өйи јаркынду болор деп иженчилү бичиген.

«Исай Тантаев он тогус јашту... Ол, бойынын нөкөрлөриндий ок, көп сөс айтпас, јаантайын ла нени де сананып јүрер күндүчи уул. Ол счетоводтордын курсында үренип јат, келер өйдө писатель болор амадулу».

Бис Исайдын оноң арыгы салымын сүрекей јакшы билерис. Ол поэт болгон. Ада-Төрөл учун Улу јууда геройдын өлүмиле өлгөн. Онын карындажы Балыкчыда јарлу койчы.

1927 жылда Туулу Алтайга Коминтерннин делегациязыла кожо немецкий коммунист Кюн айылдап јүргөн. Нөкөр Кюн бу јорукташта уккан көргөни керегинде областной газетте јарлаган статьясында бичиген:

«Мен Ондойдо крестьян јашөскүримнин школында он тогус јашту алтай уулла куучындаштым. Ол совпартшколды үренип божоткон. Бу нөкөрдin төкшиполитический ле исторический билгирин мен сүрекей кайкадым... Бу јит алтай уул бир канча јыл мынан кайра бичик-биликти чек билбес болгон».

Одузынчы јылдарда областьтын экономикасында колхозтордын ла совхозтордын учуры јаан болгон. 1933 жылда колхозный производство эки муннан ажыра мергендүчилер иштеген.

Онон бери көп тө өй өтпөгөн, је јүрүм дезе ичкери сүрекей ыраак барган. Областьта кажы ла он мун улуска эки јүстен ажыра студенттер келижет. Оны зы, капиталистический телекейде эн бийик өзүмдү ороонго — США-га көрө, 14 кижиге көп.

Туулу Алтайга крайдын агаштарынын 50 проценти, кой-эчкилеринин үчинчи үлүзи келижип јат. Областьта агаш, горнорудный ла јербойынын

промышленнозы түрген тебүле өзөт. Ороон ичинде алып турган агнын мүүзинин жарымын Туулу Алтай берип јат.

Областьтын экономический, социальный ла культурный бийик өзүмдү болгонында бастыра аймактардын ишкүчиле јаткандарынын јөмөлтөзи бар. Туулу Алтайдын социальный ла культурный кубулталарын јарт ондоп билип аларга, онын сегис аймагынын бирүзин — Ондой аймакты көрөликтер. 1927 јылда немецкий коммунист бу аймактын алтай уулы керегинде бичиген јок по... Эмди бу аймактын өзүми кандый? Азыйда көчкүн алтайлар эмди кандый айалгада јадып јат? Төртөн јылдын туркунына кандый кубулталар болгон?

Бу аймактын төс ижи, бастыра областьта чылап ок, мал өскүрери болуп јат. Онын төзөлгөзи — койлор өскүрери. Је калганчы өйдө аймакта эчкилер өскүрерине јаан ајару эдилеп јат. Эчкилер өскүрери јанынан аңылу эки хозяйство — Ийинде ле Күпчегенде совхозтор төзөлгөн. Эмди аймакта беш колхоз ло беш совхоз, јурт хозяйствого механизаторлор белетеер училище, «Јуртхозтехниканын» аймактар ортодогы бөлүги, агашхоз, укту мал өскүрер областной станциянын филиалы, сыр эдер завод, ремонтный мастерской ло райбыткомбинат бар. Аймакта көп школдор, больницалар, культурный учреждениелер иштеп јат. Је аймактын эн ле јаан байлыгы улус деп ајдар керек. Бу аймакта өзүп чыдаган улустын ортозынан чыккан көп ишчилер Горно-Алтайский автономный областьтын оморкодусы болуп јат. Јаңыс ла Ондой аймак наукалардын 9 кандидадын өскүрп берген. Олордын бирүзи — Ондойдын школун божоткон А. В. Харитонов военный наука аайынча иштеп, эмди Фрунзенин адыла адалган военный академияда үредүчи болуп јат. Филологический наукалардын кандидады М. Ф. Саруева Карачаево-Черкесский пединститутта кафедраны башкарат, технический наукалардын кандидады М. В. Овчинников Ленинградта текстильный промышленность аайынча научный шинжү өткүрер институтта иштейт. Исторический наукалардын кандидады Б. М. Иванов Томский медицинский институтта кафедраны башкарып туру. Физико-математический наукалардын кандидады А. Палкин, биологический наукалардын кандидады Н. Постников СССР-дин наукалар Академиязынын Сибирьдеги бөлүгинин институттарында иштегилеп јат. Малчынын кызы А. Тыбыкова история, тил ле литература аайынча научный шинжү өткүрер институтта тилдин секторын башкарат, геолого-минералогический наукалардын кандидады В. Тайбашев Магаданда иштеп, докторский диссертация белетейт. Јуртхозяйствонный наукалардын кандидады И. Бахтушкин — РСФСР-дин заслуженный зоотехник. Эмди ады-чуузы Алтай ичинде текши јарлу писательдер ле поэттер Александра Саруева, Аржан Адаров, Эркемен Палкин, Борис Укачин, Шатра Шатинов, Александр Ередеев, Бронтой Бедюров өскөн.

Бу аймакта эрчимдү ижиле мактадып турган улус сүрекей көп. Олор — койчылар ла јылкычылар, механизаторлор ло јурт хозяйство-

нынг специалисттери, культишчилер ле ўредўчилер, медицинский ишчилер... Олордын тоозынан көп улус башкарунын кайралдарыла темдектелген. Ол тоодо — Лениннинг ордениниг кавалери Бабый Таниевич Тужулкин, Октябрьский Революциянын ордениниг кавалери Байрам Кыпчакович Ыжыков, механизатор Капитан Мамыев, Елена Кўндўчиновна Клешева, Михаил Сарин, Солун Сарбашев, Александра Тохонова, Тампун Кельбежеков, Курут Бадеев, Тамара Титашева, Кузьма Екашев ле ононг до өскөлөри.

Јурттар да сўрекей јаранып өскөн. Шашакман јуртты да алалы. Ол Калининнинг адыла адалган колхозтын төс јурты. Алдында мында кааза айылдар турган. Эмди дезе электрический отту, јаан эптў туралар тургулайт. Удабас Урсулдын бу элбек өзөги јуртка тапчы да болордонг аябас.

Колхоз эрчимдў иштў улусла макталып јат. Олор келер өйдө јўрўм мынанг артык болорын сўрекей јакшы билип турулар. Хозяйствонынг аргазы канча ла кире элбек болзо, јўрўм де анча ок кире сўўнчилў болор.

Колхозтын кирелтези јылдан јылга там ла көптөп јат. Колхозчылар кымакайланынынг ээжилерин чике бўдўрип, хозяйствозын там ла тынгыдат.

Колхозно-совхозный производството коммунисттер сўрекей јаан ийде-кўч болуп јатканын анылап темдектеер керек. Олор хозяйственный задалаларды чике бўдўрер эп-аргаларды тузаланып, кажы ла ишчи бойынынг кереги учун каруулу болорын бийик кемине көдўрген.

Аймактын озочылдары иште јакшынак јозогын көргўзет. Социалистический Иштин Геройы Тана Марчинанын ады-јолы текши јарлу. Оныла кожо Кенгининг совхозында иштеп турган койчы Б. Тужулкин — бистинг партиянын исторический XXIV съездининг делегады, краевой Советтинг депутады. Калининнинг адыла адалган колхозто механизаторлор И. Ойноткинов, И. Типикин, В. Каташев ле ононг до өскөлөри текши кўндўде.

Туулу Алтайдын озочыл ишчилери керегинде куучынды ононг до ары улалтар аргалу. Кажы ла аймакта бойынынг геройлоры, промышленный ла јуртхозяйственный производствонинг озочылдары, культуранынг, литературанынг ишчилери бар. Темдек эдип Кан-Оозы аймакты да алалы. Анда Советский Союзтын ўч Геройы, Социалистический Иштин ўч Геройы өскөн. Олор — алтай артиллерист Темирей Казаков, казахтар пулеметчик Джаныбек Елеусов ло автоматчик Кыдран Тугамбаев. Иштин Геройлоры койчы Јелмек Тоедов, анг өскўреечи В. Кудрявцев — јаан тоомјылу улус.

Алтай улус художественный самодеятельностьтын ижинде эрчимдў туружып турганын темдектеер керек. Јылдын ла бастыра область ичинде культуранынг аймакнын кўндери јаан јенўлў өдўп јат. Искусствонинг бу көрўзинде сўрекей көп улус туружат. Шебалин аймакта Каспа јуртта художественный самодеятельностьтын туружаачылары — јиит малчы-

лар — Бастырасоюзный көрүнүп дипломанттары болдылар. Олордын «Каспа — Москва» деген маршруды сүрекей кайкамчылу дөөр керек...

Каспанын иит койчызы Анатолий Мундусов Берлинде өткөн жашоо-күрүмнүн Бастырателекейлик онынчы фестивалинде турушкан. Бу ок өзөктөн поэзиянын элбек жолына кирген, Туулу Алтайда ады жарлу писательдер К. Төлөсов ло П. Самык чыккан. Шебалин аймакта Куйум өзөктө алтай литературанын төзөөчизи П. В. Кучияк ла жарлу писатель Чалчык Анчинович Чунижеков, Мыйту журтта Иван Кочеев, Кумжулу өзөктө Лазарь Кокышев өскөн.

Туулу Алтай өзүмү жаан промышленностьу, журт хозяйстволу область боло берди. Онын бүдүмү жылдын жылга там ла жаранып кубулат. Эмди яс ла келгенде, онын јеринде садтар чечектейт.

Алтай албаты Ленин көргүскен јолло бастыра советский албатыла кожо ичкери алтап, келер жаркынду ойине удур ижемјилү барып јат.

Партиянын обкомынын баштапкы качызы Н. С. Лазебный Горно-Алтайский автономный областтын бежен жылдыгынын күндеринде «Правда» газетте јарлалган «Туулардын ээзи» деп статьясында мынайда бичиген:

«Азыйда Туулу Алтайда 38 серкпе ле эки монастырь бар болгон, је текши үредүлү школдор јок болгон. Алтай албатыда бойынын письменнозы јок болды. Эмди областта јүстер тоолу школдор иштейт. Алтай ла казах балдар төрөл тилиле үренип јат. Областын төс городында педагогический институт, история, тил ле литература аайынча научный шинжү өткүрер институт, үредүчилердин билгирин бийиктедер институт, орто үредүлү агылу беш заведение иштейт. Бистин областтан јүстер тоолу јииттер ле кыстар Москвада, Ленинградта, Барнаулда ла Төрөлистин өскө дө городторында үренип турулар.

Албаты-хозяйствонун башка-башка бөлүктеринде бийик ле орто үредүлү тогус мунга јуук квалифицированный специалисттер, наукалардын 45 кандидады иштегилейт. Писательдердин ле журналисттердин творческий союзтары төзөлгөн. Эки областной газет чыгып јат. Алтай литература өзүмнүн жаан јолында.

Бистин автономный областта одустан ажыра национальносту улус јадып јат.

Алтай албатыда «карындаштар бирлик ле нак болгондо, олорго кандый да кайа таш буудак болбос» деп кеп сөс бар. Онызын јуунун уур жылдары сүрекей јарт керелеп көргүскен. Бистин областтын ишкүчиле јаткандары орус ла өскө дө албатыларла кожо Октябрьдын улу јенүзин, Төрөлистин ак-чегин, јайымын ла кемненг де камааны јок болорын колында мылтыкту корыган. Ада-Төрөл учун Улу јууда Туулу Алтайдан 6 мун 550 кижии јуучыл ордендерле, медальдарла кайралдаткан. Јирме эки кижиге Советский Союзтын Геройы деп күндүлү ат-нере адалган.

Бистин областтын өскө албатыларла, республикаларла экономиче-

ский, культурный колбулары там ла элбеп туру. Темдектезе, Горно-Алтайский ле Хакасский автономный областтардын мөрөйлөжип турганы албатыхозяйственный задачаларды бүүдүрерине, ченемел алыжарына жаан болужын јетирет. Бис Монголиянын Албаты Республиказынын Баян-Улзгейский аймагынын эл-јоныла карындаштык колбулу болуп, најылыкты там бек эдип турус».

Бистин поэттерге ле писательдерге поэтический көдүрингилү күүн-санааны берип турган јеристин бүүдүми андый. Эмди алтайлар «Бис туулардын ээзи болдыс» — деп оморкогонду айдар аргалу.

Туулу Алтайдын ишкүчиле јаткандары бу мындый ырысту јүрүм учун алкыш сөзин Ленинниң улу партиязына, жаан аказына — орус албатыга ла өскө дө карындаштык албатыларга јетирип турулар. Бистин карындаштык, бирлик болгоныс СССР-дин бастыра албатыларынын коммунизм учун тартыжузында јендиртпес улу ийде-күчтин белеги болуп јат.

БИСТИНГ ЮБИЛЯРЛАРЫС

Аржан АДАРОВ

ЈҮРҮМНИНГ БИЙИК АЖУЗЫНДА

(Иван Васильевич Шодоевтин 60 жакына учурлай)

Литературага кажы ла бичиичи бойынын аңылу жолыла келип јат. Је бистинг алтай литературада тургуза өйдө иштеп тургандардын көп сабазынын салымында бир текши темдек бар деп айтса, јастыра болбогодый. Олор ончозы литературага бийик үредү божодып, чо-

кумдап айтса, Литературный институт ажыра келгендер. Анда олор јакшынак теориялык белетениш өткөн, телекейлик литературанын өзүмиле танышкан. Мынызы, бир јанынан, јакшы, је, экинчи јанынан, аңылу једикпестү. Литератор теорияны үренгенин јүрүмди теренжиде ондоп билгениле колбой творчествозында билгир тузаланары јаан учурлу. Шак мындый јолло баргандар коомой эмес једимдерге јединет. Је бичиичи кезикте теорияны јакшы билзе де, јүрүмди јакшы билбези, ого јуук эмес болгоны оны творчестводо көп туйуктанышка ла кей мекеленишке экелип јат. Чындык көрүм-санаалу бичиичи бу једикпести, буудакты учыучында өдүп чыга берет.

Иван Васильевич Шодоев алтай литературага чек өскө, бойынын аңылу жолыла келген деп айдар керек. Ол терен литературный белетениш јогынан, је албатынын јадын-јүрүмин терен билериле, узак јылдарга партийный, советский иштерде иштегениле, алтай литературага јуук болгоныла, оны сүүгениле бичиичининг јеңил эмес јолына келген. Онын мындый јолында газетте иштегени, бичиичилерле сүре ле колбулу болгоны база сүрекей јаан салтарын јетирген.

Иван Васильевич Шодоев салым-јүрүми аайынча алтай бичиичилердин јаан јашту үйезине јуук та болзо, ол литературага бу ла јууктарда јаан произведениелер бичип, кенете ле эрчимдү творчестволу келген. Је озо баштап Иван Васильевич Иван Салайман деп литературный ат алынып, балдарга учурлап, јаан эмес үлгерлер, кожондор, чөрчөктөр, куучындар бичип туратан. Олор албатынын оос поэзиязына, фольклорго

јуук, эски жанжыгышкан эп-аргалардан бек камаанду болгоны јарт көрүнөт. Шак мынайда бичиген бир канча авторлор бичииринин узын бийиктедип болбой, профессиональный литературага једип албай, ол көскө көрүнбес чийүни ажып болбой артып калгандар. Олордын ады-јолын элбек кычыраачылар эмди билбес. Је Иван Васильевич ол көскө көрүнбес сүрекеј јаан буудакты өдүп келгени, литературанын теориязыла терең таныш эмес, таскамал јок литератордон чүмдемел-јурамал сөстинг узы ла профессионал литератор боло бергени онын талантын, амандучылын ла турумкайын көргүзип јат.

Мен бу статьяда Шодоевтин творчествозы керегинде терең шинжүлү иш бүдүрер амаду алдымда тургуспагам. Је Иван Васильевичтин алтан јажы толгоныла колбой онын творчествозы керегинде бир-эки шүүлтемди айдарга турум. Алтан јаш—ол алтан јас, алтан јай, алтан күс ле алтан кыш. Бу өйдин туркунына кижинени эткен, кандый жүрүм жүрген? Озо баштап Иван Васильевичтин өткөн жүрүм керегинде, кыскарта да болзо, айдар керек.

Иван Васильевич Шодоев 1914 јылда 25 сентябрьда Кан-Оозы јуртта крестү јокту алтай кижинин билезинде чыккан. Ол он төрт јаштудан ала иштеп баштаган, 1931 јылда комсомолго киреле, Јабаганда јылкы мал өскүрер совхозтын комсомольский организациязынын качызы ла ол ок совхозтын «Јылкычы» деп газединин редакторы болгон. Онон ол Одесса городто Бастырасоюзный комсомольский школды 1935 јылда божодоло, Кан-Оозы аймакта комсомолдын айкомынын бөлүгинин заведующийи болгон. Онон 1941 јылга јетире «Ойроттын комсомолы» ла «Кызыл Ойрот» областной газеттерде иштеген. 1941 јылдан ала И. В. Шодоев Советский Черүде туруп, төрөлин корыган, Сталинградта, Курсктын јанында болгон улу јуу-согуштарда туружып, көп катап шыркаталкан. Иван Васильевич Шодоев 1943 јылдан бери КПСС-тин члени. Ол көп јылдарга «Алтайдын Чолмоны» газеттин редакторы, облысполкомнын председателинин заместители болгон. Эмди ол «Алтайдын Чолмоны» газеттин редакторынын заместители болуп иштеп туру. Ол көп јылдардын туркунына КПСС-тин обкомынын, горкомынын члени болуп, областной ла районный Советтердин депутадына тудулган, јаан общественный иштерде турушкан. Партия ла башкару јууда ла иште атнерелү керектери учун Иван Васильевич Шодоевти «Красная Звезда», эки «Знак Почета» ордендерле, көп медальдарла кайралдаган. Иван Васильевич 1969 јылдан бери СССР-дин писательдеринин Союзынын члени. Ол бойынын автобиографиязында 1939 јылдан ала литературада туружып баштагам деп бичип јат. Је онон озо газеттерде ле јуунтыларда јангы бичип баштаачы автордын кыска үлгерлери, куучындары чыгып туратан. Онон 1958 јылда баштапкы јукачак «Койонок» деп јуунты чыккан. 1961 јылда «Билереер бе?» деп база балдарга учурлаган бичик чыккан.

Иван Васильевичтин творческий јолы балдарга керектү бичигештер чүмдееринен башталганы тегиндү эмес деп айдарга турум. Ол область-ла көп јоруктап, алтай јурттарда болуп, алтай балдарга бойынын тилиле кычырага бичиктер јетпей турганын көргөн. Ого үзеери, јаш тужында ого үренерге кандый күч болгонын, бичик билбес карангуй јүрүм алтай албатыны кандый кызаландарга экелгенин јакшы билетен. Айдарда, шак онын учун балдардын өзүмине, олордын текши билерин көптөдөрине ол, коммунист, көпти көргөн, јуу-чакты, өлүмди өткөн кижиге, јаан ајару этпей, өдүп болбозы јарт. Иван Васильевич ол керегинде сүре ле алтай литераторлорго айдып туратан. Балдарга карузыганынан, ологорго тузалу болорго албаданганынан, алтай литературанын алдында турган төс сурактардын бирүзи балдардын литературазын өскүрери болгонын терен билгенинен ол балдарга учурлаган бичиктер бичип баштаган деп темдектеер керек. Балдар — ол албатынын келер өйи, ологор бистин солынтыбыс, айдарда, бис кандый улус өскүрип, чыдадып саларыс, кийнисте шак андый улус, андый албаты артып калар. Јаш үйени революционный ээжилер, јанжыккан јакшы јандар, иштин ат-нерелү учуры ажыра тазыктырары — бичиичинин агару кереги. Иван Васильевич бу бийик учурлу керекти јакшы билген ле ого ончо күчин берген. Орө адалган бичиктер чүмделген кеми јанынан јаан мөрлү эмес те болзо, бойынын ойинде кыйалтазы јок керектү болгон. Бир кезек бичиичилер азыйда бичилген произведениелерди бүгүнгиге күннин кемјүзиле кемјип, ологорго јаан некелте эдип, ологорды јектеп, учурын јабызадып айдар да күүндү. Шак мындый умзаныш, мен бодозом, јастыра. Анчадала јангы өзүп, јангы ла профессиональный литература болуп төзөлип јаткан литературада мындый једикпестер, өзүмнинг једикпестери, болгон до, болбос учуры да јок.

Иван Васильевич Шодоев кажы ла произведениени бичиирде, озо бойынын алдына јарт ла чокум амаду тургузып јат. Онын исторический произведениелер бичип баштаганы база тегиндү эмес. Мен бодозом, ол элден ле озо јаш үйени төрөл албатызынын өткөн өйлөрдөги јүрүмиле, онын јенгил эмес салымыла таныштырага амадаган. Озогы өйлөрдиге билетен јаан јашту үйе табынча јүрүмнен ырап, јоголып јат. Өткөн өйди јашөскүрим јакшы билбес. Ол керегинде бичиир керек. Өткөн өйди ле бүгүнгиге күндерди түндештирип ийзе, озогы јүрүм кандый коркушту болгоны јарт көрүнип келер. Айдарда, Октябрьский революциянын, Совет јангнын учуры кандый јаан болгоны, Лениннинг партиязынын өткүрген ижинин ат-нерези јаш үйеге јарт болор. Бүгүнгиге јашөскүрим сүрекей јилбиркек, ол јангыс ла бүгүнгиге өйдөги јүрүмди јакшы билерге турган эмес, је озогы јүрүмди билерге база амадап јат.

«Ирбизек» (1959) деп јаан эмес исторический повестьте Иван Васильевич Алтайда ады јарлу бөкө, је јокту кижинин јүрүмин көргүзип јат. Ирбизек — јүрүмде чын болгон кижиге. Онын ат-нерелү күчиге кере-

гинде алтай улус ортодо көп куучындар жүрөтөн. Улустын куучынынан бодогондо, Ирбизек он сегизинчи чактын учында жүргөн болгодый. Автор улустын куучындарына тайанып, жаан ийде-күчтү, же жокту, андый да болзо, багынбас, омок алтай кижинин художественный текшилиик сүркеберин көргүзүп жат. Ол Ирбизектин кебери, онын жүрүми ажыра алтай албатынын озодо уур жүрүмин, ол өйдөги патриархально-феодальный стройды чын жураган. «Ирбизекти» художественный жанынан бийик кеминде бичилген произведение деп айдар керек. Бу повестьте алтай кычыраачылар сүркей сонуркап уткыган ла кычырган. Повестьте алтай байлар ла жайзаңдар тегин алтай улусты кату кулданганы, керек десе бөкө жоктунын күчин күрөш-маргаан ажыра тузаланганы жарт ла чокум көргүзүлгөн. Же Ирбизектий чыйрак, терен шүүлөтү, жайым сүүген улус байларла удур тартыжар эп-арганы билбей, карыксынып, туйуксынып турганы база чын журалып жат.

Бу произведение Иван Васильевич Шодоевти таскамалы ас автордон литературанын узына чыгарган баштапкы бийик боочы деп айдар күүним бар. Шак бу өйдөн ала ол профессионализмге көчүп жат.

«Кызаланду жылдар» (1967) — Иван Васильевичтин эн жаан ла бийик мөрлү бичилген произведениелеринин бирүзи. Ол керегинде аңылу шинжү эдер керек. Төрөл албатызынын жүрүмин жакшы билери, историяны лаптап шиндегени, кеп-куучындарды чын болгон исторический керектерле жуукташтырганы ого бүткүл исторический роман бичиир арга берген. Алтай албаты салымынын кызаланду жылдарында өштүгө багынбай, ого удур ат-нерелү тартышканы, өлгөни, өлүми де ажыра өштүни жөнгени романда сүркей жакшы көргүзүлгөн. Темдектезе, Карчаганын, Түүкейдин, Бөдөкинин сүр-кеберлери толо жураган ла омордын ич санаазы ончо жанынан чокум чүмделген. Бу улус романнын страницаларынан биске, тирү улус чылап, удур туруп келгендий. Алтай албатынын салымында ол Россияга бойынын күүниле багынганы кандый жаан учурлу болгонын автор романда база чын жартап жат. Романды алтай кычыраачылар сүркей жылбиркеп кычырган. Бу произведение кыска өйдүн туркунына кычыраачылардын сүүген произведениелеринин бирүзи боло бергени кайкал эмес. Ненин учун десе ол албатынын эн кызалан өйдө ат-нерелү жүрүми керегинде куучындап жат. Кычыраачылардын сурагы аайынча бу романды издательство экинчи катап кепке базып чыгарган.

Алтай литературада калганчы өйлөрдө эн ле жарлу эки произведение чүмделген. Омордын баштапкызы — Лазарь Васильевич Кокышевтин «Тубазы», экинчизи — Иван Васильевич Шодоевтин «Кызаланду жылдары». Бу роман — автордын ичкери барган жолында, бичиичинин узун бийиктедеринде экинчи бийик боочы. Жүрүмди көргүзөринде социалистический реализмнин эжилерин тузаланып билери, историяны марксистско-ленинский теорияга төзөлгөлөнип шиндеер өзүмдү болгоны ого булгактуу уур өйди чын көргүзөр арга берип жат.

«Кызаланду жылдарды» ээчий Иван Васильевич Шодоев «Таң алдында» деп база бир жаан роман бичиди. Жажы жаанай берген, каруулу иште турган, көп общественный иштер бүдүргөн бичиичиге улай-телей жаан романдар бичиирге жеңил эмес болгоны јарт. Јаңыс ла јүрүмди терен билери, турумкайы, јана болбос күүн-табы бу уур ишти бүдүрер, аңылу једимдерге јединер арга берген. Јүк ле таланттын, чындык көрүм-санаалу болгонынын күчиле мындый иштерди бүдүрип болбозын.

«Таң алдында» (1972) деп романның анчадала баштапкы бөлүги чүмдемел кеми јанынан жаан мөрлү бичилген деп билдирет. Камылдынын ла Карастайдын сүр-кеберлери, јан-кылыгы, олордын тыш јанынан иле көрүнбес те болзо, је сүрекей ару, терен лирический сүүштери чын ла јүрүмдик јуралган. Автор Алтайда жаан социальный солынталар болуп турган өйдиг баштапкы жылдарын, Россиянын төс јеринде төс политический силкиништердин толкузы ыраак алтай јурттарга тоңдолып турганын једимдү бичип јат. Бу баштапкы телекейлик јуу, алтай улусты фронттын тыловой иштерине апарганы, оноң улам болгон политический кыймыгу, революциянын тыныжы, јаңы, качан да болбогон солынталардан чочыш ла јүрүм өскөрөрине ижениш болгон. Карастай ла Камылдынын салымы ажыра автор алтай улустын ол өйлөрдөги кату ла ичкери ижеништү јүрүм-салымын көргүзип јат. Алтай кижинин кылык-јаңы, ару күүн-санаазы, ичјандык характери психологический јанынан терен ле чике көргүзилет. Камылдынын черүге атанганы, Карастайдын оны үйдешкени, оны сакып, ээн айлында јаңыскан артып калганы тың јуралган. Оноң Камылдынын өлүми, оның сөөгин адазы тартып апаратканы романның эң тың бичилген бөлүктеринин бирүзи деп айдар керек. Јаңыс ла романның калганчы бажалыктары мендештү бичилген, олардо көп текши шүүлтелү јерлер бар. Калганчы үч бажалык таң алдынан роман болор аргалу деп бодоп турум. Бүткүлинче бу солун, терен шүүлтелү произведение болуп јат. Бу произведенииде база бир жаан учурлу тема бар. Ол орус ла алтай албатынын најылыгы. Јокту орус крестьянин ле јокту алтай малчынын үлежер, өөркөжөр немези јок. Олор бой-бойына болужып, нак ла эптү-јөптү јуртап јадылар.

Шодоевтин бичигендери тили аайынча база аңылу болгонын темдектеерге турум. Онын тили күрмелгезиле, айдылыжыла, байлыгыла албатынын тилине, онын тегин эрмек-куучынына сүрекей јуук. Шак онын да учун јажы жаанай берген улус анчадала Шодоевтин романдарынын тилин сүрекей јакшы ондоп, ундылып брааткан сөстөрдү баалап кычырадылар. Бистин бир кезек бичиичилер тилди өйинен өткүре литературный эдерге албаданып, албатынын тилинде бар сөстөрдү билбей, јаңыдан сөс табарга амадаганы јажыт эмес.

Быјыл Иван Васильевич Шодоевтин алтан јажы толуп јат. Ол литературный өзүмнин бийик боочызынын бажында турганын бис көрүп,

сүүнп жадыс. Иван Васильевич эмди де бийик ажулар ажар, солун, албатыга керектү произведениелер бичиир деп бир де аланзыбай турум. Писатель, коммунист, албатынын чындык уулы — Иван Васильевич Шодоев бойынын бастыра жүрүмиле, ижиле, творчествозыла жаңы өзүп клееткен жаш бичиичилерге жакшынак тем көргүзип жат.

Конст. КОЗЛОВ

ЭМДИГИ КИЖИНИҢ КӨРҮЖИЛЕ

1952 жылда Алтайдын бичиктер чыгарар издательствозында Александр Демченконын повестьтеринин ле куучындарынын «Шаргайта» деп баштапкы жуунтызы ак-жарыкка чыккан. Ле писательдин творчествозыла меге онон чик жок озо таныжарга келишкен. 1947 жылда

«Звезда Алтая» газеттин онон озо өткөн жылдагы номерлерин көрүп, мен А. Демченко деп журналисттин очерктерине учурап тургам. Ол бойынын ойинде «Алтайская правданын» Туулу Алтай аайынча собкоры болуп иштеген. Ол очерктерди журт жердин жүрүмин жакшы билер кижжи бичигени сезилип турган. Очерктер чын керектерге төзөлгөлөнбөгөн болзо, олорды куучындар да деп адагадый болгон. Журналист бойынын очерктеринде жуунын кийниндеги өйдө алтай журтта болгон уур-күчтерди, једикпестерди јажырбай, карын, олорды канайып түрген јо-голтотоны керегинде от-јалбышту сөстөрлө бичиген.

Чын газетчиктин бойы, Александр Демченко Туулу Алтайдын сыра-най ыраак деген толуктарына өдүп, сонгында туура салбас сурактар боло беретен темалар таап турган.

Бир катап учурал болуп менин колыма Демченконын үлгерлеринин «Из фронтовой тетради» деп јаан эмес жуунтызы учураган. Оны ол өйдө Туулу Алтайдын издательствозы чыгарган эмтир. Үлгерлер кирелү болгон, автор олор керегинде айдарга кемзинип туратан. Ле технический једикпестерин ајаруга албаза, олор бойынын кирезинде кем жок болгон, олордон фронтовой јолдордын тоозыны, тарынын јыды, фашисттер өртөп салган журттардын, городтордын ыжы-јыды согулган. Автор Ада-Төрөл учун Улу жуунын јылдарында бойынын көзиле көргөнин кыска үлгерлеринде акту јүрегинен ле чын-чике јураган. Ол колына автомат алып, Украинанын ла Белоруссиянын јериле базып, фашисттердин үүр-лерин күнбадыш јаар сүрүп барган.

«Шаргайта» деп жуунты чыккан кийинде А. Демченконын ады-јолы

jarлу боло берген. Кычыраачылар жылу уткыган бу бичик журт jerдин ишчилерине, чўми жок ло кемзинчек улуска, оlorдын жеңил эмес ижине учурлалган.

Александр Демченко писательдердин краевой съездинин трибуна-зында турганы сагыжыма кирет. Залда отурган бастыра улустын колча-бужызы жыырап турарда, ол мынайда айткан эди:

— Менин учуп чыгар площадкам — эмдиги ой!

Ол писательдер жаңы ла төзөлгөн краевой издательствоны кўрее-лей жуулыжып турган ой болгон. «Алтай» деп литературно-художест-венный альманахтын баштапкы номери чыккан. Ондо одуска жуук автор-lorдын произведениелери жарлалган. Жылдар жылыжып өткөн, ол автор-lorдын көбизинин ады-жолы газеттердин ле альманахтардын страни-цаларынан чек жоголып калган. Литературага акту жүрегинин кычырузы-ла келген дегедий тоолу ла писательдер арткан. Оlorдын ортозында — Марк Юдалевич, Иван Шумилов, Николай Дворцов, Иван Фролов, Александр Демченко.

Александр Демченко бойынын «учуп чыгатын площадказын» таш-табаганын ой көргүскен. 1954 жылда онын «Чуйские зори» («Чуйдын таңдактары») деп романы чыккан. Ол жаан удабай такып кепке базыл-ган. Бу солун бичикте алтай албатынын жүрүми керегинде, социалисти-ческий журт хозяйствоны көдүрери учун тартыжуда онын жедимдери ке-регинде айдылган.

Уч жылдын бажында крайдын бичиктер чыгарар издательствозы Демченконын «На стремнине» («Экпиндү жерде») деп экинчи романын ак-жарыкка чыгарган. Бу роман колхозный деремнеге учурлалган. Писа-тель ондо колхозчылар Коммунистический партиянын башкарганыла журт хозяйствоны оноң ары өскүрери учун тартыжып турганы керегинде айдат. Автор журт жердеги ишчилердин көдүринилү ижин көргүскен, советский кижинин кылык-жаңынын жакшынак темдектерин илелткен.

«Алтай» деп альманахтын 1960 жылда жарлалган он бежинчи бичи-гинде А. Демченконын беш очерги кепке базылган, оlorдын текши ады — «Ойдин темдектери». Ол очерктеринде автор албатынын комму-нистический күүн-санаалу жадарга ла иштеерге жүткүгенин көргүзет.

А. Демченконын творчествозы жаңыс ла эмдиги өйдөги сурактарга учурлалганыла аңыланып турган эмес, же Сибирьдин жажы жаан бир ке-зек писательдеринин эн артык жаңжыгуларын оноң ары улалтканыла аңыланып жат.

...Александр Михайлович Демченко 1914 жылда 22 августта Иркутск городто чыккан. Онын адазы жалданып иштеген кижжи болгон, баштапкы телекейлик жуу башталарда, оны черүге алгылаган. Билези Алтайга кө-чүп келген. Келер өйдөги писательдин бала тужы Троицкий деп журтта

өткөн. Мында ол жетижылдык школды үренип божоткон. Мында литературный кружокто Демченко Саша баштапкы ла катап бичип ченеген.

Одузынчы жылдарда Троицкийде районный газет төзөлгөн. Онын редакторы эдип Иван Супрунов тургузылган, ол «Сибирские огни» журналда иштежип туратан. Шак бого, газетти күреелей, бичиичи жашөскүрим жуулыжатан. Газет недедеде бир катаптап чыгып турган. Бу ой жаңы ла бичип баштаган поэттерге ле писательдерге сыраңай ла ырысту ой болгон.

«Всходы» газеттин страницаларында ол тушта Сибирьдин поэттери Илья Мухачев ло Василий Непомнящих турушкылаган. Писатель Михаил Бубенновтын аказы Фаддей мында бойынын «На старой мельнице» («Эски теерменде») деп баштапкы куучынын жарлаган. Бичиичи керсү жашөскүримнин ортозында айланып, Демченко Саша канча ла бар жакшыны бойына алынып, бичиирге үренип, бойынын баштапкы үлгерлерин кепке баскан.

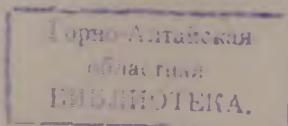
Өрө айдылган керектер кату классовый тартыжунын жылдарында болгонун аяруга албаска болбос. Журттарда колхозтор, машинно-тракторный станциялар төзөлип турган. Азыйда албатынын канын соргон тутпалар — байлар, кулактар жаңы жүрүмнин базыдын токтодорго кандый да кара кылыктап жана баскылабаган, өмөлик учун анчадала эрчимдүү тартышкан улусты өлтүргилеп те турган. Бу мынын ончозын автор бойынын көзиле көрүп, ол керегинде журамалдарында айдарга кичеенетен.

— Сен, Шурка, үлгерлеринди ташта, прозанды жылдыр, чынын айдадым — сүреен болор — деп, кружоктын башкараачызы ого жаңыс катап айткан эмес.

Жылдар өдүп ле жаткан. Демченко Јаш-Турада үредүчилерди беле-теер экиайлык курсты өдөлө, эки жыл үредүчи болуп иштеген. Онон геологоразведочный техникумнын уч курсын божодып, изыскательский партияларда турушкан, мыныла жаңыс өйдө Томский педагогический институттын тил ле литература аайынча отделениезинде заочно үренген.

1941—1945 жылдарда Александр Демченко Советский Черүде болуп, немецко-фашистский олјочыларга удурлашту жуу-согуштарда турушкан. Жууда көргүскен эркини учун ого башкарунын төрт кайралы берилген. 1944 жылда фронтто ол партияга кирген. Черүзиле кожо гран ары жанында — Румынияда, Венгрияда, Австрияда ла Чехословакияда болгон. Согулта эдеечи тогузынчы армияда туруп, Будапештти курчаарында ла жайымдаарында, Балатон учун жуу-согушта турушкан, Венаны жайымдашкан.

Јууны Александр Демченко Чехословакияда божоткон. Јаан удабай дезе Будапешттин жанында Кештелек деп журтта политотделдин јакарузыла ол Кызыл Мааны орденле, Кутузовтын экинчи степеньдү ордениле кайралдаткан 98-чи Свирско-Венский гвардейский дивизиянын история-

зын бичиген. Бир тушта кружокто јединип алган литературный билгир-лери ле таскамалы ол историяны бичиирине керектү болуп калган.

Төрөлине Александр Михайлович 1946 жылда јанып келген. Ол ой-дөң ала онын «Алтайская правда» газетте журналист болуп иштеген ижи башталган деп айдарга јараар. Ого ол јүрүминин он јылын берген. Је Александр Демченко онызына комудабай јат.

— Газеттеги иш, колхозтор, совхозтор ло предприятиялер сайын улам ла јорукташ, јаантайын улусла тушташканым кандый да универсitetтер берип болбос немени меге берген — деп, ол куучындайт.

Эмди дезе А. Демченконын «Шаргайта» деп баштапкы јуунтызына бурылып келелдер. Јуунтыга кирген «Бийик јакылта», «Шаргайта» ла «Маринка» деп повестьтерди, анайда ок «Тегин история» ла «Паромдо» деп эки куучынды кычыраачылар сонуркап кычырган деп, мен мынанг озо айткам.

Бир кезек творческий јастыралардан кыйып болбогон до болзо, А. Демченко повестьтеринин ле куучындарынын баштапкы бичигинде јурт јердеги тегин ишчилердин ундылбас сүр-кеберлерин тзөгөн. Олордын ортозында — алтай койчылар Санаш Ялатов, Барлай Ачубаев, бозу азыраачы кыс Маринка Озернова, колхозтын сад өскүречизи Фрося Белкина, Советский Черүнин јуучылдары Николай Прибытков, Иван Гудзя, Никита Улыбин. Бу сүр-кеберлер ажыра писатель Коммунистический партияга тазыкырткан советский кижинин кылык-јаңынын јакшынак темдектерин — патриотизмин, иште ле өштүге удурлажа јуусогуштарда бойына килебезин, коммунизмге ле амыр-энчүнин керегине бектенг бек бүдүмјизин, өмө-јөмөлик санаазын, најылыкка ла сүүшке учы-кеми јок берингенин көргүзип јат.

Писатель јурт јердеги ишчилерле јуук колбуда, онын көдүрингизинин тзөөлгөзи, творчествозынын ийдези шак онызында. Социалистический реализмнин эп-сүмелерин билгир тузаланып, ол советский јүрүмди чын-чике көргүзип, бойынын албатызынын јилбүлери учун туружып, партияга ишкүчиле јаткандарды коммунистический санаалу эдип тазык-тырарына болужып јат.

...А. Демченконын «Чуйские зори» деп јилбүлү романын кычырган-да, кижини писатель эдип тзөөөринде газет кандый јаан учурлу болуп турганын, ол ого канча кире көп солун материал бергенин иле-јарт биллип јадын. Ченемел өткүрер зональный станциянын «Кызыл јуучыл» деп колхозтогы опорный пунктын башкарып турган орус үй кижинин — Анна Васильевна Русакованын сүр-кеберин алалы. Русаковага учурлалган страницаларды кычырганда, көзинин алдына түбек-јеткерлү учуралда өлгөн Лидия Владиславовна Окулич-Козаринанын — «Мухор-Тархата» колхозто ноокылу эчкилердин жаңы угын өскүрип аларына јүрүминин кабортозын берген ученындын сүри туруп келет.

Автор Русакова деп јакшынак үй кижинин сүр-кеберине керектү будуктарды жүрүмнүн бойынан алат. Чын ученыдын бойы, Анна Васильевна теорияны практикага колбоштырып, жаңы утку эчкилер өскүрери жанынан Кульзахтын баштаңкайын жөмөп, научный башкартуны бойына алып јат. Русакова једим болорына бүдүп, сүүген керегине бастыра күчин, чыдалын берип, ончо буудактарды өдүп, јенүге једет.

Русакова — Төрөлинин јилбүлериле јаткан, текши керекти бойы-нойынан бийик көрүп турган бистинг озочыл ученыларыстын ортозынан чыккан киж. Ол наукадагы карьеристтерле јана баспай тартыжат. Романда андый карьерист немелердин бирүзи — ченемел өткүрер зональный станциянын директоры Грошев.

Анна Васильевна — иште бойына чек килебес киж. Бир катап ол сууны јакалай браадып, эки уулак сууга жыгылганын көрүп ийеле, бир де сананбай, тоштый сууга калып ийген. Бойын јеткерге алдырып, јаш көөркийлерди аргадап алган.

Койчыларга эн уур өйдө — мал кыштадар тушта Русакова олорло кожо болуп, олорго нөкөрлик жөмөлтөзин јетирип, јөп-сүмезиле болужып јат. Азырал келтейиненг уур боло берерде, ол мында да Мурзагулов Мамыйга болужып, онын мал кабырар эп-сүмезин јарадат.

Русакова колхозто научный ишти јенүлү өткүрген, онын шылтузында ноокылу эчкилердин жаңы угы төзөлгөн. Бу једими учун ого Государственный сыйдын лауреады деп ат-нере берилген.

Орус улус алтайларла најылажып, олорго болужып, кожо текши керегин бүдүрип турганын А. Демченко Русакованын сүр-кебери ажыра көргүскен. Русакованын Кульзахла најылашканы ол бистинг орооныстын бастыра албатылары ортодогы карындаштык најылыктын јозогы болуп јат.

Автор Совет јаннын јылдарында өзүп чыдаган, Коммунистический партияга тазыкырткан жаңы алтай јашөскүримнин сүр-кеберин төзөгөн. Олордын ортозында — Карым, Чечек, Оймок ло онон до өскөлөри.

Карым — комсомол уул, ончо јакшыны жөмөп, общественный керектерде эрчимдү туружып јат. Малды суула јеткилдееп ле түк јунар деп, колхозчылар буунтылар тударга јөптөжип аларда, ол јашөскүримнен бригада төзөп, канал казарында бригадазыла кожо турумкай иштенген.

Карымнын ла комсомольский организациянын качызынын Чечектин сүр-кеберлери ажыра А. Демченко алтайлардын јиит үйезинин жаңы темдектерин — ишти коммунистический санаалу көргөнин, најылыкта, сүүште ап-арузын ла онон до өскөзин көргүскен. Романда орус кыстар — эјелү-сыйынду Варя ла Люба Огнева, јиит уул — Сергей Поляков ло онон до өскөлөри јаркынду јуралган.

«Чуйские зори» деп роман художественный жанынан баштапкы куучындарга ла повестьтерге көрө — писательдин творчествозында ичкери

эткен јаан алтам. Мында А. Демченко жүрүмдү азыйгызынан терең, элбек көргүзүп, бистин өйдөгү улустун текши кылык-жанын азыйгызынан жаркындуу, чын-чике жураган.

1957 жылда А. Демченконын «На стремнине» деп экинчи романы база Барнаулда кепке базылган. Бу роман журт хозяйствоны өскүрөт сурактарга учурлалган.

«Горный большевик» деп колхозтын жүрүмүн көргүзүп, писатель журт хозяйствонын партиянын башкартузу керегинде сурак тургузат. Бу сурак художественный жанынан бүдүмжилуу жарталган деп айдарга жараар. Автор колхозтын керектери, онын өзөтөн жолдору керегинде куучындап, партиянын райкомынын баштапкы ла экинчи качыларынын — Прохоровтын ла Ермаковтын сүр-кеберлерин журап, олардын качызы ла керекти канайып көргөни ажыра партиянын башкартуунун эп-сүмелерин бойы канайып көрүп турганын айткан. Жаркындуу жазокторду тузаланып, писатель Прохоровтын партиянын иштеги эп-сүмезин жектеп, Ермаковтын эп-сүмелерин дезе партиянын некектелерине, журт хозяйствоны оном ары өскүрөт задачаларга келижиб турган чын эп-сүмелер деп жаратат.

Александр Демченко колхозный производствоны өскүрөт жолдор керегинде сурак тургускан. «Горный большевик» деп артель уур-күч айалгада: кирелтелер жабыс, квалификациялуу ишчилер жедишпей жат, технический төзөлгө уйан. Уур айалгадан чыгарга, колхозтын председатели Голубь болушту предприятиялердин ижин элбеде баштаар деп сананып алган. Ол кирпич, черет, төгөт лө жуугындагы көп колхозтор керексип турган өскө дө материалдар эдер ле садар керек деп шүүлте берген. Председатель мынызы биске жаан астам берер, коллективный хозяйствоны кезем көдүрерине болужар деп бодоп турган. Ле парторганизациянын качызы өскө жол — хозяйствонын төс бөлүктөрүн — жалан ла мал ижин ончо аргаларла өскүрөт жол айдып берет. Бу суракты эбиреде тартыжу романнын төс конфликты болуп жат.

Бу тартыжуда жөнү Жигулевтын ла онын жөмөшчилеринин уулам-жызына жедишкен, ненин учун дезе олар колхозтын экономикасын көдүрөт суракты көдүреринде государствонун, албатынын жылбулерине төзөлгөлөнгөн. Ашты, мал ижинин продукталарын көптөдө эдери — колхозчылардын жадын жүрүмунин кемин көдүрөт сок жангыс чын жол деп, Голубька ла онын жөмөшчилерине практика да көргүзүп берген. «Горный большевик» шак андый жолло барган.

Анайып, автор художественный аргаларла журт хозяйствоны өскүрөт жолдор керегинде суракты жартаган. Онызы партиянын журт жердеги ишчилерге тургускан задачаларына келижиб жат.

Писатель романында жүрүмдү өскөртөринде албатынын жаан ийдекүчин, өмөлик иштин көдүрингизин көргүскөн.

Бистин ороонынын колхозный крестьянствозы ишмекчи классла

сүрекей жуук колбулу. Колхозчылардын ла ишмекчилердин најылыгы А. Демченконун романында чокум көргүзилген. Промышленный пред-приятенин коллективи «Горный большевик» колхозты шефството алып, мал өскүрер фермаларын механизировать эдерине болужып, колхозтор ортодо гидроэлектростанция тудар план темдектеп берген.

Александр Демченко «Повесть о настоящей любви» («Чын сүүш керегинде повесть») деп калганчы да романында бойынун төс темати-казынан туура барбаган. Бу произведениезинде ол катап ла журтхозяй-ственный производствонун ишчилерин көргүзип, мыныла коштой бойы-нын жагы творческий аргаларын жайа ачат.

Керектердин төс јеринде — ол јүрүмде болуп турган чагыштырулар, талаштар. Иноземцева Марина травопольщик Гусла јер ижинин јүрүм бойы тургускан озочыл системазы учун тартыжып јат. Гус бойынун көрүм-шүүлтези учун ненин учун тартыжып туру дезе, ол науканын док-торы болорго јат, ого үзеери, оны кезик башкараачылар да јөмөгийлейт.

Гуска Маринанын шүүлтезин јектеерге јенгил, ненин учун дезе кыс-тын баштапкы ченемели шорлу болуп калган — үрендеген ажы бүтпе-ген. Је Демченконун геройлары үп-сап түшпей, сондогоннын, јоголып браатканнын тэбына салдырбай, олорто јана баспай тартыжып, јенгип јадылар. Олордын јараш-јакшызы онызында. Кычыраачы олорды бойы-нын чегине бодолду көрүп, олордын шорлонгонына кожо кородоп, јенүзине кожо сүүнип јат. Романнын јиит геройлары — ол эртенги күн-нин улусы.

«Повесть о настоящей любви» деп роман јенгил кычырылат, онын тили бай, чечен.

...Александр Демченконун очерктерин башка темдектеер керек. Олордын бастыразына шыдары сүрекей јакшы јазалганыла, терен учу-рыла, јүрекке томулатаныла аныланып јат. Очерктер областын ла крайдын газеттеринде кепке базылат, олоо Бастырасоюзный радиове-шаниеде бийик темдектелген. Мында, јарт ла, автордын журналист бо-луп узак иштегени, онын Туулу Алтайла көп јылдарга улай јоруктаганы, ол јоруктарда көргөн-уukkаны јакшы салтарын јетирип турган болор. Писатель Алтайдын ар-бүткенин јаркынду, ару будуктарла јурап билер. «В краю легенд» деп јуунтыга кирген онын очерктерин эмезе куучын-дарын кычырганга, сенин алдынга көк шилдий көлдөр, туулардан шу-нуп түшкен екпиндү суулар, мал тебеелеген тепсендер јада бергендий, сен олорды чек коштой көрүп тургандый болот.

Туулу Алтайга јорукчыны да, бу бичикке кычыраачыны да Чуйдын трагы экелет. Автор оны јүрүмнин јол-тамыры деп көргүзип, оныла ап-тай албатыга социалистический жагыртунын јазы келген деп ајдат. «Ол (тракт) озогы јарымдай патриархальный јадыннан бүгүнги күннин једим-дерине күр салып койгон» — деп, Демченко бичийт.

«Хозяйка Ак-Тала» («Ак-Талдын ээзи») деп очерк Монголияла коштой бийик туулар ортозында турган журттын жүрүмине учурлалган. Амеренова Афуза деп комсомол кысты журтисполкомнын председатели эдип туткулайт. Уй кижии аксакалдан ойгор деп, кем де мынанг озо укпаган. Карган өбөгөндөр ого јолукканда, көзин серемјилү сыкыйтып, оны сакыганду ајыктап тургулайт. Је аксакалдар тегин јерге шакпыраган. Амеренова Афуза журттын чын ла ээзи болуп калган, онын улустарына болуп көп иш эткен, керек дезе концертный бригада да төзөгөн, кийинде онызы Новосибирскте зональный көрүде јенүлү туружып келген.

Кыска, је терең шүүлтелү эрмектер, ундылбас сүр-кеберлер, кажы ла кижии ондогодый, чүм-чам јок тил — бу ончозы кычыраачыны бойына тартат. А. Демченко СССР-дин бежен јылдыгынын адыла адалган элбек јарлу колхозтын бийик туулар ортозындагы чөлдөрдди суактап турган улусы керегинде јылу бичип јат. Ол телкем чөлдөрддө общественный мал — түмен тоолу койлор, эчкилер, төөлөр, сарлыктар тебеелейт.

«Караван идет по степи» («Караван чөллө браадыры») деп очерк комсомол Борис Борбுவтинг ат-нерелү керегине учурлалган. Калын карды өдүп чыгарга трактордын да күчи јетпей јат. Борбув Борис дезе казырланган карлу шуурган өткүре Тархатанын чөлиле койлорго керектү азырал коштогон төөлөрдин караванын јетирип койгон.

Көп очерктерди такып-такып кычырар күүн келет. «Девичьи плёсы» («Кыстардын көөлмөктөри») деп јараш јебрен кеп-куучын бисти ыраак өйлөргө — Туулу Алтайга джунгар олјочылар улам ла табарып, өзөктөрдди тоноп турган өйлөргө апарат. Олјочыларга истеткен Мөрөй деп јалтанбас кыс өштүлерге кул болбоско кайадан Көмүр сууга калыган, суу оны койнына алып, кејегезин јазып алган кыс чылап, кайалардын ортозыла аккан.

Кыйын-шыра көргөн күүк, куулардын көли, јокту Анчы керегинде новелла-легендалар јакшы. Туулу Алтайдагы «Освобожденный труд» («Јайымдалган иш») деп баштапкы коммунанын түбек-јеткерлү исторязы јаан устын колыла бичилген. 1921 јылдын кўзинде јакы жүрүмнин өштүлери коммунаны коскорып койгондор. Је өлгөн геройлордын кереги артып калган. Павлик Волковтын баскан јолычагы јаан јол болуп браат.

Александр Демченко очерк деген жанрда бийик кемине јеткен дезе, бир де јастыра болбос. Онын кезик очерктеринде анча-мынча једикпестер бар да болзо, озор очерковый литературага тапту јаан кожулта болуп, кычыраачыларды тенгериге сүзүлген тууларлу јерле, онын кайкамчылу јаражыла, бу јерди өнжиде өскөртип турган јалтанбас улусла таныштырадылар.

...Александр Демченконын творчествозы јурт јердеги ишчилердин јадын-јүрүмиле колбулу, онын бичиктери озорго учурлалган. Кажы ла

јаңы произведение бичиген сайын автор колхоз јурттын сурактарынын учурына там ла теренжиде өдүп, бичиичинин узына там ла ижемјилү јединип турат.

Јаантайын бойынын геройларынын ортозында, бүгүңги керектердин сыраңай экпиндү јеринде болуп, оларды эмдиги кижинин көрүжиле көрүп турган писатель-коммунист Александр Демченко бисти јаңы произведениелериле мынан да ары сүүндирер дегенисте бир де алаңзу јок.

ОЧЕРКТЕР

Б. БЕДЮРОВ

КАН-АЛТАЙДЫҢ ТАМЫРЫ

(Јолдон бичиген очерктер)

Камчы сынду Алтайды кечире чөйиле берген Чуйдын трагын Алтайдын жаан јашту бичиичизи болгон Чалчык Чунижеков өрөкөн тууыга чүмдеп, оны «Кан-Алтайдын тамыры» деп адаганы канатту сөс болуп калган.

Чуйдын трагы автономный облазыбыстын беш аймагын өткүрө түндүк-күнбадыштан түштүк-күнчыгыш јаар Монголдын бараан-сары чөлдөрине јетире чөйилет. Бу Туулу Алтайдын өзөк-тамыры дегени сүрекей чындык.

Је онын да учун бу тракт качан бирде јок болгон деп бүдөргө де кўч. Бу түни-тўжи кўөлөп јаткан јол бистерди улу орооныбысла колбоп, биске јаан јүрүмнин экпіндү тебўзин сестирет; бу јол биске карындаштык Монгол ороонло жаантайын најылык кол тудушкандый билдирет.

А качан да... Качан бистинг эленчик-өбөкөбис көчкўн болгон озогы өйдө бу тракттын ордында орук јол болгон. Ол јүлўнче чичке орук јолло бистинг өбөкөлөр Монголло, Кыдатла эмеш-убаш саду өткўрген деп, биске история јартайт.

Орук јолды элбедер, јазаар деген шўўлте каан јангы тужында орус капитализм ийде-кўч алынып, капкыштый колын Монгол јерининг байлыгына сунган өйдө табылган. Је көзи тойбос јан карамданып, јаба тудунып, албаты учун эмес, јангыс астам учун көнкөрө јыгылып, тракт тударына арга-чагын, акча-јөөжөзин кысканып турганынан улам керек ичкери јылбаган.

Алтан јыл мынанг озо Алтайдын тууларында јол салар иштерди бүдүрерин шиндеп келген инженер, онын кийнинде јарлу бичиичи В. Я. Шишков албатынын кыйынду јадынын көрўп чыдабай, мындый ачурканышту-кородошту сөстөр айткан: «Алтай ла монгол улустан блаап, эжип алган алтын-мөңўнле бу трактты бүткўлинче бүркеп салар аргалу. Ан ошкош чала кийик, је ак јүректў көчкўндердинг көстөринен төгўлген изў јашла бу трактты бүткўлинче јунуп салар аргалу».

А эмди базынчыктаг айрылган алтай албаты төрөл Совет ороондо

улу орус ла өскө дө карындаштык калыктарла кожо бойынын јеринде ээ болуп калган, онын уулдары ла кыстары дезе бичиичиге алкыш-быйанын айдып, Кадыннын чанкыр јарадына Шишковтын кереес барельефин тургусты.

Совет јан тужында төзөлгөн трактта јүрүм эмди күүлеп јат. Азын кошту тарадайлар ла јүктү аттар јүк арайдан өдөтөн оруктарды, састарды, боомдорды өткүрө, түрген сууларды кечире, бийик тайгаларды ажыра асфальтту элбек јол јадат. Машиналар часка орто тооло сегизен километр түргениле мантайт. Је тайга-таштын ортозында Чуйдын трагын там элбедер иштер эмдиге өткөнчө, боомдорды, каскактарды јарз аттыртып, јолды түзеткенче.

Бис та бу јерде өскөнистен улам, та бу јолло канча ла јүрүп, ого үренип калганыстан улам, билбезим, Чуйдын трагы канайда төзөлгөн интудулганын көп сабада сананбайдыс та. Кижн бодозо, бу тракт јаантайын ла болгон немедий. Јагыс кандый бир аңылу учурал болгондо, бу санааларга тартыарын.

Меге быјылгы чаган айдын учкары шак андый учурал келишти: Москвадан Туулу Алтайдын албатызы, ар-бүткени керегинде бичиирге келген «Советская Россия» газеттин аңылу корреспонденттери А. Чукалин ле Ю. Дойниковло кожо Чуйдын трагыла сыраңай Монголдын граына јетире барып, јолой көп улуска јолугып келгенис.

...Чуйдын трагы керегинде санааларга алдыртып клееткенчем, күн өксөй берген. Бир ле көрзөм, Шебалин јуртка јууктап келеткен эмтирис. Городтон чыккалы мынайып удап келгенистин шылтагы жагыс: Москванын корреспонденттери Алтайдын јаражын кайкап божобойт. Чукалин, фотолор согуп турганына үзеери, јурукчы эмтир. Шоферго:

— Кажы, Саша, чүрче токтодып ийзен — дейле, ичине јараган туу эмезе суу көрзө, онын этюдун јурай берер.

Шак анайып бис јолдо көп катап токтоп туруп келдибис. Шебалин јуртта биске Попов Александр Евгеньевич деген кижини таап, оныла Чуйдын трагы ла туулардагы јолдо иштеген шофердын ижи керегинде куучындажар керек.

Попов дегени кем? Менин оны билерим ас: азыдан бери бу трактта иштеген, 1966 јылдан бери Социалистический Иштин Геройы, озочыл шофер, эмди пенсияда амырап јат.

Бис Поповты баштап тарый Чаргыдан сурулап укканыс, је ол мында чыккан-өскөн дө болзо, эмди Шебалинде јадыры деп айдыжарда, ичкери Чуйдын јолын өрө шунгуттыбыс. Шебалинге келеле, јурттын алтыгы учында меес эдектей барган чала койрык-тейрик оромычактарла ары-бери бура согуп турала, эжигинде машина турган, јырс эткен тураны көрөлө, бу, јарт ла, Поповтын јурты деп бодоп калдыбыс. Мантадып келзебис, чын эмтир.

Биске удур эжиктен јиит кижы чыкты, бүдүминен көргөндө — шофер. Онон јакшылажып-таныжып, угар болзо, бу Поповтын уулы болуптыр. Үйдө бисти бырчыт, бек бүдүмдү кижы уткыды. Александр Евгеньевич пенсияга чыккалы үч жыл болуп калтыр, је ол эмди де машинага отурза, Цаган-Нурга јетире рейске барып келер кирелүзи јарт сезилет. «Мындый чыйрак өрөкөн јажы једип, эрик јокто пенсияга чыгала эртен-энир Эре-Чуйды өрө-төмөн чубашкан машиналардын күүлегенин тыңдалап, эригип отуратан болбайсын» — деп санандым. Куучын-эрмек табынча көндүккөн кийинде ол санаам чын болгоны јарталды.

Је бис үчүнүн аралап берген сурактарыска каруузын Александр Евгеньевич мендебей, табылу јандырат. Таныш кылык! Улам сайын узун јоруктарга јүретен Чуйдын шоферлорын мен де эместен билетем, көп сөс айтпас, тыштынан көрзө, катузымак улус. Кайда бир јол ортодо колынды көдүрип ийзен, отургузып алар, бойын сурабазан, эрмекти баштабазан, нени де сурабас, унчукпас. Бу да өрөкөн база андый ок. Бистин ал-түмөн сурактарыс оны бирде алаңзыдып, бирде кайкадып турат. Чындап та, је көп нени куучындаар база? Иштеген, јүргөн, мантаткан. Кандый агылу учурал болгон дейзеер бе? А нези агылу болгон деер. Узези ле болгон эмей. Бодоныш та болгон, болуш та болгон. Кижинин узун јолында кандый бурылчык јок, кажызына јастыкпазым деп айдар — өткөн лө, келген ле неме ине ол.

Јаш тужында онын шофер болорым деп санаазында да јок болгон. Чаргы јуртта јаткан чулу орус крестьяндардын јажын-чакка эткени — кыра ижи. Олордын он тогузынчы чактын ортозы киреде Алтайга келип, байаттар јуртаган Чаргыда јуртын төзөп, јаткан ада-өбөкөзи де, бойлоры да кырачылар болгон. Онын учун јуу-чак сений берерде, јурттын өскө дө эрлериле кожо он беш јашту Саша јемшиктеп баштаган. 1926 жылдан бери ол сегис жылдын туркунына Чаргыдан Кош-Агашка јетире, онон ойто Јаш-Турага јетире кошты база тарткан ла.

— Ол тужында јол кайдаг мындый болзын. Чаргыдан Кош-Агашка јетире кош јетирип туратаныс. Јирме беш күннен ас эмес ой өдөтөн. Тарадайлу јүргенис.

Мыны уккан бойыс араай күлүмзиренижип ийдибис. Эмди Кош-Агашка Горно-Алтайсктан јаркыраган «ЯК-40» самолетло 45 ле минутка учуп једер. Отто казан кайнап турганча! А машинала чыкса — бир тўш. Ойлө кожо јердин ыраагы-јуугы да башкаланып кубулган. Бүгүн ол кайкал эмес. Онын учун бис Александр Евгеньевичтин куучынын онон ары лаптап-јазап тыңдадыс:

— Ол тушта мен «Совмонголсадунын» улаазын јетирип туратам. Кажыбыста ла 4—5 ат, а кемде онон до көп. База эмдигизи ле чилеп, јолой јаан јурттарда токтойтон пункттар болгон. Анда амыраар, ат солыыр, такаладар. Эмдиги шоферлорго коот-јайым.

Бис Монголго ол жылдарда нени тартпадыс деер: чай, кулур, тус, таңкы, алама-шикир, кийим. Је үезин ле тартканыс. Эмди де андый ок жүзүн товар тартып јат. Онон бери — тере, түк, ноокы, эт. База ла үезин...

— Јорук күч ле болгон болбой?

— Күчи күч ле. Тарадай — машина эмес. Анчадала кышкы сооктордо ажуларда ла боомдордо бодоныш болгон ло. Кыгыраардын боомын эмди јара аттырып салган. Ол жылдарда дезе тарадайдын көлөсөлөри боомнын үстиле күрлеп койгон јалбагаштарла өдөтөн. Кейле салактап! Кышкыда мынайда себилеп ажар. Сарлыктап. А јайгыда эски јолло — Беш ичин өрө, онон Урсул ичине түжүп баратан — Кениге.

— Анайып узак улаалап жүрдеер бе?

— Сегис јыл. Одус төртинчи јылда, тракт төзөлип калган туш, мен јемшиктин ижин таштап, Ийинге барып «Союзтранска» киргем. Машинага анда ок үренгем — иштеп ле тура.

— Курста ба?

— Јок, курстар ол тушта бери, Ондойдын бойында, болгон. А мен анда ла иштеп турала, үренгем.

— Ол тушта кандый машиналу мантатканаар?

— ЗИС-5. Уч тоннанын машиназы. Шофердын правозын мен одус јетинчи јылда алгам, онон јууга јетире бу машинала мантаткам.

— Јуулашканаар ба?

— Јок, фронттын бойында болорго меге келишпеди. Ары-бери фронтко керектү кош тартып иштегем. Онон төртөн беш јылдын декабрь айында — мобилизация. Јанып келеле, үч јыл «студебеккер» машиналу жүргем. Ол ло өйдөң бери ары-бери де барбадым, бу ла Чуйдын трагында иштеп келдим.

— Айдарда, Чуйдын трагы слердин көзигерге јаранган турбай.

— Је онызы андый ла, јангыс мен баштапкы шоферлорго келишпей јадым. Баштапкы шоферлор москвичтер болгон. Олор ол өйдө ойто јана берген. Бистин анчадала чаксырайтан јерис Кадын ичинин боомдоры болгон. Ол тужында Ийинге јетире Кадынды үч катап паромло кечетен. Күр-кечү, Салјаар, Јаламан. Ийиннен Јодрого јетире — эн күч јол. Эмди ончозын килейтип, түзедип койгон дегедий. Баштапкы шоферлорго тын ла келишкен, а менин иштеген өйлөр кем јок эмей. Чын тракттын бойы да. Канча јылга иштеп турала, кижі јолдогы кажы ла ташты, кажы ла онкокты билер болуп калатан турбай.

— Тракт кандый да јакшы болзо, шофердын ижи эмди де уур-күч эмей. Слердин санаагарда кандый буудак эмезе кату учурал ундылбай артып калды?

— Кандый деп айдар... Је болгон ло. Мен бойым бу өйгө иштегели бир де авария этпедим. Авария деп немелер болуп ла јат. Болбос деп

канайып айдар. Анчадала жас ойинде, тондокто. Күскиде база. Ол ло Себинин боочызын түс деп жеңилзинип келеделе, кандый бир жастыра кыймык эдип ий эмезе чала ажарынбай кал — уча берер, антарылып калар... Бойымла бир учурал болгон. Монголдын жеринде. Кыш болгон. Кенетийин машинамын моторы иштебей барган. Карын, нажылу келеткеним жакшы. Оны жазап алар деп, не аайлу албаданган эдис, же неме болбогон. Шыралай-боролой сүүртежип алып, жерибиске жеткенис.

— Чындап, слер узак ойгө иштееригерде, Ыргал Мундусов деп шоферды билгенеер бе?

— Лок, андый кижиге туштаарга келишпеди. Байла, менен озо иштеген болор.

— Менин сурап турганым: бистин алтай классик Павел Кучияктын «Темир ат» деп текши жарлу куучыны бар. Баштапкы алтай шоферлорго учурлалган куучын. Кичеемкей деп атту геройдын прототиби Бичиктү-Боомдо жаткан Мундусов Ыргал — баштапкы алтай шофер деп уккам.

— Меге ол жылдарда көп алтай шоферлорло иштеерге келишкен, ол тоодо Серафим Чичинов, Иван Мискин, Адучин, Адышев деген жакшынак уулдар болгон. Адышев Ийиннин уулы болгон.

Адучин керегинде шоферлордо мындый кокур болгон: «Адучиннин кангазы бойынан озо көрүнөр» — дежетен. Батпак сынду болгон ине. А Серафим Андреевич Чичиновло кожо меге узак иштеерге келишкен, ол мени де көп таскаткан. Эмди ары-бери шугуп турган жаан ченемелдү көп шоферлор онын үренчиктери болгон эмей. Ииттерди үредерине жаан ажару салып туратан. Бойы Бийскте жадып, 1964 жылда божоды.

— Слер канча бала-баркалу?

— Айылды мен 1930 жылда туткам. Уй кижиле кожо төрт бала чыдаттыс: үч кыс, бир уул. Кичү кызым үредүде, Горно-Алтайсктагы кооперативный техникумда. Жааны мында, балдардын садында иштейт, ортон кызым Новосибирскте электромашиналар эдеринин техникумын божотколы, анда ок кижиге барган, эмди заводто конструкторский бюродо иштенет.

Александр Евгеньевичтин сок жаңыс уулы, Владимир, база адазынын жолыла барыптыр. Эмди «ЗИЛ-130» бензовозло Бийсктен Цаган-Нурга жетире жүрүп турган болуптыр. Черүде турган. Келген. Кижиге алган.

— Бир барышка төрт күн берилет, бежинчи күнде Монголиядан ойто бурылып жадыбыс — деп, Владимир куучындады.

— Трактта иш түни-түжи токтобос, кайнап жадар. Тууразынан көргөн кижиге бу шоферлор уйку билбес шулмустар болбой деген санаа келер — деп, Александр Евгеньевич куучынга ойто кирди. — Жолой бистин токтойтон пункттар көп: Ийин, Курай, Тожонты. Лайгыда түнде жүрерге жакшы. Серүүн. Машина тын кызыбай жат. Баратсан, бажына кандый санаалар кирбес деер, көс алдынча өткөн жүрүмин, көп жолдорун эбелип

келген турар... А эмди пенсияда јадырым. Јаш јеткен. Мен персональный пенсионер. Союзный учурлу, 120 салковой алып јадым. Једип јат. Уулымды мен алтанынчы јылда јорукка кожо алып баштагам. Баштап тарый кийнинен ары көрүп, таскадып жүргем.

— Слерге Геройдын ады-чуузын качан адаган?

— 1966 јылда. Јетијылдык планды јенүлү бүүдүргеним учун. Орденди Барнаулда туттурган.

— А бу кемнинг «машиназы»?— деп, бис ойынчык машинаны көрүп сурадыс.

— Јеенимнин.

Владимирдин уулы каргандарга соот эдип, удурумга олор-эште жүрүп турган эмтир. Владимирдин журты дезе Бийскте.

— Јеенигер эмдигештен руль туда берген болзо, керек болотон эмтир! База шофер болор — деп, бис кокурладыс.

— А кем билер, шофердын јолы узун. Аданын уулы ада болор деген чилеп, шофердын уулы шофер болзын деп сананадым.

— Андый ла болзын, улалзын ла!— деп айдып, бис шофер Поповтын канча катап өткөн, эмди уулы өдүп турган јолыла — Чуйдын трагын өрө јолысты уулаалттыс.

КАРГАН ЈЫЛКЫЧЫНЫН КУУЧЫНЫ

Короты-Оозынан Алтыгы-Талдуга јетире алты да километр болбос. Алтыгы-Талду — Карл Маркстын адыла адалган колхозтын 2-чи фермазы. Бу Короты ичинде «Ленин јол» ло «Кызыл таң» деп эки колхоз биригерде јаанаган јурт. Короты ичи — кызык јер, онын учун јурттын узуну кирелү эмес. Онын азыйдан бери чын ады Алтыгы-Талду, је колхоз төзөлгөн тужынан бери «Ленин јол» деп адалып калган, эмди андый колхоз јок то болзо, јурт анайда адалганча бойы.

Мен де оны бу јерлерде јанжыкканы аайынча «Ленин јол» деерге сүүйтем. Онызы кандый да омок ло јакшы угулат. Чындап та, бистин колхозты төзөп, өмөлик жүрүмди баштаган адаларыс кеен ле јараш этире адаарга билетен.

...Байрам өрөкөннин бала-барказыла кожо чүрче отура түжүп, изў курсак ичип ийеле, атанар деп тергенип турзаас, бистин айылчыларды — Чукалин ле Дойников нөкөрлөрдү — балдардын энези бойына көктөгөн алтай тон сүрекей сонуркатты.

— Мындыј јараш тере тонды слердин улус эмди чала ас эдинип јат деп көрүп калдыс. Келин-кечкиндер, кыстар Москвада мындыј јараш сырынтылу-чололу тон көрзө, адаркажар эди — деп, олор айдыжат.

Бистин улуста не болзын, мындыј сөс укса, каткырыжар ине. А ол

тураартан келген улусты эмди бис бойыс алтай кийим-тудумысты ас эдинип турганыс кайкадары да јолду.

Анайып отурганчабыс, Дойников Юрий тўндўк јерде — Камчаткада, Якутияда јўргенин эске алынды:

— Анда улус бойынын кийим-тудумын эмдиге эдингенче. Садунын кийимиле анда чарчап каларын, онын учун ары-бериртинен келгендер ол албатынын кийимин коркуш сурулаар. Је анда бойынын кийимин ас-мастан комбинаттарда кўктўп јат. Мен кызыма ан бычкак ўдўк садып алгам.

— Слердин чулу алтай јуртта бойынын ойынчылары, кайчылары бар ба?— деп, корреспондент Чукалин сурады.

— А бу алдыгарда отуры — деп, мен Байрамнын уулын — Јајанды кўргўстим.

Јајан — кўр-кўгўстў кайракан. Байла, кандый бир кыпчак ўбўкўзи кайчы болгон, оны тўзўгўн болгодый. Ол Барнаулдагы јуртхозинститутта агрономго ўренип јат, ўредўге колхоз ийген, ўредўзин божотсо, пенсияга чыгатын Ахас Чернаковты солыйтан кижии. Јылкычынын уулы — агроном, солун эмес пе? Бистин айылчыларга ончозы сўрекей солун.

Је мен Јајанды кайлайтан уул деп билер де болзом, онын алды-быска отура тўжўп, топшуур јокко кайлап ийгенин угала, кайкадым. Јаш уул, 23 јашту болор бо, јок по. Оны кайладып кем ўреткен? Бойы. Чын, јайалта деп неме кижиге арјанынан берилип јат. Онын учун ол кажы бир ўйдў тебилип-табылып чыгар ла.

...Турлуга бис тўн чек койылып калган тужында јеттис. Ый он час кире болор керек. Парткомнын качызы нўкўр Каратаев бисти јолой токунадып ла турган:

— Эмди ле једе бербей. Јол мыны ўрў јакшы.

Јол чындап та јакшы эмтир. Бооро мында грейдер иштеген, ўстўне меес јандай барган болзын, мында јас-кўс те турза, балкаш болбозы јарт. Турлуга бис тўрген једип барганыс. Јылкычы удурумга мында јаткан эмтир. Кенетийин једип барган айылчыларга малчылар чала алаатый берген, је удабай куучын тиркиреп кўндўге берди.

Сибирьдин јарлу бичиичизин — А. Л. Коптеловты 70 јылдыгыла укыырга Туулу Алтайдын бичиичилеринин организациязынын каруулу качызы Э. М. Палкинле кожо Ондой аймактын адынан эки ордендў озочыл јылкычы Б. К. Ыжыков барып јўрген. Ненин учун Ондой аймактын адынан, ўскўзинен эмес дезе, «Улу кўчўш» деп романын бичиичи бу јерлерде болгон керектерди алып чўмдеген.

Афанасий Лазаревич Новосибирсктин јанында Издревая деген станцияда јадып јат. Анда јаантайын соок, калын кар јадар. Мыны ајаруга алып, јаан јашту бичиичиге Ондой аймактан, кичинек те болзо, је сўрекей јылу сый эдилген — элик бычкак ўдўк. «Јылу» дегенин мында эки

учурлу деп ондоор керек: жүректин жылузы ла өдүктин бойынын жылузы—жолду эмес пе? Афанасий Лазаревич сүрекей сүүнген дежет. А өдүкти кем көктөгөн? Устын колы танылу: Москванын корреспонденттерин кайкаткан тонду байагы ла кижн эмей база.

Je Байрам Кыпчакович керегинде нени айдар, кожор? Ол керегинде көп катап бичилген, бистин де газетте ас эмес чыккан. Андый болоры да жолду. Жылкычы кижн танылу. Озочыл жылкычы болзын. Онын малдап баштаганы он жылдан ажып калды. Алтай кижн жылкыны эрjине деп адап, жажына оныла кожо болотон. Чөрчөктө дө баатырдын эг чындык нөкөри минген аргымагы болор. Онын учун малды сүүри бистин каныбыста.

А техника—ол база ат. Жагыс темир. Je учуры жагыс. Эмди алтай уулдардын темир-терсти, техниканы сүүйтени база шак оног келип жат.

Je бир өйдө, бир кезек улус эрjине малды жоголтор деп те турган өйдө, Байрам өрөкөндий жылкы керегинин патриотторынын эт-jүреги канайып өнзиреп сыстабады эмеш. Жоголторына jedип бараткан мал бистин туулу jеристе качан да болзо керектү деп адаанын аларга jенил эмес болгон. Канча кире мал ол жылдарда азыранты түлкүнин jеми болбоды деер, айдарга да күч. Байрам Кыпчакович жана баспаган, малдаган. Ол жылкынын угын жарандыраp, өгин ойто кийдирер учун эмдиге тартыжат.

— Азий Жабаганнын совхозында жакшынак укту мал көп болгон. Буденныйдын угы дейтен. Ылгым, чыдамкай, жаан сөөктү мал. Жоголткылап койгон—деп, Байрам өрөкөн ачуурканып куучындайт.—Биске малдын угын жарандыраpга жакшы айгырлар jedишпей жат. Бу өткөн жылдарда малдын угы сүрекей үрелген. Укту айгырлар жок болгон. Улай ла бойбойыла колышкан малдын угы канайып жаранар, каны жагырып турган эмес. Эмди жакшы уйды атла сүрүп jетпезин де... Je, карын, эмди иш эмештен ойто көндүгип жат.

— Жылкычынын ижн кандый?—деп, бистин айылчылар сурайт.

— Кандый деер. Мен ижимди сүүп жадым. Бойым 1912 жылдын кижизи мен. Закон аайынча пенсияда отурар учурлу. Отурып көргөм. Болбой жат. Уренип калгам. Иш жогынаг отурар аргам жок. Жылкычынын ижн кандый? Жаантайын ээрде, жаантайын малла кожо. Онын учун бисте, жылкычы улуста, олут жок. Тайга жаан, жылкы мал жайым. Кайда ла жүре берер. Оны бедреп, жандырып, канча сын ажар, канча суу кечер. Je оны слерге канайып тоолоп берейин. Машинадый спидометрлү болзо, күнине канча километр өдүп турганымды бодоштыра айдып берер эдим. Кезикте курсак та ичпей жүрүп каларын. А кар жааза, исти таппай калзан, кайда барарын. Конорын. Агаштын-эштин тэзине оттог салып алып. А эрте тагда катап ла ээрде. Малды таппаганчан, жанбазын. А табар керек. Тайгада не болуп калбас. Анга учураар, неге ле.

— А андый өйдө азык-түлүктү жүретен болбойоор?

— Арчымак бар: калаш, чай, эт. Алгый болзо, алгый. А менде озогыдан бери сүүген жуучыл котелогым бар. Ого курсак азып ичер. Термос деп неме жогы чак. Канча катап жакыткам — жок дежер. Термосту болзо, кижиге изүү чайлуу жүрөргө ине.

— Тайга-ташта жагыскан конорго коркымчылуу эмес пе?

Мындый суракты угуп, Байрам өрөкөн күлүмзиренип ийди:

— А недег коркыйтан? Бойының Алтайында коркор неме жок. Коштой адың бар, ийдин. Какпак таштын алдына, агаштын төзине конорго мен үренип калгам. Бөрү эмди жок, беш жыл болды — мал амыр. Кижиден айаардан башка. База чокондой деп таңма бар. Каа-жаа чочыдып турар. Жайгыда айу келер. Мен бойым калганчы жылдарда 54 бөрү өлтүргөм. Карабиндүү болгом. Эмди үрөлгөн. Мен база агчы кижиге инем.

— Мал кандый туруп жат?

— Тилдүү эмес, комудабайт. Арыктарын азырап, сула берип турадыс. Быжыл кар ас. Карлуу тушта жылкыга жакшы. Карды чапчып казып турза, соокко тонбос, балтырлары тыңгыр. Эмди жылкыны бу Устүгү-Талдуда одорлодоп турус. Онон өзөкти өрө чыгарарыс. Кайда өлөңдүү.

— Же анчадала качан иш күч?

— Жаантайын жеңил эмес. Жаскыда кулундар кичеер өйдө күч. Ол тушта айдын-күннүн аайы да жаман: шуурган болор, тондок. Бисте ол өйдө көс кырында уйку жок. Улам сайын көрөр керек. Жаңы чыккан купун чарчап та калар. Эмесе энези жерийле, албас. База чак.

— Андый учуралдар болотуну туру ине?

— Болуп жат. Өскөлөгилеп турары бар. Өңи башка болзо — база албас. Темдектезе, менле кожо иштеген Кахтунов Каскада андый учурап болгон — жоон бее кулунын өскөлөгөн, өңи өскө болордо.

— Эмди слердин колыгарда канча тын жылкы?

— 350. Жети айгыр мал. Мен жүс бееден 85 кулун аларга молжонгом. План аайынча — сегизен. Бешжылдыкты быжулаарга биске ончобыска чырмайар керек.

— Ижигерде кандый бир сакыбаган учурал болуп жат па?

— А болбой. Былтыр күскиде аттан жыгылала, он колым кайрылган. Жагыскан болгом. Журтка жетире — 50 километр. Жүк арайдаг атка минип атангам. Күч болгон. База бир учурал: кулагым үжүткөм. Короты-Оозы дөөн мал айдаган туш. Мал кенетийин мантаган. Оны токтодоп турганча, кулак үжүп калтыр.

— А малды оноор не түжүргөнеер?

— Этке айдаган.

— Жылкыны этке база айдап турган ба? — деп, Чукалин сонуркайт.

— Керек десе экспортко до барып жат. Бу ла бистин кабырып турган мал. Эмди малдың баазы бийик.

— Эмдик аттарды үредеш кандый?

— Азый кажы ла јиит тайды ўредетен болгон. Эмди эмдикчилер арай ас. «Эмдикке чачтырала, барып больницага јадар кижі јок» — деп, уулдар айдыжар. Јудек уулдар! А бот мениле кожо эмди јиит уул иштеп јат. 24 јашту. Бачибаев Борис. Баштап база комудап туратан. А јылкычының ижи кўч эмей. Байа куучындадым ине. Је оноң темиге берген. Бу уулдан јакшы јылкычы болоры јарт билдирет. Кижі ижин јўк ле албан аайлу бўдўрип турганы ла сўўп-кўўнзеп турганы чек эки башка. Белен билип ийеринг. Бойы тракторист, шофер уул. Оны Каракол-Оозындагы школдо мастер болуп иштезин деерде, болбогон.

— А мал јылыйза, канайып таныыр?

— Оны тоолоп турган деп пе? Јок, јакшы, ајарынкай кўс керек. Уўрди кўрўлў, ўгиненг ле танып ийер — кандыйы јок. Бористе андый кўс бар.

— Јакшынак јылкычы болотон јат, а?

— Боло-ор!

— Јылкычының јалы кем јок по?

— 150—200 салковойдон болуп јат.

— Једикпес немелер: мылтык, термос... Анчадала база не јылкычыга керектў?

— А бот армакчы јетпей јат дезем, слер кайкап угар болбойоор. Бу јылкычы кижі канайып кылга јетпей барды деп? Эмезе эмди бисте армакчы да катаар улус астап барады эмеш пе деп? Онызы чын. Је биске кыл армакчы эмес, капрон армакчы керек. Ол кыл армакчыдан чик јок бек. Калганчы ўйдў андый армакчылар астады. А кылда база план бар. Мен быјыл 20—25 килограмм табыштырар учурлу.

— Чалмадаш кандый?

— Тўш болзо, мен слерге кўргўзип берер эдим. Алын будынан ба айса мойнынан ба — канайда чалмада дезеер, анайда ла чалмадан берерим.

— Чалмачы болоры — база јаан керек. Уренерге узак па?

— Кўўнзеген кижі неге ле ўренип алар. Эмдикчилер, чалмачылар бисте астаган. Уулдарды ўредер керек. Уредерге ўй керек. А эмди кажы ла кижиде ўй ас. Бойының керегин эдерге ўкўстегилеп јат. Кўп саба уулдар техникада. Шак оның учун чала келишпей турганы ол... Је бир ле аай, корреспондент улус болуп јадыгар, учына јетире айдар, комудаар керек: бистерге јакшынак чекпендер керек. Јааш ўтпўс, кар јукпас. А резин чекпендер неме эмес — ўлўш карга тоңго берер. Оноң улам тоңыш тың болуп јат. Бистинг јаандар оныла коомой јеткилдеп јат, је оноң садуга-эшке ас чыгып турган немени олор до база кайдан алзын-тапсын. Бистерге ончобыска — койчыларга, кўдўчилерге, јылкычыларга — ол сўрекей керектў, оны кўптўдў чыгарзын деп слер анда, јаан јерлерде, айдышсаар, болушсаар.

— Колхоз слерди күзөдүдө жүрзө, ат үстинде кунукпазын деп, экче транзисторло жеткилдейт пе?

— Жок, андый неме эм тура бисте жок. А беретен болзо, карын да, талдама болбой ол. Мынан ары онызын аяруга алар деп иженип отургайыс.

— Бис журтта слердин айылга кирип жүрдис. Лакшынак балдарлу эмтиреер.

— Же, балдарыма комудаарым жок. Төрт балалу кижжи мен. Жаан уулым Ондойдо комсомолдын райкомынын качызы болуп жат, бойы айылду-журтту. Иркутскта андаар керегинин институтын божоткон. Экинчи уулым агрономго үренет. (Байа бистерге кайлап турган Жаан). Башкүн жанып келген. Экүзи шкодо.

— Же бойоордын жүрүмөөр керегинде база нени айдараар?

— Мен бойым Кенги ичинде жаткан кижжи. Эки жыл — 1934—36 жылдарда черүдө тургам. Ыраак Күнчыгышта. Ол тушта бистин алтай уулдар кавалерияга барып туратан. Мен адучы Кубань дивизияда 75-чи кавполкто тургам.

— Слер ол өйдөн бери атка жуук кижжи болгон турбайаар!

— Же оноң жанып келеле, анда-мында иштегем, партияга мен 1941 жылда Ондойдо киргем. Жууда турушкам. Же бу жууда атту черү тың учурлу болгон эмес, оның учун бисти пехотага, атту кайуга, кошкондор. Сталинградта жуулашкам. Крымды жайымдаганыс. Жуу-чак божоордо, алтайыма эзен-амыр жанып келдим. Оноң мени мында «Кызыл таң» колхозтын председатели эдип чыгарган, анайып 1955 жылга жетире иштегем, колхозысты бириктирген кийинде кой ферманын жааны болуп иштедим. Ол өйдө мени Иштин Кызыл Маанызы орденле кайралдаган.

— Октябрьдын Революциязынын орденин слерге ненин учун берген?

— Бу орденди мен былтыр алдым. Көп жылдарга улай жылкычы болгоным учун. Мынан көргөндө, башкару бистерди, жылкычыларды, көлөткөдө тутпай турганы жарт. А мен эмди де иштеерим. Колым тискин тудуп, аттын оозын тартар күчим жеткенче, ат үстинен түшпезим.

...А чындап та, бисте мындый, Байрам өрөкөндий, улустар барда албатынын оды качан да өчпөс, жаңжыгузы үзүлбей, улалып барары жарт. Мындый адалар бистердин жүрүмисте, бу алтай туулардын үстине кызыл таңдарды адырган. Төрөлин төжиле корып алып, келер үйеге жаркынду жол ачып берген — Лениннин жолын!

А андый жылкычылар бисте көп. Короты-Бажында ба, Каракол-Бажында ба, Сымылтынын сынында ба, Жайлугуштын ичинде бе — олор кажызы ла бойынын жеринде.

СОИЛОН ЧАЙДЫҢ ТӨРӨЛИ

1973 жылда 8 декабрьдан ала 26 декабрьга јетире РСФСР-дин бир кезек литераторларының делегациязы Цейлон ло Индия деп госу­дарст­во­лорго барып јүрген. Олордын тоозында Туулу Алтайдан мен болдым.

Бис Цейлонның Коломбо, Полоннарува, Сегирия, Мател, Канди деп городторында болдыс.

Цейлон — Азияның түштүгинде Индийский тенистин эптү јеринде јаткан ортолык. Ол узак жылдардын туркунына Англияның колониязы болгон. 1948 жылдан доминион бололо, 1952 жылдан ала тангынан госу­дарство болуп јат. 1971 жылдан бери Цейлон республика Шри Ланка деп адалат. Башкараачы партия болуп турган Иштин Цейлонский партиязы­ның башчызы — үй кижии, Сиримаво Бандаранаике. 1960 жылдан ала ол премьер-министр, коруланарының ла өскө ороондорло керектеринин министри.

Цейлонның коммунистический партиязы 1943 жылда төзөлгөн.

Цейлонның јерининг элбеги 65610 км², албатызы 14 млн.

Јери изү, кыш болбой јат, жыл эбире кейдин температуразы 26—32°, кезик јерлерде изү +45° једет, кей сүрекей чыкту Јери өңи кубулбас јажыл бүрлү ағаштарла бай, тындулары јүзүн-јүүр: слон, кижии-кийик, какай, леопард, дикообраз, онон до өскөлөри. Сууларында крокодилдер јүрет, башка-башка бүдүмдү жыландар (олордын кезиктери коронду), келескендер, черепахалар Цейлон јеринде база көп учурап јат. Јебрен чактардан бери Цейлон баалу таштарыла (жемчуг, топаз, лунный камень, рубин, сапфир) јарлу.

Цейлон — јебрен культуралу, узак чактарга јанжыгып калган јангду ороон.

Көп жылдардын туркунына Англияның колониязы болгонынан улам бу ороондо экономический ле социальный өзүм јабыс кеминде болгоны кажы ла кижиге јарт.

8 декабрьда Москвадан бистин орооннын самоледыла Цейлон де­ген ортолык јаар, јолой Иран ла Пакистаннын төс городторының аэро­портторына бир частан токтоп, учуп барганыс. Атанар күн Москвада соок —25° болгон. Цейлоннын төс городаы Коломбого келип түжеристе, изү +25° болтыр. Бисти Ратмалан деп аэропорт бийик-бийик кокос паль­маларла, јүзүн-башка өңдү, јараш јытту чечектерле уткыды.

Аэропорттын ишчилери ороонго кирерге керектүү документтерди жазап турганча, кезигибис цейлон улустын национальный кийимдерин аяктап, бир канча ойгө алаатыган немедий туруп калдыс. Эр улустар саронго дейтен кийимдү (юбка ошкош бүткүл бөслө будына жетире оронып алган) жүрет, үй улустары кур курчанаар жери жылагаш көрүнип турар кыскачак чамчадан кийип алала, 6—9 м жукачак бөслө (сари) бастыра бойын оронып алган жүргүлейт. Үй улус браслет, сырга ла оного дооско жазалдар кийерин сүйүтен болтыр. Бай дегендери сарилерин алтын-мөнгүн учуктарла кееркедип алган.

Бу жердин жокту дегендери өдүк жок жүретен болтыр. Күннинг чогынанг изип калган асфальтка будын чоңдырбай, та канайда жүретен болбогой.

Аэропорттон автобуслар Ренука деп гостиницага барып жадарыста, жолой жараштыра кийинип алган улустар (ол күн кудайдын байрамын байрамдап турган болтыр) пальманын жалбырактарынан эткен жабынчылуу турачактар, тумчугын агашла кабыра кысап салган ишчи слондор, кобралу (коронду жылан) факирлер учурап турды.

Келген күн эртезинде автобуслар Полоннарува деген жерден городты көрөргө бардыс. Койу бүрлү агаштарлу, өдүп болбос жырааларлу Цейлоннын джунгли дейтен жерлерин көрүп, кайкабаска болбос. Бистин сурагыс аайынча гид (бисти баштап жүргөн кижилер) автобусты жолой бир ле эмеш ойгө токтотты: узак турарга жарабас, нечинг учун дезде койу агаштардын ортосында жерлик слондор казырланза, көрбөс аразында кижилерге табару эдерден маат жок.

Бир канча жылдар мынанг озо ишке тузаланарга жерлик слондорду кажы ла кижилер тудуп алар аргалу болгон. Эки жылдан бери государствонын аңылу законы аайынча слондорду бойынын табыла тударын токтоткон.

Кижилер-кийиктердин көбизи ума жок, торт ло бистин жердин шокчыл өркөлөри ошкош. Олор агаштан агашка калыгылап, куйруктарынанг тудуныжып, мени канайдарын, бу жердин ээзи мен дегендий, биске өчөшкөн айасту жолды ары-бери кечире мантажып турат...

Экирде Полоннарувага жедип, агаш аразынын эптү жеринде турган гостиницада кондыс. Мен жолдон арыйла, уйуктаарга эртелеп жаттым. Амыр уйуктайла, эртен тура туруп келзем, кезик нөкөрлөрүм келескендерден улам түниле торт уйуктабадыс деп комуздажып отурды. Ол жердинг кезик улузы айылдарында келескендерди өнөтийин тудуп жат, ненинг учун дезде келескендер чымылдарды, курт-конустарды жоголтот. Тропикте, слер кычырган болбойоор, жүзүн-жүүр оорулар чымылдардын, томонктордын тиштегениненг улам болот. Бистин жерде келескендерди кичееп, айылда кем туткан? Нөкөрлөрүмнинг жескинери жолду. Мен, карын, нени де көрбөй, эртелеп уйуктап калганыма ичимде сүйүнип турдым. Ол

жердин келескендери кандый эмеш деп, лаптап айказам, чындап та, гостиницанын номерлерининг потолокторы, стенелери сайын келескендер куйруктарын ары-бери тырлагдадып, мантажып турды. Мен оларды кайкап көрүп отурдым. Акыр, бирүзүн чочыдып ийзе кайдар дейле, чырбагал аларга тышкары чыктым. Ойто кирип келзем, бир де келескен жок.

Ол күн бис жебрен Полоннарувала таныштыс. Орто чактардын архитектурный кереестери анчадала Анурадхапура ла Полоннарува деп жебрен городтордо. X—XII чактарда Сингал государствонун төс городы Полоннарува болгон. Бу городто (эмди анда деревне) кааннын жакылтазы аайынча одус кыпту жети этажту жараш өргөө тудулган. Кааннын өргөөзининг ыраак жок жалаңда онын билезине ле бай улуска кемелү соотоорго жаан көл эдилген. Күйгек жылдарда ол көл эмдиге жетире эбире жалаңдарга суу берет. Онойдо ок мында жаан храм болгон, онын ичинде отурган Будданын жаан статуязы бар. Храм, кааннын өргөөзи ле онойго до өскө жүзүн-жүүр кереестер ойлө кожо үрелип те калган болзо, же бу жазалдар ол ойдө албаты ортодон билгир устар чыкканын керелейт.

Баштапкы Паракрамабахунун кийнинде каан болгон Нишшанк Маллдын жадын-жүрүми керегинде бичилген узуну тогус метр жалбак ташты Полоннаруванын улузы «таш бичик» деп адагылайтан болтыр.

Полоннаруванын тундук жанындагы кайада узуну он беш метр өлгөн Будданын ла онын бажында кородогон үренчигин, Анандунун сүрин черткиштеп көргүзип койгон.

Цейлоннын архитектурный жазалдары буддийский кудай жаңыла колбулу. Буддизм, христианство ло ислам деген религиялар ок чылап, бир канча ороондордын албатызы ортодо элбек жайылган.

Узак жылдардын туркунына базынчыкта жаткан Цейлоннын албатызынын кудайга бүдери, кудай жаңыла колбулу жүзүн-жүүр байрамдар өткүрери эмдиге жетире жоголбогон. Бу ортолыктын улустары башка-башка кудай жаңду, же олардын көп сабазы буддизм деген кудай жаңына бүдөт. Цейлон ортолыкта жаткан албаты ортодо буддизмнин жайылганы бистин эрадан озо III-чи чакка келижип жат. Бу кудай жаңы озо баштап тундук Индияда табылган. Буддизмнин төзөөчизи — бистин эрадан озо 623—544 жылдарда жүрген Сиддхартха Гаутами деп индийский принц.

Чөрчөк куучындарда айдылганыла болзо, ол 29 жаштуда айыл-журтын, алган үйин, ада-энезин таштап, жети жылдын туркунына Индиянын жериле баскын кижиле болуп жүргөн. Бир каттап Гаутами бодхи деген агаштын төзине отурала, кудайга бүдер жаңы санаа-шүүлтелер кенетийин алынган. Онойго улам ого «сагыжы жарыган», «жарык санаа түшкен» (пробужденный, просветленный) Будда деп ат адалган. Бичик билбес, кангауйда жаткандардын меезин чайбалтатан база бир кудай жаңы онойдо

табылган. Ол ло өйдөн бери Цейлон ортолыктын албаты-жоңынын көп сабазы Будданын үредүзин чынга бодоп, онын жаңына бүдүп жат. 1947 жылда Цейлондо Будданын 2500 жылдыгын темдектеп байрамдагандар. Буддизмде бир канча телекейлик организациялар бар, анчадала жарлузы — Буддисттердин бастырателекейлик карындаштыгы. Ол организация буддисттердин 1950 жылда Коломбодо болгон телекейлик конгресинде төзөлгөн.

Цейлондо жебрен архитектурный кереестер — ол буддийский ступалар ла дагобалар (таштардан эткен содон бүдүмдү жаан, бийик жазалдар). Гидтин айтканыла болзо, дагобанын ичинде Будданын ла кудайдын жаңын таркадарында анчадала аңыланган буддийский монахтардын сөөктөри салынган.

Мател городто бистин эранын баштапкы жүсүлдыгында жазалган үч бөлүктү Будданын куй таш храмы бар. Бу храмнын ичинде Будданын башка-башка өйлөрдө кайа таштан, граниттен, агаштан, кирпичтен (кирпичтен эткенин жик жок этире балкашла жапшырала, будуп койгон) эткен 70 статуязы бар эмтир. Будданы отурган, уйуктап жаткан, бирүзи (узуну 15 м) өлгөн деп көргүзип салтыр. Бу храмга кудай жаңдулар улай ла келип, мүргүп, акча да болзо, курсак та болзо экелип туратан болтыр.

Эбиреде жажыл бүрлү агаштарла оронуп алган Канди город Цейлоннын сүрекей жараш жеринде туруп жат. Бу город бистин эранын XVI жүсүлдыгында төзөлгөн «Будданын тижин» деген храмыла жарлу. Кудайзактар бу храмды агару храм деп, жаңыс ла Цейлоннын ончо талаларынан эмес, онойдо ок өскө дө ороондордон бого мүргүүрге келгилейт. Бу храмда жылда бир катап он күннин туркунына кудайдын байрамы өдөт. Будданын тижин улуска көргүспей жадылар, оны каа-жаада аңылу айылчылар көрөр аргалу. Бистин космонавттар А. Николаев, В. Николаева-Терешкова, В. Быковский Цейлондо болордо, ологорго шил кайырчактын ичинде алтыннан эткен лотос чечектин үстинде кижинин үс сабарындай сары сөөкти көргүскендер.

Кудайзактар бу тишти коркушту баалап, оны чын ла куулгазынду кудай тиш деп бүдүп жүредилер. Албатынын кудайга бүдетени озогучактардан бери эди-канына, эт-жүрегине шингип калган да, ол санааларды меззинен алып таштаарга көп лө жылдар керек.

Канди городтын жаңында беш мун студенттер үренип турган жаан университет бар. Университетте сингал тил ле литературанын факультетинин деканыла, үредүчилериле, студенттериле туштажу болгон. Факультеттин деканы ороондо үредү канайда тургузылганын биске жарталды. Цейлондо школдо үренери алты жаштан башталат (төрт бүдүмдү школ бар: государственный, частный, государственно-частный, религиозный). Школды божоткондор колледжете үренет. Ороондо бастыратекши үредер деген закон бар да болзо, же жоктуларда балдарын үредер арга

жок. Цейлондо төрт университет, ончозынан жааны — Кандидеги университет. Цейлоннын жарлу писательдери, ученылары Кандийский университетти үренип божоткондор. Якшы үренген студенттер ай сайын стипендия алып жат. Университетти жаңыс ла «баштерге» божоткондорды ондо ок үредүчи эдип артыргызат эмезе билгирин онон ары бийиктетсин деп, өскө ороондор жаар ийгилейт.

Студенттердин совединин председатели студенттердин үредүзи, жадын-жүрүми керегинде куучындады. Алдында университет жаңыс ла бай улустын балдарын алатан болгон, 1956 жылдан бери университетке жоктулар да балдарын үредер аргалу. Студенттер Цейлоннын коммунистический партиязыла, студенттердин телекейлик федерациязыла колбулу. Бистин ороондогы Патрис Лумумбанын адыла адалган университетте Цейлоннын көп студенттери үренип жат. Цейлонго национальный кадрлар белетееринде Советский Союз сүреен жаан болужын жетиргенин аңылу темдектеп, студенттердин совединин председатели үредүчилердин ле студенттердин адынан биске, Совет орооннын улузына, жаан быйанын айтты.

Университеттин бир канча аудиторияларында, библиотекасында, студенттердин ажанатан ла жадатан јеринде болдыс. Студенттердин комнатазында В. И. Лениннин журналдан кезип алган сүрин көрөлө, сүүне бердис. Үредүчибис, башчыбыс кажы ла кижинин жүрегинде жүргенине оморкодус.

Канди городтын Ботанический садында болдыс. Бу садта кандый агаштар, кандый чечектер жок деп айдар! Јараш жытту сандал агаштан ала сүреен соокчыл мимоза өлөңгө јетире — ончозы ондо.

1961 жылда 29 сентябрьда баштапкы космонавт Ю. А. Гагариннин отургускан саракаа деген агажын көрдис. Кажы ла ак санаалу кижикосмоско јол ачкан баштапкы кижинин отургускан агажын көрүп, онын эткен атту-чуулу керегин эске алынар.

Кандидег ыраак эмес слондордын эжинетен аңылу јерине келдис. Бис озо баштап слондорго јууктаарынан чала јалтанып, тумчугыла кижини ала койбозын, жаан тамаштарыла балбара базып ийбезин деп, чочып калган ыраакта турарыста, слондордын ээзи бистин коркып калган бүдүштеристи көрүп, каткырала, айтты: «Слер коркыбагар, бу үредүлү слондор, озор кижиге табарбас». Слонго јууктап келеле, онын тумчугын тудуп, терезинин кату сарбак түктери јулунар болор бо деп, араайынан чымчып, кулагынан тартып, кандый эмеш деп, јалбак кулагын калбандадып турарыста, слон неме ле керексибей, токуналу турган. Онын амыр, јобош бүдүжин көрүп, торт көөрөй бердис. Слонды эбире шиндегенин чала ассынып, онын үстине отурар деген санаа торт амыр бербей барды. Бистин јерлерде төөлөрдиканайда јаттыргызатан эди, онойдо ок ээлери слондорды јерге јаттыргысты. Јада тўшсе, бистин

гөөлөрдий кичинекей эмес, жаан, балбак немедий. Онын үстине чыгатанын жеңил неме деп бодобогор. Төө болзо, өркөжинен тудунгай эдинг, ат болзо, жалынан ала койгой эдинг, слоннын незинен тудунарын? Же андый да болзо, өмө-жөмөлө бой-бойлорысты көдүрижип, жүк ле арайдаг слонго отуруп алала, бир эмеш ары-бери жорттыс... Клееткен автобустан үркүйлө, слон мени качан ла жерге мач этире чачпагай деп, торт санаа жок боло берген ошкожым. Не де болзо, слонног бек ле тудунар деп, онын үстине, сагыс чылап, жапшынып алдым. Бир ле көрзөм, автобус кажы жерде өдө бертир, слоным жайбас-жайбас этире жайканып, табылу базып отурды. Оног ээзи бойынын тилиле нени де айдарда, слоным жерге чебер (байла, мени жыгылбазын деп кичеенген ошкош) жада түшти. Мен тегерининг түбинен түшкен немедий омок бүдүмдү, слонног жерге түштим. Бир эмеш өйдин бажында солун агнын тумчугына отурала, жайканза кайдар деген санаа бажыма база ла кире конды. Слоннын ээзине жууктап келеле, омордын тилин билер эмес, арга жокто колдорым-ла имдеп, слоннын тумчугына отуратан күүндү болгономды көргүстим. Слоннын ээзи менин айдарга турган шүүлтемди ондоп ийген ошкош. Ол бойынын тилиле нени де айдып ийерде, слон узун тумчугын, отур дегендий, койройта тудуп берди. Сол колло слоннын мойнындагы буузынан, он колло тумчугынын кейбек учынан тудунып алала, бир эмеш өйгө жакшынак жайканып алдым. Соодош божогон кийинде көрзөм, байагы слоным мени аяктап турды. Бу не аязы болды деп кайкай бердим. Оног слоннын ээзи жүзин чырчыйтып, колдорула имдеп жартаганынан ондоор болзо, слонго сахар берерин торт ундып койгон кичи болтырым. Слонымды эрке сыймайла, тумчугынын бажына сахарды салып береримде, быйанын айткан немедий, мен жаар бажын кекип ийеле, сахарын жип алды.

Слондор саг ла башка аг: оборынын жааны коркушту, бескези 4500 кг, бийиги 3,5 метрге жедет.

Атанар ла деп жадарыста, жаныбыска кобра дейтен жылан ла өркөгө түнөй мангуста тудунган уулчак жүргүргөч келди. Кобра ла мангустанын согужын көрөргө жибүлү де болзо, өй ас учун, биске барарга келишти.

Алтай улус сойлон чайды коркушту жакшы чай деп, озодон бери сүүп ичкендер. «Сойлон чай ичпегенинен бажым оорып, эди-канымнын тыны чыгат» — деп, озогыда карганактардын комуздажып отуратанын слер, байла, уккан болбойоор. Бистин улус сойлон чай деп Цейлоннон келген чайды айдып жат. Озогы келиндердин тулундарына кееркедип эткен жыламаштар база Цейлон жеринен таркадылган.

Чай өскүрери жанынан Цейлон Индия ла Китайдын кийинде 3-чи жерде туруп жат, же чыгдыыла цейлон чайга жедер чай телекейде жок. Чайдын фабрикасында болдыс. Фабриканы эбиреде чайдын жыраалары

ык эдип калган. Чайды жуутаны сүрекей күч. Уй улус арказына корзинаны жүктенип алала, чайдын жүк ле бир неделе болгон жалбырактарын эки колдоп үч сабардын баштарыла чебер жүзүп жат. Чайды жуурын бир ле эмеш оройтытса, ол жабыс сортло барып жат. Онын учун чай жуучылар өртөп турган изүде де, уруп турган жааштарда да амыр жогынан чайды бойынын ойинде жуурга кичеенетен эмтир. Жууп алган жалбырактарды 18—20 частыг туркунына жалтыктырып алала, оны ачыдып, кургадып, элгектер ажыра өткүрип, белетейтен болтыр.

Цейлоннын база бир байлыгы — каучук, ол промышленностько сүрекей керектү сырьё. Телекейде каучук эдер жанынан Цейлон 4-чи жерде. Цейлоннын жалаңдарында каучуконос деп агаштар өзөт. Каучуктын жулугын агаш 6—7 жылдын бажында берет, 40—50 жыл болгон агашты жоголтып саладылар: онын тузазы ас. Каучуктын жулугы жаңыс жер жаар жуулзын деп, агашты жолду-жолду эдип кезеле, кокос пальманын кузуктарынын кабагазын тоскуур эдип, жулук жуулып агатан жерлерге кыстап койотон болтыр. Тургускан аяктар толгон кийинде жулукты сабаттарга жууп, аңылу жаан бочкого эмезе аякка бириктирип жат.

Алдында колонизаторлор Цейлондо жербойынын промышленнозын өскүрерин жаба базып, онын чай ла каучук сырьелорын орооннон апарып, албатызын узак ойгө тоногондор. Калганчы жылдарда Советский Союз бу орооннын национальный промышленнозын ла журт хозяйствозын өскүрерине жаан болужын жетирет: Коломбодон ыраак жок авторезина эдер завод төзөлгөн, удабас советский нефтяниктер бу жерге келип, жербойынын специалисттериле кожо жаан иш өткүрер.

Цейлоннын жериле жүрзег, өңи кубулбас жажыл жалбырактарлу бийик-бийик пальмалар улай ла учурайт. Пальмалар башка-башка бүдүмдү: кокос, арек, тодди ле онон до өскөлөри. Цейлондо кокос пальманы «жүрүмнинг агажы» деп адайтаны жолду. Кокос пальманын агажын строительстводо тузаланат, жалбырактарынан туралардын жабынчызын эдет, анчадала онын кузугын баалагылайт (кузуктарынын жүжүмин жыл эбире 5—6 катап жууйдылар, кузуктын бескези 2,5—3 кг жедет). Цейлондор изү күнде суузынга жакшы деп, кокос кузуктын жулугын сүүп ичедилер, сүт чилеп, ирий беретен учун, оны «кокостиң сүди» деп адагылайт. Бис кокос сүтти ичип көрдис, амтаны татузымак немедий, үренбеген кижикөп ичип албас. Јаш тушта кузугынын јымжагын јип јат, кургаган кийинде онын јымжагынан циновкалар, таарлар, буулар эдетен учуктар ла сувенирлер јазайт, кадып калган кабагаларынан аяк, калбак ла онон до өскө айыл ичине керектү тудунар-кабынар немелер эткилейт. Кузугынын өзөгиндеги сарјудан нени этпес деер: јийтен маргарин, технический сарјулар, будуктар. Керек дезе цейлондор оны керосиннинг ордына күйдүрип алала, кичинегеш лавкаларында ла улус жуулыжатан јалаңдарда садыжып отургылайт.

Коломбодо бис совет-цейлоннын најылык обществозынын члендери ле тушташканыс. Обществонын председатели цейлон писательдердин адынан бисти изў уткып, бу общество 1942 жылда «Россиянын најылары» деп тӧзӧлӧлӧ, 1959 жылдан бери совет-цейлоннын најылык обществозы деп адалганын јартаган. Цейлоннын ончо городторында обществонын 25 филиалы бар, онын ижинде анчадала писательдер, журналисттер ле художниктер туружат. Обществонын башкарганыла Цейлоннын албатызы Улу Октябрьдын байрамын, В. И. Лениннин чыккан кўнин улай ла темдектеп јат. Бу кўндерге учурлалган митингтерде, вечерлерде башкарунын министрлери, парламенттин члендери база туружат.

Бисле болгон туштажуда ўч буддийский монах болгон, оlorдын бирўзи — Випуласара, ол Цейлоннын јарлу художник-скульпторы. Випуласара бистинг ороондо канча ла катап болгон, эмди ол мрамордон скульптуралар эдерине ўренерге Италия јаар барарга шыйдынып турган болтыр. Онын мастерскойында 70 ўренчик иштенип јат. Туштажуда эки ўй кижиге болды. Бирўзи ўредўчи, Цейлоннын коммунистический партиязынын тӧзӧӧчизининг ўйи, экинчизиге детсадтын директоры — экилеси журналисттер. Оlor биске ўй улустын јадын-јўрўмин, биледе бала-барканы канайда чыдадып турганын куучындаган.

Цейлондо писательдердин тагынан ағылу организациязы јок, бичиктер чыгарары — аргалу улустын колында. Бу обществонын члендери бойлоры тагынан журнал чыгарадылар.

Коломбодогы советский консульствонын улузыла туштажу база болды. Ороон экономический ле политический јанынан эмдиге ӧйдӧ кандый айалгадагызын оlor биске јартап берди.

Цейлон — агаш-тажыла, ар-јӧӧжӧзиле байлык јер. Португальский, голландский ле английский колонизаторлор бу орооннын албатызын узак жылдардын туркунына базынып, байлыгын блаап, јербойынын промышленнозыха ӧзӧргӧ бербей, албатызын бичик-биликке ўредерин ӧскўрбей, тоногондор. Онын учун ороондо промышленностьын ӧзўми эмдиге јабыс кеминде, керек дезе бойлорында ӧскўрип турган рис элјонына јетпей јат. Ристи гран ары јанынан экелип јат, албатызынын 15 процентинде иш јок, онын учун суранып јўрген улустар: каргандар, балдар, јаш балалу ўй улустар јолдо биске улай ла учураган. Ижиге јоктордын кезигинде керек дезе јаштарда јабылактанып, изўде серўўнденетен јурты да јок. Эжирде магазиндердин јаныла барзан, оlorдын витриналарынын алдында нек-сак немени салып, кезиктери чаазынды да тӧжӧк-јастык эдип алганын кӧрӧргӧ кўч. Кӧп јоктулардын јаткан јерин тура деп айдарга да јарабас, той балкашла јапшырып койгон койдын таскагына ла келижер. Балдар курсакты тойо јибей турганынан улам оlorдын кол-буттары чичкечек, кабыргалары кырлайыжып кӧрўнет. Кезик улустардын тиштери, оосторынын јыкпыктары кып-кызыл:

аштаганы билдирбезин деп, јоктулар бетель өлөңнүн жалбырактарын арек пальманын кузугыла кожо чайнайтан болтыр. Олор көп сабазында агаштардын жүзүн-жүүр иилектерин, маала ажын јигилейт. Курсакка перецти коркушту ачу салып јат, кижинин оозын торт ло өртөп турган немедий. Цейлондордын база бир национальный курсагы — јаан черепахалардын эди (олордын тирү бескези 3—4 центнерге једе берет), је бис ондый этти јибедис.

Цейлон бу јуукта ла английский кулданаачылардан јайымданып, тагынан јадар јолго кирген. Шри Ланка — капиталистический ороон. Кажы ла капиталистический орооннын законы: бирүзи ар-јөөжөзи көптөп турган бай, экинчизи — ичке курсагы јок, ийинге кийер кийими јок јокту. Бу ороонго јайым, ырысту жүрүмге једерге күч келижет: орооннын экономический өзүми сүрекеј јабыс кеминде, ого үзеери, албаты-хозяйствоны тыгыдып, албатынын культуразын, јадын-жүрүминин кемин бийиктедерге јаан буудакты узак јылдарга јанжыгып калган кудай јангы јетирет.

Улу Октябрьский революциядан озо бистин ороондо абыстар, Алтай јеринде камдар, јарлыктар байларга болужып, каан јангын тударга јоктулардын санаа-шүүлтезин канайда булгаган эди, онойдо ок Цейлондо буддисттер јангыс ла кудай јангын элбеде таркадарында эрчимдү туружып турган эмес, керек дезе государственный керектерге де кирижип турадылар.

Күч те болзо, је Цейлоннын албатызы тонокчылардын артыскан изин јоголтып, ороондо промышленность ло јурт хозяйствонын өзүмин бийиктедерге кичеенип, чылазыны јок иштенип, јангы јолло ырысту жүрүмге једерге амадайт. Коммунистический партияга баштадып, бу ортолыктын албатызы, кижии кайдан билер, айса болзо, кажы бир өйдө бай-јоктулар јок јангы јайым ороон төзөөр.

Јоругыстын баштапкы бөлүги мынайда божоды. Экинчи бөлүкте албатынын элбегиле телекейде 2-чи ороонло — Индияла таныжарыс.

КУУЧЫНДАР

А. ДЕМЧЕНКО

НАСТЯ

Вася Горбунов јобош, је иштенкей уул. Айылдың ижин этсе, адазы ошкош, јакшы эдетен. Адазы айыл ичинде эртен турадан ала эгирге јетире узанатан. Катандуның јери јараш та болзо, је аш саларга коомой, агаш-ташту јер. Бир кыра јерди јазап аларга канча-канча јылдар керек. Иштер јылгайактың байрамынан башталатан. Адазы јастың иштерине јепселдер јазап, белетеп турган өйдө Вася айылдаш јаткан уулла, Коля Гороховло, кожо јаланның агаштарын кезип, будактарын казап, төңөш-төрин ломло кодорып, таштарын јангыс јерге јууп салатан. Васяның иштенкей де болоры јарт, нениң учун дезе ада-энези јажына өскө улустарда јадып иштенген. Учында озор тура тудуп алган. Вася чыдап келерде, озор сыгандардан күчи коомой, арык бее садып алган. Ол торт ло семирбес, кандый да оорулу мал болгон. А кулуны јакшы ат болуп өскөн. Адын Вася коркушту сүүген. Јуртка ол өйдө көп күндердин туркунына уур јорукта арыган-чылаган Петр Суховтың отряды келген. Бу ла јайда Вася адын — Орликти баштапкы ла катап ээртеген. Орлик јараш бүдүмдү, ылгым ат болгон. Катандуның улузы бу күндерде јуучылдарды кичееп, озорго калаш быжырып, јунунарга мылчага от салып тургандар. Суховтың јуучылдары келер алдында деремнени айлан-дыра бандиттер жүргүлеген. Кызылгвардеецтер келгенинен бери озор табыш этпей, алыс јерлер јаар жүре бергендер.

— Бу уулдар озорло көп ойнобос эмей. Бандиттерди јоголтып салар. Ол тушта мында табыш-тал јок, тымык болор — деп, Васяның адазы сүүнип жүретен.

Је отрядтың амадузы башка болгодый. Отряд јаткан эки этаж тураның оды эгирден ала таң атканча өчпөй күйет. Суховтың кызылгвардеецтери — јакшы, јалакай уулдар, је кийимдери, өдүк-тондоры јыртылып калган. Озор бир катап тоормоштордың үстине отурып алала, кийим-кептерин јамачыланып иштенип отургылады.

Вася оны бу ла өйдө көрди. Чала јабыс, түп-түс сынду, чачын кыскартып, тегерийте кезип салган, јенгил кызыл сопокту кыс штабан чыгып келди. Курының сол јанында шашкалу, он јанында — ортозында

кызыл крест көктөп салган кеден сумкалу кыс ол жаар күлүмзиренип көрөлө, өдө басты. Барала, жуучылдардын жанына тура түшти.

— Кайда берет, Степан. Мен көктөп көрөйүн — деп айдала, бир жуучылдын гимнастерказын колына ала койды.

— Эскизи једип калган, туткан ла јерден јыртылып јадар кеп. Настя, сен оны чеберлеп шиде — деп, солдат айтты.

— Кем јок, менин колымда ол јыртылбас — деп айдала, Настя эптү шидене берди. Вася тынбай да кыс жаар көрүп турды.

— Настя, сен бу уулды көрзөн, сени јийгедий ајыктап туру. — Бу сөс-төрдү угуп ийеле, Вася чочыган бойынча ондонып келди.

— Ол мени јиир бе? Айлында энези койдын эдин түлүп, блиналар быжырып койгон болбой.

Вася, јүзи кызарып, јер дөөн көрүп, айлы жаар басты.

— Тарынба, карындаш, таңкы бар эмеш пе? — деп, бир солдат сурады.

Вася байагызынан тын уйалып, торт ло отко күйүп тургандый болды. Ол алаңзып, бурулу кижичилеп күлүмзиренип, кармандарын колдо-рыла согуп:

— Таңкы тартпайтам... Адамда бар... Онон сурап экелерим — деди.

Адазы аттарды жаңы ла экелип, буулап салтыр. Ол мендеп турган уулын токтодып айтты:

— Бир ууш неме бе? Энези, кандый бир бош баштык бер. Кертип ооктогонунан уруп ал. Таңкылазын...

Таңкызын түрген апарып берерге Вася адына минеле, чике штаб жаар мантатты. Менин адым кандый!.. Мен бойым да эр... Көрсин... Анайда сананганына ол уйалып, кызыл черүчилерге јууктап келеле, адын токтодып, тискинин тескери тартты. Оны байагы солдат көрүп ийди. Настя өрө турды. Ол Васяны јилбиркеп ајыктайт. Кыс жаар көрбөскө албаданып, таңкылу баштыкты Вася солдатка табыштырат.

— Быян, уул. Быян — деп айдып, солдат түрген өрө турды. — Сен торт ло кавалерист болуп бүткен эмитирин.

Јуук акта отоп јүрген аттар жаар бажын кекип, Настя айтты:

— Менин адымла толыжарын ба?

Акта арыктап калган аттар јүргүледі. Вася кемзинип, јөпсинбей бажын јайкап ийеле, айлы жаар чапты. Анда кирер јерин таппай, чек токунап болбойт. Седең кыс тудуш ла санаазынан чыкпай, алдында тургандый болот.

Эңирде айылдаш јаткан Горохов келди. Ол печкенин јанына отура-ла, куучындады:

— Суховтын уулдары арыгандары коркуш эмитир.

— Аттарынын да арыктаганы база сүреен — деп, Васянын адазы куучынга киришти.

— Тудуш ла жуулажып, үч жүс перистеге жуук жер өткөн дежет. Кийинен — казактар, тууразынан — бандиттер табару эдип жат. Арып-чылаары да жарт... Кызыл черүзи та кайда? Семен Явцевтин айтканыла болзо, онызы Уралдын ары жанында генералдарла жуулажып жат.

— Казактар бого до келерден маат жок — деп, адазы коркып айтты.

— Бу дөөн божотпос болбой? Сухов ологго көскө кадалган агаштый.

— Онызы андый. Олор аттарын солып алатан болзо. Андый тарыс-каларла жуулажып кайда барар.

— Суховтын уулдарына бистин өбөгөндөрдүн жакшы аттарынан көрөр керек — деп, Горохов куучындады.

— Олор анайда кылынбас. Олор кызылгвардеецтер ине...

Вася бу куучынды угуп, сананып отурды. Кижинин Орлигин алала, ордына кандый бир аксак, арык ат бербезин. Мындый сагыштаг ого коркымчылу боло берди. Жүреги чек сыстап турган.

...Тан адып ла келерде, Горбуновтын билези Кадынды кечип, бойынын поkozyна барган. Чапкан өлөңди аңдандырып койоло, Вася тал түшкө жетире жырааларды айландыра чапты. Курсак жип, амырап алала, курган өлөңди бугулдайла, кичинек обоо эдип тургузып салдылар. Эгиргери энези жанарга паром жаар басты. Айылда база иштер бар. Уй, куштар...

Вася энезин үйдежип көрүп турала, ачуурканып адазына айтты:

— Жанайын ба?

— Анда эдер неме жок. Бого кожо коно берерис. Деремнеде нени ундып салдын? Эмди бастыра улус өлөңдө... Күндөр аяста өлөңди жууп, тургузып алар керек.

— А энем жангыскан болор бо?

— Оныла неде болбос.

Оттын жанында жадала, Вася Настя керегинде сананды. Көберкек, Жалтанбас. Жараш. Кенетийин казактар сагыжына кирди. Олор көлзе, Настя күчи чыгып калган арык адыла кайдаар барар?

Казактар табару да эдерден маат жок. Көксуу-Оозына жууктап келген дежет.

Адазы оттын турундарын кыймыктадып ийди. Чедирген өрө көдүрилип, караңгыда жоголып калат. Изүден жүзинин алдына колын жайып, айландыра көрөлө, ол араай эрмектенди:

— Тозулга часовойлорды олор тургускан эмей а. Онызы база жажыт па. Олор тон ло тенек эмес... Аттарынды көрүп ий.

Вася туруп келеле, тыңдаланды. Кырдын жаказында калын жодролордын ортозынан аттардын бышкырыжы угулды. Ол чаап салган жерди өдөлө, жыраалардын ортозына кире конды. Жаан эмес акта аттары отоп жүргүледи. Орлигин таап алала, тужактарын шиндеп көрди. Онызы

ээзинин эктине жаагын жыжып, жагып турды. Кенетийин жуукта аттардын тибирти угулды.

Вася жыраалардын ортозына киреле, табыш этпей отура берди. Кадынды жакалай барган кыйык жолло Тунгүр жаар он кире тан атту улустар мангла өткиледи. Калганчы-учунда кандый да абрага коштой жегип алган тан атту эки кижи өтти.

Пулемет! Васянын кыйгырып ийер кууни келди. Журеге коркыганду согуп турды.

— Казактар! Олор кайдаар атанган? Ненин учун мынайда, агаштын ортозыла?

Анда, от куйуп турган жерде, кенетийин тын эмес кыйгы угулды. Оттын чедиргени жер башка таркап, тым боло берди. Колосолориле таштарга тийип, калыраган пулеметтин табыжы алыстанып, ырай берди.

— Ада! — деп, Вася шымыранды. Тегенектерге кадаттырып, жырааларга илинип, ол адазына жугурип келди. Корор болзо — адазы чалкойто жатты. Жузи бастыра кан. Вася тескерледи. Олонго жадала, багырып ийди...

— Аја, аја! — деп, косторинин жаштары тогулип, кыйгыра салды. Ого онту угулды. Вася жерден тура жугуреле, адазы жаар тап этти. Оны орор тургузып алала, чамчазыла адазынын жузин арчыды.

— Аја, олбогор... Аја, аја... Мен аргадаарым... Мен эмди... Мында котелокто жылу суу бар.—Вася сунгенине манзаарып, айдып турды.

Ол адазынын бажын жунуп ийерде, кан сызылып чыгып турган терең шырка бар эмир.

— Тамыр жалбырак эмезе мот-олон болгон болзо — деп, адазы онтоп айтты.

Вася отту турунла акты жарыдып, ол олонди бедреди. Туруннын очомик одына неме жазап корунбес болды. Жагыс жерден бир канча мот-олон таап алды. Оны уужайла, адазынын шырказына сыкты... Онон адазынын бажын ич чамчазыла тагала, жуурканла ороп, оттын жанына жаттыргызып салды. Больницага барар керек... Коксуу-Оозы жаар. Канайда? Кенетийин Настя сагыжына кирди.

— Сен не эдерге?— косторин жук арайдан ачып, адазы угулар-угулбас сурайт.

— Отрядта фершал бар. Бойым коргом. Ады Настя.

— Акыр, уулым... Эмеш ондонып алайын. Ол мени талымзырадып ийген. Бажымды туура этпеген болзом, узе чабар эди.

— Не учун? Кандый буру учун, а?

Адазы косторин жумуп, эмеш амыранып алала, чочыдулу куучындады:

— Керек коомой, Вася. Коомой...

— Жадаар, жадаар — деп, Вася манзаарды.

— Мынан ары барар керек, уулым. Кыр жаар жууктаар ошкош. Бу

кыйык жолдон ыраар керек. Сен волокушаны жегеле, мени алыс жерге апарып сал. Бойың Кадынды кечеле, көндүрө ле отрядка бар.

— Фершалга ба?— деп, Вася сүйүнүп сурады.

— Жо-ок... Командирге айдар керек... Казактар тозулга барганы жарт. Түнгүрдин ары жанында тапчы жер бар. Анда жаңыс ла таң атту кижилер өдөр кыйык жол. Казактар тозулда анда ла турар. Суховтын отрядын олар анда ла кырат. Фершал келгедий болзо, кожо экел. Энене бир де сөс жок болзын! Уктың ба?..

— Бастыразын эдип саларым! Эдерим, ая...

Бүдүн жарым частың бажында Вася Орлигин минип алган, Кадынды жакалай барган ташту кыйык жолло өзөкти өрө мантадып отурды.

Вася деремнеге түргөн жедерге, Орлигине амыр бербей, мантадып ла жат. «Настяны көрзөм лө, айдарым. Адымды да берип ийерим. Бойым аттың жалынан тудунып алала, коштой жүгүрүп келерим. Керде-марда бойының адын берер болор бо. Отрядты ла түбектен айрыыр керек. Кайра барарга жарабас. Анда — өлүм!»

Жер жарып клееткен. Вася бачымдап жат. Түнде кызыл отряд деремнеден жүрө бергенин ол билбес. Отрядтын кийининен полковник Волков эскадроныла браатты...

Вася айландыра не болуп турганын оңдобой жүргөн. Өштүлөр канду керекторин эделе, удабас албаты бу каршулу кылыктары учун оларды карууна тургузарын сезип, жүрө бердилер. Васяның көзи бу ла өйдө ачылган. Көп немени ол партизандардын отрядында болордо билген. Отрядты жаңыс журттын уулы, Явцев, башкарган. Вася өштүлөрлө көп тарташкан. Же оның сагыжынан боро шинельдү Настя деп кыс чыкпаган. Кыстың кебери оның көстөрине улай ла көрүнип турат. Анайып Вася Настяның алдына бурулу керек эткен немедий, жүреги шимиреп, сыстап туратан. Кенетийин солун табыш угулган: Волковтын жакарузыла казактар Настяны камчыла тың чыбыктайла, жайымга божодып ийгендер. Вася оны бедреген: Түнгүрге келерде, Катанду жаар сала берген. Төрөл журтынан келип бедреген. Жадарын жаткан, же Теректү жаар жүрө бертир. Онон десе айлы — Барнаул жаар атана берген...

— Тирү эмтир — деп, Вася сүйүнчилү улу тынган.

Жылдар өдө берди. Запастың капитаны Василий Горбунов Ада-Төрөл учун Улу жууда эрчимдү турушкан. Ойто төрөл журтына жанып келген.

Ол айыл-журтту, бала-баркалу. Балдары жаанап калган. Же жаңыскан тушта Настя оның сагыжына ойто ло кирип келет. Бу тужында оның мындай кыйгырат күүни келет: «Настя, сен эмди кайда? Сен ырысту ба, жүрүмүң ончо жанынан жакшы ба? Сен ырысту болор учурлу».

Ого жипт тужы ойто ло жүрегине келип турган неме ошкош.

БОТПОЙ ЛО АГРАФЕНА

Чотпок јеерен ат, тумчугы, кайнап турган чөйгөннинг чоргозындый, буулап, көнү јелип ле браат, јелип ле браат. Калың кардын ортозында јол бирде чыт ла эдип, тегериге чын ла сайылып калган тыттардын, чибилердин, кайындардын ортозы дөөн кире конуп, бирде кары мызылдаган теп-тегерик ак-јаландарга чыгып келип, тыйрыйып, эбирилип, бирде төмөн түжүп, бирде өрөлөп, чаңкыр түдүңгө туттуртып койгон өзөктин ичи дөөн жабызап ла браат, жабызап ла браат.

Аттын буттарынын алдынан чарак кар чачылып, чанактын бажын, Ботпой өгөөннинг борсук тере јаказын, јелбер кара кабагын, койу эрин сагалын агарта тудуп јат. Ботпой өгөөн каа-јаада ийт терези меелейин уштыйла, соокко кызарып калган јүзин арча согот, јыжып браадат. Эртең туранын јыбары чек ле јиркиреп чыккан, кижі үжүгенин билбей де калып аяабас. Ботпой өгөөн боожозын таштайла, кайра бурылып та алгачын кем јок: чотпок јеереннинг он беш жылга јай-кыш јелген јолы јаңыс бу өйндө. Чотпок јееренди јолдон чыгара тартсан да, болбос — мынаар ла болзо, карга курлаазына јетире кап-күп бадалып, тура калар. Је Ботпой өгөөннинг кайра бурылып алар күүни келбейт. Бу ненин үчүн дезе, Ботпой өгөөн бүгүн сүрекей сүүнип калган — јүрегинде көөрөм, јүзинде каткы. А бу ненин үчүн дезе, кече туку городтон кызы, күйүзи, балазы айылдагылап келген. Олорды айылдадып, јаан куда база келген. Кижі балазынын балазын көргөжин, сүрекей сүүнчилү неме эмтир. Олор јуртка јетире автобуста келгилеген, бу Шыктургандагы турлу дөөн олорды, карын Ботпой өгөөннинг ийнизи Борлой чанакту јетирип келген. Эңиргери келгилеген. Түниле эмеш јыргагылап ийген. Куучын-кумыш тын ла болгон.

Городтон келген күйү бала кожончы да болтыр, эки ле сөстин бажында «чы» ла «чы» да деп турган болзо, куучынчы да болтыр, куучыны солун да болтыр. Очкалу, јаан үредү божоткон кижі... Келгилегени јакшы, келгилегени!.. Бу ла Шыктурган деп, аяунун ичеени ошкош, аалгатујук јерде јаткан кижиге бу не аайлу ырыс, бу кандый јаан сүүнчи! Бого улус көп јүрүжер эмес. Керек дезе бригадир, ветеринарлар бу јердин јолын күчсинип, ырааксынып отургылаар. Јаңыс ла јайгыда бого бир он күнге өлөң чабатан бригада келер, јети-сегис обоо тургузала,

төмөндөп, жана берер. Бу обоолор мында ла арткылап калар—Ботпой өгөөннинг жүс төртөн кунандарынын кыжыла жийтен өлөңи бу. Ол обоолорды журт дөөн тартайын да дезе, тартар арга жок... Же ол өлөң чабатан бригада мында тушта Ботпой өгөөн мында база болбос—туку мыс болгон тошторлу таскылдарда жайлаар... Мынайып ла бу Шыктурганда жирме жети жыл өткөн.

— Жирме жети бе? — деп, Ботпой өгөөн соокко кызынып, куучында-нып браздат.—Эйе, жирме жети. А мында не жаман? Жаман жок, жок. Жакшы иштеген? Жакшы. Эмди торбоктордо табыш жок? Табыш жок. Премия ал жат? Ал жат. Грамота бер жат? Бер жат. Аймак төөн ударник деп жуундап жат? Жуундап жат. Газетке чыгып жат? Чыгып жат. Балдар бар? Бар. Сегис беди? Сегис. Оноң артык не... Жуулашкан? Жуулашкан... Ада-Төрөл учун кан төккөн? Төккөн... Кол берген... Тирүү жанган? Жанган. А база не керек?.. Же не? Не де керек жок.

Чындап та, артык не керек? Канча жылдарга торбок-кунандарла согушкан. Жаңыс колдоп туруп тартышкан. Төрөл колхозына, төрөл улусына Ботпой өгөөн оноң артык база кандый жөмөзин этсин... Сегис бала азыраган. «Сегис балалу середняк бай мен»—деп отурар. Эмди ол балдардын жааны кижиге барган. Арткан жетүзи үредүде. Кезиктери мындагы сегисжылдык школдо, кезиктери городтогы училищелерде. Кезик айларда Ботпой өгөөн: «Колхозтогы иштеп алган акчамды көрбөдим де. Бастыразын балдарыма ийип ийдим»—деер. Чындап та, акча жанынан кызынып та жүрер кижиге: ол кире балдар, мынызы керек, онызы керек. Мынын үстине балдар чыдагылап келген, кезиктерин айыл-журтту эдип, айылдап-туралап берер керек, кезиктерин жөөжөлөп-чүмдеп, «садар» да керек. Мыны ончозын эмдигештен озобогончо болбос. А үйине ле ого магазиннен кулур ла садып алып турза болор. Кедери жаткан улус—сүт, саржу бойыный, эт-согум бойыный. Бого коштой, кедери жаткан кижинин туткан малы өзүңир де, эттенир де болор, мынын учун сатса—баага да барар. Оноң Ботпой өгөөн жаңыс колду да болзо, анга-кушка жолы түжүмдү кижиге.

Ботпой өгөөн бу Шыктурганнан эмди де узак түшпес. Торбок-кунандардын тоң бокторын кодорор ло. А канайдар—темигип калган иш, үренип калган мал. Удабас уулдардын бирүзи жаандап келзе, болушчы боло берер... Жүрер ле, жүрер ле. Мал азыраган, бала азыраган—артык не керек. Бир кижиге жаман айттыртпаан, бир кижини жаман айтпаган... Жазап сананар болзо, бу жүрүмнинг ээлери бу Ботпой ошкош өгөөндөр эмес пе? Бу ла жууктарда Таадай дежетен жаңыс бутту өгөөн жеенинин тойына отурала, кенете ле ыйлай согуп ийген: «Бу жүрүмде же нени көрбөдим, же не болбодым деер?.. Ы-ы... туку Стайлынгыраттан, Лейингыраттан бери туруштым. Же не болбодым? А эмди дезе... Келбеен де болзом кайдар, жүрбеен де болзом кайдар»... Мынайып ла айдарда

эмеендер Таадай өгөөнди арай болзо жигилеп ийбеген: «Ай-уй, токто, Таадай! Бу нени айдадың? Санан, санан! Батаа, бу ла бу жүргүлеген слерлердин кол-буттараар, сан-сабараар жуунын-чактын јерине јадып та калган болзо, јан келгендереерге баш болзын! Јан келгендереерге баш болзын! Онын учун бу бала-барка өзүп јатпай, онын учун бу жүрүм өн-жип-тегкип, жүрүм болуп јатпай...» Э-эй, бу сөстөрдө јаан учур бар эмес пе? Бу сөстөр чын эмес пе?..

Чотпок јеерен аралдын ортозында јайкын тошты шоокыра-шоокыра кечип, кају јарат өрө үкүн эделе, одус ла кире тураларлу кичинек журт-тын сон јагыс оромына чыга јелип келди. Кижинин сынынан бийик бү-дактарла шилјип койгон чедендер јиргилјиндене берди. Туралар јаан-јаан, чек ле карара эскиргилеп, бүркүлери јажара јегестелип калган. Је бу туралар эмди де чынык — чертилген агаштары бүдүн тыттардын кы-зыл өзөктөри. Туралар бой-бойлорынан ыраак-ыраак, олордын орто-зында бүткүл јалан огородтор. Бу журтта база бир кижі кайкаар неме — улустын белетеп алган кулаштары: кажы ла туранын јанында карара чогулып, узада одус-төртөн метр чөйилип калган тургулаар. Бу журт за-готскоттын заимказы. Заготскот мында улустаң жууп алган арык-торык ла кичинек торбок-кунандарды тойындырып ла јаандадып турган. Азий мында Епифан деп бай јаржактын адару тудатан јери болгон...

Ботпой өгөөн көндүрө ле ларекко келди. Келзе,— ме сөгө! — ларек бөктү. Эжигинде туура темир, јаанду-кичинектү эки сомок. Бу ларек — чек ле чирип, јемирилип брааткан турачак. Турачак та эмес, азий та көмнинг де мылчазы болгон ошкош эди. Бого садылып турган немелер јүк ле кулур, танкы, серенке, фуфайка ла кирза сопоктор. Каа-јаада план бүдүрерге болуп база аракы да болуп турар. Мыны ончозын саду-чы учта-башта аймак түжүп, чанакту тартып келип турган.

Ботпой өгөөн ајыктанза, кем келген эмеш деп сонуркап, јос парата-нын ары јанынан карап алган эмеен турды.

— Эй, былар, бу Фетиняны көрдөөр бө?

— Кемди? Бу өрө јаткан Аграпен бабышканын Петингезин бе? Ол кече аймак төөн табарлап түшкен. Ого төрт-беш конуп ийер болбой ол. Петингкеде не болзын — дейле, эмееннин бажы јоголып калды.

«Түүк, эм канайдар? — деп, Ботпой өгөөн узак турды. — Айылчылар-ды эмди канай күндүлеер? Күйү бала јагыскан болгон болзо база бол-лор. Јаан куданын алдына эп јок. А кой эмди сойылып калган болор... Ол азыранты ирик ујан болбос ло... Јурт төөн түжер бе, канайдар?.. Јол ыраак, кижі түн ортозынан бери айланбас»...

Канайдар деп турала, Ботпой өгөөн Аграфена эмееннин туразы јаар болды. Эмеен айлында эмтир. (Је оны база неме апарзын). Ботпой өгөөнди көргөн лө јерде эки колын чабынып, сүүнип чыкты. «Өрө өт, өт» — деп, отургышты јылдырып, балкаш печкенин ичиндеги чүңгезин

чыгарып ла келди. Столго аяк-казандарын салып тура, Ботпой өгөөн-нин бала-барказы, үйи кандый жүргүлегенин, кандый жаткылаганын шылай берди. Жуунун алдында, жуу тужында олордын айылдары коштой болгон. Не-немелеринен беришкилеп, калганчы курут-быштакты үлешкилеп жаткылайтан.

— Э-э, эмди дедушка бол калдын ба, Ботпой?— деп, Аграфена эмеен час аякка суп уруп турды.— Соокко тонгон, аштаган болбойун? Айылчыларын жакшы жеткилеп баргылады ба?

— Жакшы, жакшы...

Аграфена эмеен — кайлык кижги. Онын адазы Епифан бу жерге келген орус улустун эн баштапкызы да болуп аяабас. Ол бого эки кызычактуу ла бойунан он беш жаш кире жиит үй кижилү келген. Келген ле бойынча, олор төмөн Кайалу боомнын ичпегине жер турачактан тудуп ийгендер. Онон мындагы улустан комутчы ат сурагылап алгылайла, тегерик акты карарта сүргүлейле, арба, картошкдон отургускылап ийгилеген. Эки ле жылдын бажында, келерде ийненин сыныгы да жок деп айдарга келижер улус, эки-үч саар уйлу, төрт-беш атгарлу, жип-жиит Жорыш деп алтай уул батракту боло бергендер. Мынайып жатканча, бир жыл сүрекей жаан кар жааган. Жорыш деп батрак уул андап жүреле, Таш-Чеден дейтен капчалда күртке туйуктаттырып койгон жирме кире бир үйр андарга учураган. Бу андарды Епифан күртти ыра казып туруп, Жорышла кожо чыгарып алала, азырап баштай берген. Ол жыл жаан карга андар жас жаар бош ло көдүр-тип, күртке сайылгылап калган жаткылайтан — чаналу кижги келеле, жагыс ла јединип алар. Мынын ла кийнинде Епифан аянын мүўзин садып, тоолу ла жылдарга аай-коой жок байып чыккан. Канча тууларды туй чедендеген, канча јерлерге заимкалар туткан, канча жүс улусты батрак эткен.

— Сыра ичериң бе, Ботпой?— деп, Аграфена эмеен столго базанени саларын таппай турды.

— Јок. Сыра ичкемде, бажым оорыйтан.

— Је тен бир кружканы амзазан. Бистин айылдын ажы. Эмди слердин оду бистин айылга киргилейтен эмезеер.

— Је айса.

— Алдында коштой жаткан улус инебис бис. Коштой эмес, кожо до дезе кем жок. Ол жуу тужында сенин үйиң Унчукпасла кожо је не болбодыс, кандый шыра көрбөдис — деп, эмеен сыразын тургузып ла турды.— Менин Фетиням слердин айылга чыдаган бала эмей ол. Унчукпасла кожо ишке барзабыс, сенин энең оны алып јадар... Эки кышты бис слердин айылга кыштаган јогыс па. Бу не дезе, ол тушта одынды кижги жүктенип экелер. Одынга жагыс тура кандый да болзо, арбын ине... Унчукпас сенин јанып келеринди не аайлу сакыган. Онон сего похорон келерде, не болбодыс деер! Је кижиде кудай-салым деп неме, байла, бар. Эмди јанып келген жүрүн ле...

Ботпой өгөөн ол күнди ундыбаган. Оны кижн ундыыр ба? Јуу божогон јыл госпитальдан ол јазылып чыгып, аймакка једип келген. Јолой бир ле аай военкоматка учетко туруп койор деген. Онон өскө туку канча кире ыраактан аймакка катап түжер керек. Военкоматка кирип ле барган.

— Товарищ военком, рядовой Балыкчинов прибыл с фронта!

— Хорошо. Пройдите в отдел учета рядового и сержантского состава.

Ол кып төөн кирер болзо, анда отурган лейтенант Ботпойдын документтерин көрөлө, күлүмзиренип, бажын јайкаган.

— Слер чын ла Балыкчинов по?

— Эйе.

— Чып ла чын ла ба?

— Чып ла чын эмей а.

— Је айса меер. Бойоордын похоронныйгарды алып алыгар...

А јанып келерде, айылдагы улустын сүүнгенин айдар да эмес! Похороназы келген кижн јанып келерде, мынан јаан кандый ырыс! Айланбастан айланып келген, эбирбестен эбирилип келген...

— А мен деп кижн быјыл салгадап ла, јаштымулап ла божобой турум. Бут деп неме срагай уйдашкан, базар да эмес — деп, Аграфена эмеен куучындап туруп, столго јүзүн ле јүүр вареньелер тургузат. — Э-э, бу јиилектерди мен бойым тергем деп пе? Балдар јууп бербей, балдар. А мен быјыл бу коштой јаткан Каллистратты мени абранла арканын ортозына апарып, таштап ий деп канча кире јайнадым болбогой. Каллистрат, акыр, эртен, акыр, ойндо ло деп турганча, өлөң-јалбырак какшап калды ине. Онон өскө өлөң-эмдерди кижн јууп алар ине. Эмди дезе бойы ла бала-барказы канайда-кунайда ла берзе, кижн дөөн лө јүгүрер...

«Јок, јок, азыј база сан ла башка улус болгон» — деп, Ботпой өгөөн Аграфена эмеенди ајыктап, сананып отурды... Је ол Епифан байып ла чыккан. Онын эн ле сүүйтен немези — Кадын сууда балыктайтаны дежер. Күнүн ле энирде кемеге отуруп алала, Јорыш деп батрагына тостон јарыттырып, уйуктап тургулаган балыктар сайгылайтан. Јанар тушта кемези балыктардын уурынан арай ла болзо чөңбөй клеедер... Је бир түнде Епифан сүрекеј јаан бел балык көргөн. Ол оны баштап сууга чөңүп калган јадык деп бодогон. Је онон јазап көргөжин — чын ла балык: ирим јерде бели карарып, канаттарын араайын кыймыктадып, уйуктап турган. Епифан чек ле тынбай барган. Балыкка кемезин јууктадып келеле, үч тиштү сееезин талайып ла чыккан. Је балыкты кадаардын кажы јанында кемези та ненин де учун келтес эдерде, сооро кадап калган. Балык чочып, куйругыла сууны чачылта шабылайла, ичкери сурт эдип, карануй сууда табылбай калган. Бот мынын ла кийнинде Епифан

бош ло јүүлерге јеткен дешкилеер. Күнүн ле кўнүн Кадынды кемелү бир эдер. Бедрегени — жаңыс ла ол бел балык. Ыскө балыктарды керек-сибес те. «Ол балык эмес, а меге кудайдын ийген ченелтези ине — деер.— Тош тонгончо өлтүрбезем, менде јүрүм јок, јок» — деп отурар. Је кўскери бир тўнде ол балык Епифанга учураган. Епифан кадаардын кажы јанында кемеzi база ла келтес эткен, Епифан база ла сооро кадап калган. Ол аай-коой јок ачынып, сагалын јула тартып турала, кеме тўрген чакпынга кире конгонын сеспей калган. Чакпын кемени суунын ортозына ташка оодо согуп ийген. А Епифанды јүзүп билбейтен дешкилеер... Камык улус ол кўзиле, келер јазыла Кадынды бир эткилеген, је Епифанның сөөги табылбаган... Ол балыкты чек ле шуга тўжердин алдында Јорыш деп батрак уул өлтүрген. Атка артарда балыктын бажы ла куйругы јерге тийип келген дешкилеер... Ол тушта Јорыш деп батрак Јорыш эмес, а Протас Иванович Соколов болгон Бу нениң учун дезе, ол креске тўшкен. «Түүк, чокынып койгон таңма — дежи, каргандар оны канча каргабаан деер.— Эм келерде Алтай-кудайын, ада-өбөкөзин саткан кўрүм. Түүк, түүк!» Је јииттер мыны керекке јаан албайтан. «А креске тўшкенде анда бай бар ба? — деп, Јорыш бойы баркырада куучындап отуратан.— Кижн батрак болуп иштеер ле иштеер. Тўгей ле, сен ле чилеп, иштеген улус тўрдө столго отурып ажанар, а берјендеги кижн — бу кижн олордон, карын, көп тө иштеген болуп аяабас — эжиктин јаагына отурала, ийттин, кискенин аяагынан ажанар. А байрам болгожын бойың ла ошкош батрак нөкөрин айлына кычырар. Бойы сыразын столдо ичип отурар, а сен — бозогодо. Бу не јүрүм? Кижн кижн бе? Айса тен ийт пе? Бодозоор... А Јыманак абыс кижини төрт јерден чокып ийгенинде анда не бар? Онон кижн канайерер? А эмди? Эмди мен олордын столын чек ле айра минип алып јадым, салып берген курсагын јара-јулдай «ап» берип аладым. А айлына јанган кийнинде кижн. алдында ла чылап, малдын эдинен јип, Алтай-кудайына мүргүп отурбай»...

Епифанның кийнинде Евпраксия деп ойинде јиит те, тапту јараш та, өткүре бай да, је эки кызыкчакту келин арткан. Бач, бай јаржактардын уулдары бу келинди айлангылап, ийт јелижин јелгилей ле бергилеген. Оны сөстөөр арга бедрегилеп, та канча тўнди көс јумгулабады болбогой. Је келин кемизине де јөп бербеген. Бир кўн келин батрак Јорышты айлына алдыртып алган. Бу кире көп иштердин, бу кире көп јөөжөнин аайы-бажына чыгып болбой турум, сен мыны башкар, бого до, меге де ээ бол деген. Ол келин Јорышты анайып тегиндү ле алдыртпаган. Јорыш санаалу да, бөкө дө, јараш та кижн болгон. Сын деп неме коо четтий, кап-кара сагал курлаазына јетире, а кожондоор болзо... Анчадала ат тударында ого тўндеер кижн јок. А ат тудары јенип ле неме эмес, ого жаңыс ла бек-былча санаалу, сүрекей чыдым эрдин эри, күлүктин күлүги керек. Јорыш јаскары кыштан чала арып, а кар дезе чанага јапшын-

бай, арба чылап эжилип келер тушта эки нөкөрүн — Лөптү ле Кыйыкчыны ээчидип алала, ан истеп жүре берер. Бутка кийгени — ан бычкагы жабынчылу чана, колго тутканы — жагыс ла армакчы, койнына сукканы — жүк ле бир бүдүн курут. Артык жүк алар арга да жок. Ангнын жагы изи көрүнгөн ле кийинде үч кижилеп, ол истинг бажын кезип, баскылап ла ийгилеер. Бу жерди де, аннын баргадый жолын да жакшы билетен улус анды ээчип, көп жер чарыптагылабас — бажын корый баргылаар. Ан ологорго, жаан ла болзо, үч-төрт лө күн чыдажар — карга жада берер. Бу тушта ологор анды чалмадайла, тыттан буулагылап алгылаар. Эмди анга өлөн жулуп берип, онын жанына неде ле кире жадар керек. Ле мынайып жадатан улус өскө — эки карган бар, ологор келгилеер. Үч нөкөр база өскө аннын изин кезип баргылаар. Ан неде ле кире кижиге азырадып, бууга турала, эмеш жобожып, кижиге чала үрене берер. Бу тушта атту эки карганнын бирүзи анды мүүзининг јединип, озо јортор, бирүзи база ла аннын мүүзининг буулайла, терепчилеп алган армакчыла анды кийнининг тудуп, айдап клеедер. Анды эки кижилеп јединетен неме. Кийинде кижиге тутпаза, ан алдындагы кижиге ады бойыла чапчып та айабас. Епифанга анды јетирген кийинде ол кунан-төнөн кире чар ба эмезе кунајын берер...

Јорыш мынайып Епифаннын ордына отура берген, андары, ак малы там көптөп, там байый берген. Ботпой кичинек тужында оны көрүп жүретен. Анчадала байрамдарда Јорышты көргөн болзоор! Эки жанында кара, ортозында ак жүгүрүктөр јеккен чанакту учуртып браадар. Албаты көзи жагыс ла Јорышта. А ийттер чанакты кийининг једижип болбой тургулаар. Јорыш бойы соокты соок то дебес: тизезине јеткен ак чамчалу, элбиреген кара штанду, јалтырт-чыкырт сопокту, бөрүк јок. Чураназын чөйип, «айайым» деп частушкалап, аай-коой јок бијелеп браадар. Чанакта бойы ла жагыскан. Бир ле өйдө чурана тартып, бијелеп, ортогой кептү үч аттын боожозын та канайып-канайып тудатан...

Ол Јорыш Епифаннын үйининг үч кысту болгон. Онын эн кичинек кызы бу отурган Аграфена эмеен бу. Арткан кыстар кезиге адазыла кожо Нарым, Колыма дөөн айдаткан, кезиге мында карып, божогылаган да. А Аграфена партизан болгон орус кижиге барган. Ол өгөөни бу калганчы жууда божогон. Эмди кызы Фетиньяла кожо жадып јат.

... — Ле мындый ла жүрүм болуп јат — деп, Аграфена эмеен куучындап ла отуры. — Бу кече слердин айыл дөөн айылчылар өткөн. Эмди ологорды күндүлеер немеге түшкен болбайдарын, Ботпой?

— Эйе, эйе.

— Эмди канайдарыс? Не болорыс, Ботпой? Фетинья качажып, аймак түшкен. Эки-үч күннен бери келбес ине ол. Лаппазы бөктү. Каа-жаада айлына аракызын экелип те салатан. Эмди не де јок. Куру. Кайткан деер? Кайткан?

— Та. Јурт түжер бе, кайдар?

— Акыр, акыр, Ботпой. Лакпазынын түлкүүри мында. Бис оны ачып көрөк. Мен билерим, аракы бар. Сеге канча шил керек?

— Же бир алты...

— Алты ба? Же акказын бого салып кой. Фетинья келзе, айткайым. Бисти тон ло канайдып ийет эмеш...

Ботпой өгөөн жетире ажанбаган да. Аграфена эмеңди чанакка отургузала, ларекко келген. Эмеен сомоқты ачала, алты шил аракыны алып берген. Ботпой өгөөн сүүнип, айдар неме таппай турган. Аграфена эмеен дезе Ботпойды сыраңай ла божотпогон:

— Јок, јок, менин айлыма кир бар. Мен сеге бир бидон сыра уруп берейин. Бойың ичпегейин, је айылчыларың менин эткен ажимнан ам-загылап баргылазын. Менин айлыма киргилеп чыкканыла түңей болзын. Ойнодо бүгүн эртен тура пирожоктор быжыргам... Албазан, тен ачынарым.

САНАА-КУУНИ ЖЕТПЕЗЕ

(Озогы жүрүмнөк)

Эртен тура. Бажынтынын бажынан чалып чыккан жайгы күннинг изү чогы өзөк ичин эмеш жылыдып ла ийерде, суу жакалай барган элбек сас буулап, куу туманла тартыла берди. Ол, байла, кечеге жетире улай жааган жаңмырдын чыгы болгодый. Же ол до жогынан Бажынты өзөктин сазынын чыгы жеткил. Жаскыда онын сормок үлжүлөрине арык-торык малдан болгой, аярынбаза, кижиде түже берер.

Орто жаштан өдүп, килин кара чачы анаң-мынан буурайып жүргөн Адыш өбөгөн састын жаказында армакчылап койгон адын уларарга басып барадарда, суу кечире одош жаткан Мендеш өбөгөн жеерен адын жайдакка минген жортуп келди. Олор экünün бу телкем өзөктин ичине суу кечире одош-тедеш жатканы удап калган. Адыш ла Мендештин жаңыс ла жайлузы жаңыс жерде эмес, кыштулары да жуук. Ан андаза, кожо андап, аракы асса, кожо ичип, согум согуп, эт те кайнатса, айттырузы, кычыртузы жок болбойтондор. Мынайып эптү сөөк жаңыс карындаш та улус журтабай жат. Олор экünün төрөөнзижип турган кыбы — үйлери жеендү-таайлу болгоны. Ол до угу-төзи аайынча эмес, сөөгиде аайынча. Адаштын үйи майман сөөктү кижиден чыккан. Онын учун маймандарды таайларым дейтен.

Беш жыл мынан озо эки келин жаңыс ла жайдын ичинде бирүзи кыс, экинчиси уул бала тапкан. Адыштын үйи Жайкашты — кыс, Мендештин үйи Эртечинийи — уул болгон. Айылчы болуп, аракыдаш болзо, олор экünün балдары чууда эмес, кажы жерде кижиге барар, кижиде алар болуп калгандый, кудалажып, кударкажа беретендер. Туш улус олор экünün кокурына жаан аяру этпейтен. Үйлери де ого темигип, шайып калгандар.

Эки бала чуудан чыгып, эмеш чыдап келген кийинде жаантайын кожо ойнойтон. Эжелү-ачылу немедий, эптү-жөптү ойноп, качан да өөр-көшпөйтөн. Кезикте бир-бирүзи экинчиси жок ажанбай, чөрчөктөп тө турза күүни.

Мендеш уулынын беш жашы толордо, бистин албатыда ээжиленген ээжиде аайынча Адыштын кызын ажындыра кудалап койзо кайдар деп сананды. Ол керегинде эрмекти үйи Эртечиле туку мында эрмектешкен болгон. Калганчы күндөрдө олор экү Быргастыда жаткан төрөөндөрине

жүрүп, аракы төмдеген. Олор до бу шүүлтени жарадып, аракы-неме азылза ла, жууп экелеле, кудалажар болгондор. Бүгүңги энир — куда-лайтан кўн. Онын учун Мендеш өбөгөн армакчыда ады жаар базып оту-рарда, ырада јорукка атанып јаткан болот по деп, онын аайы-төбйин билерге кайып јорткон. Эзен-амырды угужып, эрмек-куучынды чөйип көрзө, Адыш ары-бери барбас, ат уларып бараткан болтыр.

Кўн ажарга кырга жабызап, уйлар саалып, айылда бүдүретен бор-кар иштер башкарыла берген кийнинде кудалар тергенип, Адыштын айлы жаар көндүктилер.

Одын-суузы жаңыс одош јаткан улус удаар эмес. Одын јаргышта јаткан калтар ийт кудаларды торсуктай берерде, Јайкаштын тил јок сыйны Јайылчак айылдан чыга конуп келеле, ойто түрген јана болды. Јаан удаган јок айылдан Адыш өбөгөн чыгып, арчымакту, тажуурлу та-ныш улус болордо, айылчылардын адын аларга чакы жаар басты. Ол, байла, бу келген улус айылчылар эмес, кудалар болгонын сөспеген бол-годый. Онон башка кударкап, айлынан да чыкпас эди.

Адыш келген улустын аттарын алып, айлы жаар алаңзулу базып оту-рарда, Мендеш сол колында тажуурлу, он колында уулчагын јединип, айылдажынын кийнинен ары унчукпай басты. Тегинде болзо ойын-кат-кылу, оозы жабылбас эди, бүгўн та ненин де учун ўн јок. Адышты ол до алаңзыдып турды.

Айылга кирип барган кийнинде ончолоры чичке чөгөдөгилен, эр улус бөрүктерин колтуктангылап ийдилер. Керектин аайын угар болзо, айылдап келген эмес, кудалап жүрген улус болтыр. Айылда кижиге баргадый јаан бала бар эмес, беш јажы жаңы ла толгон кызычагынын кудазы келгенин Адыш та, Јайкаш та кайдан билзин. Мындый учуралдар жүрүмде болуп та турган болзо, је олор экў сакыбаган.

Мендеш койнынан кырын айландыра мөңүндеп койгон агаш чөөчөй чыгарып, тажуурда аракызынан ого урала, Јайкашка берип, айтты:

— Је, кудагай, канча јылдардын туркунына жаңыс суалгыштан суу алып, жаңыс казаннан аш ичип, жаңыс биле улустый, барысты-јогысты берижип, алыжып, коркушту эптў јаткан айылдаштар эдис. Алтай кудай-дын алкыш-быйаныла жаңыс јайдын ичинде эки балалу да болгоныс. Өзөр јашту кижиден болгой, өрө төгөриде учуп жүрген куш та уйазы јок болбой јат. Эки балабыс эмди ле јаш, билдирбестен јаанап калар. Уулду кижі јалынар, кысту кижі маапкадар деп, кўн эртеден — алтын сыным сергек, арга-чагым бар тушта бу отурган чоктый кара көстў сок жаңыс уулым учун кудалап келдим, өрөкөн. Арай эрте деп маалкатпай, ачу аш деп байлабай, бу чөбчөйди ууртап ийеер. Кара жаңыс кы-заарды кары-катыс деп качан да кыйа көрбөй. карынданган немедий, кабайы жаңыс болгондый, јарындуга туттурбай, јаактуга айттырбай, көгүстин канындый, көстин одындый чеберлеп жүрөрис. Ургүлјинин тур-

кунуна, үч курбустанның алдына торконын јигиндий јуук, кайыннын урынды бек төрөөндөр болорыс.

Јайкаш сунган чөөчөйдү алар-албазын аайлабай, төрдин бажында жабыланып отурган өбөгөни, онын јанында оттын коноочызынды содойып отурган кызычагы јаар көрди.

Јыламаш айдылган эрмектен нени де аайлабай, эки ле көзи Јолдуда. Онын санаазында эмди ле энези: «Је, балдар, тышкары барып ойногор» — деп айткадый. Ол тушта озор экү сыр каткыда чыгып, айылдын эпши јанындагы төнгө барып ойноор. Анда чечек деп неменин көбин не деп айдадаар, торт ло јайа салган кебистий, күнчечек дезе — јылым кызыл өрт. Башкүннен бери Јолду келбеген. Онын учун Јыламаш ойноп барарга мендеп, энчигип отурып албай турды.

Энези эки ле көзи Јолдуда, токтодынып отурып албай турган кызычагын көрзө, торт ло капшай ич, бис экү јакына ла јоба јүредис деп тургандый. Је балазын берип ийеле, онын кийинде кармай алза — кулагы, кайа көрзө — көлөткөзи болуп, сок јангыскан артып калатанын сананып, санаазы кенете соой түшти. Сыйны тил јок, өбөгөни куучын сүүбес. Јыламаш айылдан барган кийинде бу айылда кыгыс эткен эрмек каа-јаада ла угулар. Јыламаш айылда тушта куучын сүүбес. Адыштан болгой, Јайкаштын тил јок сыйны да талт-малт табыштана беретен.

Јайкашты элден ле озо карыктырган неме ол. Је онын кийинде тогус ай карындаган, тос кабайга јайкаган балазын кандый эне карам јогынан берет?

Оныла коштой бу кејегези чычайып, кејири кырландап, эки көзи мелтиреп, тизе бажында чөмчөйгөн Мендеште де јаман јок. Канча јылдардын туркунына коштой јуртап, јангыс айылдын улузынды темигип калган. Экелген аракыгарды ичпезим, баламды бербезим деп јыга мойнойтон шылтак база јок. Ого үзеери, Эртечиле экү јеендү-таайлу улус болуп, торт ло эжелү-сыйындудый карузыжып, төрөөнзижип калган.

Бүгүн бу јайналганду отурган эки көөркийдин сурагын бүдүрбей, айылдан чыгара сүрүп ий, эртен озордын айлынын эжигин ачып киретен кижі јок. Је Бажынты өзөктө, бу эки айылдан өскө, улус бир де јок эмес, бар. Озор јангыс анча-мынча ыраак. Орө-төмөн барганда, айылга кирбей, көндүрө өтпөйтөндөр.

Јайкаштын бажын јүзүн-јүүр санаалар та канча кирези түйметпегей, карын, Адыш болушты:

— Не аланзып отурын? Сокор тутканын ычкынбас деп, ичерге отурган болдын. Куданын баштапкы чөөчөйин качан да ичпейтен.

Јайкаш колында чөөчөйин амзабай да, Мендешке ойто берди. Мендеш чөөчөйдө аракынын үстине база эмешти урала, Адыштын алдына чөгөдөди. Адыш эрмек айдарга јазанып јаткан Мендешти токтодып, үйине айтты:

— Кажы, ондо аракы ургадай кӧнӧк-айак бар беги, былардын экелгенин уруп ал. Ол жагыс ла келген кийинде јӧбин берип ийетен белен неме кайдан келген.

Кудалар экелген аракыларын Јайкаштын алып берген агаш кӧнӧгине ургулайла, менгештӧ чыга кондылар.

Айылдан чыккандар эмеш ыраган киреде Адыш ѳйине шымыранып айтты:

— Ѳч катап тӱшпегенче, јӧбисти айтпаак. Је онын кийинде канайдар, јӧпсинбегенче болбос. Туш јердин улузы эмес, коштой јаткан айылдажысты канайдар оны, ӧӧркӧжӧргӧ јарабас.

Кудалар ѳчинчи катап тӱшкен кийинде Адыш ла Јайкаш кудаларынын бергенин ичип, јӧбин айттылар. Шаалтага он тажуур алтай аракы, 20 аршын бӧс, «Јаан кол» деп тагмалу тӧрт чай шаалды.

Куда-куруй божоп, тӧрӧӧн-туганнын јӧптӧжӧзи тургузылган кийинде Адыш ла Менгеш айлында такып ла амыр-энчӧ јӳрӧм кӧндӱкти. Алдында таайлу-јеендӧ деп тӧрӧӧнзишкен болзо, эмди кудалар болуп, онон јуук тӧрӧӧнзиштилер.

Айлар айланып, јылдар јылыжып, ого-бого јетпей, ол ӧйдӧг ала он эки јыл ӧдӧп калды. Кийис чӧйилер, кижии јазаар — Јыламаш ла Јолду база чыдап калдылар.

Адыштын алдында анан-мынан ла буурайып јӳрген чачы эмди чек буурайган. Менгеш буурайыш јанынан Адышка једишпезе де, је сукадыгы коомойтый берген. Оору-јоболго бастырбай, јыл алтап албас болды. Онын учун ажындыра тургускан јӧптӧжӧ аайынча эзен-амыр, аргалу-чакту тушта жагыс уулды айылду эдип салар деп сананды.

«Кижии кайдан билер, бир ле кӱн мынайып сырыгытып јӳреле, јыгылып калар. Ол тушта ӧскӧс-јабыска ѳлӧӧлӧ-кудалу да бала кӧӱнзеп барбас. Ада-энезинин де кӧӱн-санаазы соой берердег маат јок. Кандый ла кижии балазы аргалу-чакту, ай-уй деп айткадый, адаанын алып јӳргедий ада-энелӧ јуртка барзын деп сананып јат. Калганчы ӧйлӧрдӧ Јолду да неме айтпас, тӱнгзӧйип ле калган базып јӳрер болгон, оныла та не бӧлгон. Алдында Јыламашла ойнойтом деп јаантайын ла Адыш-эш јаар катандайтан, эмди ол јаар барбас та болгон. Та канайып кӧӱндерин сооткон учкандар — деп, Менгеш ӧбӧгӧн терег сананды.— Айса болзо, кыс ӧскӧ кижиге сайгактаткан? Эмезе бу бир тагмазынын Јыламаштан кӧӱни јанган болор бо? Јок. андый кеберчек, тӧп баланы кайдан табатан. Ада-энези де јакшы улус. Јажына коштой јадала, бир де катап јамандажып кӧргӧлӧгис. Јо-ок, андый эмес. Бу керекке менгебегенче, неме болбос. Онон башка кижии конгылтат та артардан маат јок».

Бир кӱн эртен тура Эртечи ле Менгеш аркытта чегенин азып, тойдын аайын эрмектежерге Адыш-эшке аракылу-чегендӧ јеттилер.

Мындагы да улус бу јорукты каран сакып јӳрген. Айткан сӧс — ат-

кан ок. Лөптөжү болгон кийинде оны бузатан жан жок. Алтай албатынын азыйдаг бери жандаган жангы андый. Оны кем де буспаган.

Мендеш тажуурда аракызынан чөөчөйгө уруп, Лайкашка береле, келген керегин айдып баштаарда ла, энезинин жанында чөмчөйө отурган Ыламаш нени де айтпай, айлынан сурт чыга конды. Ада-энези де, кыс качыраы жанынан калганчы жөп сурап келген төрөөндөр до Ыламаштын калжуурганын алаң кайкагылап, же кажызы да нени де билбей, ын-шыг отурып калдылар.

Олордын сеспези де жолду. Ыламаштын Жолдуга санаа-күүни сооп, ого жүрегинин күүниле барардан болгой, көрөр-жолугар да күүни келбей барганы удап калган. Куда-куруй болуп, Жолдуны айылду эдери керегинде жөп тургузылган кийинде Бажынты өзөктин балдары жуулып ойногондо, Ыламашты жаантайын ла кокурлайтан:

— Акыраар, балдар! Ыламаш эмди тегин кижиге эмес, келин болор.

— Ыламаш, сен эмди керегенди тулун эдип не өрбөй турган? — деп, уулчактар онын шаңкы тагып койгон койу кара керегезинин чиректеп те туратандар. Ыламаш оогош тушта неме ондобой, ого ажару этпейтен. Же чыдап, не-немени ондоор болуп келген кийинде мындый шоодылган онын жүрегин курч ийнеди кадап турар болды.

Бир катап балдар база анай айдарда, Ыламаш ачу-корон ыйлап, энезине келеле, айткан:

— Эне, мен чын ла Жолдунын үйи бе, балдар ненин учун мени жаантайын анай айдыжып жат?

Энези ыйлап турган кызычагынын бажын сыймап, айткан:

— Ыйлаба, балам, албатынын жандаган жангы андый, чыдазан, бойун билерин.

— Жок, жок, эне, мен качан да Жолдунын үйи болбозым!

— Көк жарамас, алтай албатынын жандаган жангында жаш тушта куда-ладып койгон балдардан ада-энезинин айтканынан мойношкон учурал жок. Мыны канайдатан неме болотон? — деп, Лайкаш балазынын айтканына жүреги чочый берди. — Керде-марда мойножо берзе, мынын уяадына канай чыдаар? Улус кандый бажы-учына чыкпас бала азырап жаткан дешпей. Жок, балам, анайдарга жарабас.

Энезинин эрке эрмегин Ыламаш кыгыс та эдип укпай, удурлашты:

— Бастыра ла балдар электеп, каткырып жат. Мен түнгей ле Жолдуга барбазым.

Онын кийинде Жолдудан күүни сооп, ол келип жатканда, качып, кажаан-чеденге киреле, жажынып турар болгон.

Өткөн жайдан бери олор экунин туштажы да жоголгон. Жолду бойы да кемзинип, Ыламашка жолукпас болгон. Олор экүни бириктирип, айылду-журтту эдерге турган улус — жангыс ла олор экунин ада-энелери.

Ыламаштын энеден чыгардан, эт жылаңаш болордон ала кожо бс-

көн Јолдудан санаазын сооттырган экинчи шылтак Шагайчы болгон. Бу Бажынты-Оозында јаткан очы сөөктү Мотоштын кере кулаш јарынду, кеберкек бүдүмдү ортон уулы меесте койлоп јүргенде, Јыламашка јаантайын јолугатан. Шагайчыны Бажынты өзөктө јаткандар аткан огы јерге түшпөс анчы, алып тудар бөкө, этпөс немези јок ус уул деп мактайтандар. Мотош бойы да ус, иштегек кижилер болгон. Јаңыс ла Бажынтыда эмес, өскө дө өзөктөрдө јаткан алтайлар Мотошко келип, кындак, ээр эттиртип, куулы үйгөн кададып, колон-куйушкан ордирип туратандар. Мотош анайда ок көрүктү, узанатан јерлү темир де сулаар ус болгон. Кыры кајыган мылтыкка жаңыдан кыр тартып, мөңгүнле, куулыла чололоп, үзөңгү де эдип туратан. Шагайчы адазыла кожо узанып, база этпөзи, билбези јок ус болуп калган.

Јастан бери Шагайчынын эјези Ташур улам ла сайын кой кабырып јүргөн Јыламашка катандап, јаантайын ла бойынын ачызын мактаар болгон. «Мал киштежип, кижилер куучындажып таныжар» дегенинин бирүзи — Шагайчы ла Јыламаштын да туштажулары көптөп, бой-бойына темиге бергендер.

Јыламаш чындап та Бажынты өзөктө кыстардын эн јаражы болгон. Јерге сайылган солонгидый коп-коо кабактарлу, килиндий жылтырап турар кап-кара чачту. Шанкылары шанкырап, ары болуп базып баратса, буттары јерге тийбей турган немедий. Бороңоттый кара көстөри, ургун јааштын кийинде чечекте јаткан чалындый, мызылдап турар. Онын курч, өткүн көстөрине, јииттин јаш јүрегинен болгой, сууда јаткан калың тош то кайыла бергедий. Унинин јымжагын, эркезин не деп айдадаар, кижинин јаантайын ла угуп отурар күүни келер. Күүни де јалакай, јашты јабыс та көрбөс, карганды јаман да көрбөс.

Бажынты өзөктин улузы бу Адыш ла Јайкашта мындый јараш, өкөөр бала кайдан табылган деп кайкажып туратандар.

Је Шагайчыга да көзин салып, сөс айдар болор деп каран иженип јүргөн кыстар көп.

Кар кайылып, меестер карантылаганда ла, Бажынтынын балдары койлорын кабырып, Узун-Меестин кырлангына јуулатандар. Ойын-каткы деп неме мында. Бастыра койлорды бириктиреле, эки кижилер кабырап, арктандары јуулала, ойноор. Эгирде койлорын айрып албай, үй-сыгытта болуп туратан.

Учар куштын уязы
Узун агаш бажында.

Уулдар: бистин јыргалыс —
Узун-Меес деп алтайда —

деп, Бажынты өзөктин јииттери кожон до чүмдегендер.

Шагайчы ла Јыламаш алыжар болуп, сөс айдыжып јөптөшпөзө дө,

је бой-бойына туйказынан карузып, јаантайын јоксыныжып јүретендер. Кезикте Шагайчы койлоп келбегенде, Ыламаш ол кўн торт ло өскүзиреп, кунуга беретен.

Ыламаш Мендеш ле Эртечи тойдың аайын угарга келген кўн айлынан качып чыгала, кой кабырып турган јерге келеле, Ташурга комудады:

— Куда-ай, былар, бүгүн бистин айылга Јолдунын ада-энези келип, той эдетен кўннин аайын угуп јүрүс дежет. Адам ла энемде не болзын, качан да болзо јөп дежер. Менин Јолдуга барар кўним чек јок, канай-канай болужар аргагар бар ба?

Ташур неме айдарга јеткелекте, бороңоттый кап-кара көстөринин јаштары тонынын өмүрине бадрап төгүлип, Ыламаш айтты:

— Биригип јуртаардан болгой, көрөр кўним јок кижиге канай барарым?

Ташур Ыламаштын Јолдудан санаазы сооп, бойынын ачызы Шагайчыда кўндү болгонын алдында билетен. Бу керекте онын да камааны јаан. Онын учун эт бышканын сезип, сўнчизин бадырып болбой, сүмелү эрмектенди:

— Ыламаш, сен эмди ле чачым түжүп туру деп шылтак таап, бажынды кырдырып ал. Айлыга јанып барала, чачым тулун өрөр болуп өспөгөнчө, кижиге барбазым деп айт. Кудалар ол тушта токунай берер. Бис дезе бу өйдин туркунына нени-нени сананып таап ийерис.

Ыламаш бу ла шўүлтеле өскө-башка кижиге эмес, Шагайчыга барды.

Баштап тарый айдар эрмек таппай, кыйналып турала, айтты:

— Шагайчы, мени албанла кижиге берерге јат...

Ыламаш эрмегин оног ары көндүктиргелекте, Шагайчы кокурлады:

— Кажы алтайдың түби дөөн олјого барадың?

— Је, билбес эмес, кижини не өчөөр. Јолдуга барганча, буунып өлөрим — деп айдала, Ыламаш көстөри мелтиреп, јаан түбекке түшкендей, кара јер тура түшти.

Шагайчынын јўреги бу ла тушта чымылдап, Ыламаш керегинде сананганы, оны качаннан бери сўгени ончолоры күйбүрей берди. Эмди ол бу јуралгандый јараш чырайлу, аржандый ару санаалу кысты түбектен айрыырга, кыргын јууда да туружарга белен турды. Ыламаш кердемарда өскө кижиге јўре берзе, Шагайчынын санаазында бу Бажынты деп элбек өзөктің ичи, Узун-Меестин телкеми ээн калар.

Шагайчы кунукка бастырган Ыламашты база катап бастыра бойын ајыктап көрөлө, кыштын корон соогына чыдашпай корчойо токуп калгандый турган Ыламаштын эки јардынан тудуп, терең тынала, айтты:

— Менен кандый болуш керек, айт. Ончозын бүдүрерим.

Ыламаш Шагайчынын көстөрине јайналганду көрүп, аргалу болзо, оны кучактай алып ийгедий турала, айтты:

— Шагайчым, сен менин бажымды тап-тас этире кырып бер. — «Шагайчым» деген сөс ииттин аяс сыстап турган жүрегин арай ла жарбады. Бу тужында ол эмди ле Яламашты жаш баладый кабыра кучактанып ала-ла, айлы жаар жүгүрө бергедий турды. Ле кенете оны кем де женинен тар-тып токтоткондый, санаа алындырып, туйук шүүлтезин эзинделтип ийди.

— Анайып кырганы болуш болор бо?

— Болор, мен чачым өрөр болуп өспөгөнчө, жөбим бербезим.

Бу тушта Шагайчынын кече Ташур эзежиле, Ачас агазыла эрмектешкени санаазына кирип, кокурлаар күүни келди:

— Анайдарда, сен сакылтан коркушту узак кижиге турун ине.

— Ле, бу канайдат, сен оны онгозон, шылтак таап турган неме ине.

— Андый болзо, жарт — деп, Шагайчы сүүнчизин бадырып болбой, Яламашты кабыра кучактады. — Ле, бистин айылга барак. Мен торкодый жараш чачту бажынды үрген кууктый эдип тазадып берейин.

Адыш өбөгөн кудазынын аракызы бажынан чыккалак, көстөри айрыланып, эжиктег кежегезин тудунганча кирип келген кызына айтты:

— Бот баламнын келгени жакшы, жакшы улустын балазы качан да коомой болбос. Ол Жолдудый жакшы уул бистин жерден бачым табылбас. Ада-энези де жажына кожо журтап, темигип калган улус. Олордон жакшы төрөөнди, андый жакшы күйүни бис кайдан табатаныс?

— А бу качырага турган кызын кежегезин тудунала, келген туру ине — деп, Лайкаш өткүн үнденди.

Яламаштын кежеге жок келгенин тил жок эзежи де көрүп ийеле, бойынын шанкылу кежегезин шанкырадып, көстөрүн соодып, та нени де айдып, арбанып турды.

Байла, байа келген куда-куруйдын учурын ого жартап бергилеген болгодый. Жөпсинип, эртен-сонзуннан ла чыгарып берер болгон кызы чач жок келерде, ол до өрөкөн кородой берген эмтир.

Адыш керектин аайын жагы ла ондоп, төрдө орында такталанып отурган чач жок кызын эмес, үйин кезетти:

— Мен айтпаган эмезим, айткам. Бу кыс өскө улустын кобына кирип турган болор деп. Байа ла сен жылдырбаган. Эмди көрдин бе? Бот ол. Мынын уяадына эмди канай чыдаарын? Мендеш ле Эртечинин көзин канай көрөрүн?

Өбөгөн, байла, жагы ла тууспаганча ичкен аракынын коронын бадырып албай турган болбой, эки-үч оос ачу кыйгырала, ыйлай берди. Көстөрünün жажын эскире берген шүлүзин бычкак бөркинин ич жаңыла жыжа тартып, өксөп-өксөп ыйлап отурган өбөгөнүн көрөлө, кенетийин Лайкаштын ичи ачыды:

— Бу бала деп немени кижиге кыйналып туруп табар, оного шыралап туруп азырап чыдадар. Учунда келип, мынай база кородойтон туру ине. Бу неге жарар неме?

Лайкаш та ыйлап ийер эди, је Адыштын кату эрмеги угулды:

— Јок, омордыйыла качан да болбос. Шак бу учкан-кулугурды Мен-дештер качырып апарбаганча, үйден чыгарбай каруулдагар. Көдөчи јок үйден чыкпазын.

Мынайып, Ыламаш јаан буру эткен кижн болуп, түнге-түшке каруул-да, көдөчизи јок айылдан чыкпас болгон.

Бажынты оозынын очылары керектин аайын сезип, кысты качырга-лакта блаап качыраp деп јөптөштилер.

Айылга сугала, коно-түне каруулдап турган баланы ада-энезине сестирбей, туйказынан качыратаны — белен неме эмес. Онын учун торт ло колдоп алар дештилер. Је колдон блаап аларга эки пудтын чойын жагыс колыла јирме-окус катап өрө көдүрп, эжик-төрлү јерге јетире мергедеп туратан Адыштын колын кем тудар, јаштан ала тил јок, эмдик малды чакы јогынан јаланда ла тудала, ээртеп минип алатан Јайылчак-тын колын кем тудар? Онын бир јеткерлү немези — кында бычагы. Тил јок кижн казыр, ачынза, бычактап та ийзе — табы. Колдон-буттан бала блаажып јаткан кийинде өлтүртип те алза — шоры, комудайтан арга јок.

Је Лайкаш көөркийде не болзын. Јаан күч бар эмес, онын эки колын учураган ла кижн кабыра тудуп алар.

Мотоштын аказы Ачас өбөгөн мындый албан качыруга баратан улусты шүүп отурала, айтты:

— Је, Адышты тудатан кижн мен болойын, Јайылчакты капшуун, бөкө кижн Сүремей тутсын. Лайкашка Майчак ла ой болор. А бот көжө-гөнин ары јанында сугуп койгон баланы кучактанып, түрген алып чыга-тан бөкө кижн керек. Мен бодозом, ого бистин Чаргы-Оозында најы орузис Ыман јараар болор. Ол танманын бөкөзи коркуш. Былтыр кышкыда Илјинскийдин јарымказы болордо, маргыжала, алты пуд кош-ту арчымакты чеп-чек өрө көдүреле, аттан ажыра мергедеп ийген.

Ачас бойы да, алтай улустын айтканыла, алып тудар бөкө кижн бол-гон. Маргыжала, аттын таказын кол бажына түзеде тартып туратан.

Мотош өбөгөн, кийинде төс куда, төрөөн-туган болотон кижн, бу јорукка барбай, эби јок болор деп, айлында артар болды.

Ончо керекти баштап-башкарып турган кижн — той болзо, согуш-тан калбас, кериш болзо, сөстөн калбас карындажы Ачас. Мотош өбө-гөн андый јорукка барардан болгой, кийинде Адышка канай кудалай-танынан ажындыра калажырап, кирер-чыгар јерин де таппай турды. Ачаста не болзын. Баланы сөстөп эмес, карын, тудуп экелерин сүүйтен. Былтыр Быргастыда јаткан кыпчак сөөктү Амыр деп кижинин оогош кызын тудуп качыраp деп, Быргастынын суузынын төнгөзөктөринин ор-тозына киреле, үч түш јаткан. Учында баланын ада-энези, кызычагын ка-чыраpга келген улус чөкөйлө, јана берген туру деп, кызын сууга ийерде, Ачас оны көкө лө түште суалгышка тудала, алып јуре берген.

Эки кўннинг бажында бала блаап качыратандардын белетенижи једип, кату јорукка көндүгип ийдилер.

Кўн кыр бажына отуруп, өзөк ичине көлөткө жаңы-жаңы ла кирип јүрерде, Адыш өбөгөннинг калтар ийди алдынан өрө келип јаткан улусты көрөлө, аайы-бажы јок торсуктай берди.

Адыш аланчык айлынын эжигин ача салып, чыгып келзе, айлынын анча-мынча алтыгы јанындагы койу сары четтердин ортозынан јорго сары атту Ачаска баштаткан бир канча улус келип јат. Олордын ортозында үзенизи арай јерге тийбей келеткен јаан орус та бар эмтир.

— Акыр, бу не јорукка бараткан улус?— деп, Адыш өбөгөн алан кайкап, јүреги кандый да коомой неме сезип, типилдей берди. Бажынты оозынын очылары бу јолло јүрбейтен эмес, јаантайын јүретен. Кышкыда бу ла келип јаткан Ачаска баштадып, улам сайын андайтандар. Ол тушта Адыш та өбөгөн кыйалта јогынан олорго кожүлатан болгон. Кўс болзо, орус најызыла кожо кузуктап барат дегей. Эмди көк өлөңдү јай. Айса болзо, бу Јалаңай ичи јаар куда-куруйга баргылап јаткан болор бо? Анайтса, артынган арчымак та јок.

Келип јаткан улустын керегин чат сананып таппай салала, кими ректенди: «Кижиде кандый керек јок, бого до мен та не атазын санааркап, сандырап турум».

Келген улус айылдын төр јаныла эбире јортуп, аттын чакызы јаар ууланарда, Адыш өбөгөн ат чакызы дөөн баспай, айлы јаар кирди.

Оп-соп түжүп, оттын кубалындый борорып калган өбөгөнниң айкаптап, Јайкаш јобош үнденди:

— Бу Калтар неге үрүп турган эмтир, солун улус келет пе?

— Мынаар бу төмөниги очы Ачас баштай төрт-беш кирези кижикелгилеп јат. Ортозында орус та бар эмтир.

— Мынайып чоокыр-текир јуулгылап алала, кайда баргылап јаткан болотон? Јалаңай јаар јарышка-эшке баргылап јаткан туру, а? Орузы оноортынын болгодый ба?

— Таныбадым, та кажы јердин болбогой.

Көжөгөнниң ары јанында јаткан Јыламаш керектин аайын сезип, адаэнезине сестирбей, табынча кийимин кийип, белетене берди.

«Башкўн Мендеш ле Эртечи келип, ай жаңырза ла, балабыска келерис дешкендер. Бу улус, байла, оны ажындыра сезип ийген болбой кайсын. Чок ло бол — деп, Јыламаш маказырай берди. — Кече түште јакшынак Јолду телбейип калган једип келген турган. Тагманы көрөр ло күүним јок. Ол бого та не келетен? Бажынтынын суузын бери кечпес болгон, јок по? Байла, эне-адазы ийетен ошкош. Бир энем деп немеде база тил јок эмес: «Ой, күйү бала келт, өрө отур» — деп атпаңдаган. Јок, олордыйыла качан да болбос».

Эмеген-өбөгөнниң куучыны божоордо ло, эжик ачылып, азу сагалы

сартайган Ачас баштаган улус айылга кирип келдилер. Ончолоры жабыланып отуруп, таңкычызы кончынан калта-кангазын кордордо, Ыманы чат эптежиپ отуруп албай, узун буттарын төжөнип, тизе сайып отурды. Ары-бери аыктап көрзө, айылдын ичинде отургуш та көрүнбейт. Тон калды, сокы балазы та кайда улус.

Алтайлардын ортозына жүрүп, тилге үренип калган, онын учун отурган улусла жап-жарт жакшылашты: «Иакшы ба, мында улус иакшы жаткан ба?

Мында бастыра керекти баштайтан кижии Ачас болгон. Ол тура жүгүрип, Адышты жаба баскан ла кийнинде арткандары кажызы ла бойынын алган жакарузын бүдүрер. Айылдан чыгып барала, атка минип, капшай чабарга ончо аттардын чылбырларын чече тарткыш эдип буулагандар. Адыш өбөгөннинг чакыда турган адынын чылбырын Ачас канча канча катап чиймей буулап салала, айылга кирген.

Ачас коштой отурган Адышты канайып эптү жыга базарын сананып таппай отурды. Таңманы чалкойто салгажын, эдек-жегнен тудала, божотпос. Онын кыскаштый тыг колына кыпчыткан кийинде божонуп баратан арга жок. Көңкөрө лө жыгала, колына илинбей жаба базар керек.

Ачас Адыш өбөгөнлө канга солыжып таңкылайла, төрдө турган аптара кайырчак жаар кол уулап, сурады:

— Бу слердин кайырчагаарга мындый жараш кулжаларды кем кезип жураган, өбөгөн?

Адыш бажын төр жаар бурып, сөс айдарга жеткелекте, Ачас он колыла онын өдүгинин бажынан, сол колыла чаканагынан тудала, жабыланып отурган кижини жеңил көңкөрө салып, тизе бажыла жаба базып алды. Адыш кыймыктанып ийейин лезе, Ачастын тизези, торт ло шибей чилеп, онын белине кадалып калган. Кезикте тыныжы да жедишпейт.

Адыш Ачастын колына кирерде ле, Сүремей, элик кетеп жаткан шүлүзин чилеп, оттын ол жанында отурган Лайылчактын үсти орто чурап барды. Узун бутту Ыман эки ле казалеган жерде көжөгөни ача тартып, анда, мени капшай ла ал деген немедий, чөмчөйө отурган Ыламашты жаш баладый кабыра кучактанала, айылдан айрас-майрас чыга конды. Лайкаш өрөкөн кайда барзын, Майчак эки колын кабыра тудуп аларда, мангаарып, аайы-бажы жок кыйгырды:

— Ай-уй, бу не боло берди, канайып тураар? Алтай кудай үстисте туру. Эй, Адыш, болуш, балабысты апарт!

Ыманнын адынын тибирти угулган жерде Ачас Сүремей ле Майчакты имдеп ийди. Учү жаба базып алгандарды жагыс уунда божодоло, Ыманнын ачык таштап ийген эжигинен сурт чыга кондылар. Ачас кийинин ары баалу аттырган айудый огуруп клееткен Адыш жуук чакыдагы атты минип жатканча, жедижип барар болор деп, айылдын эжигин жаап, Сүремей ле Майчакка кыйгырды:

— Менин адымды алала, эмеш ырада апарып алаар!

Ачастын мынай сананганы Адыш атту барып јаткан улусты качан да јойу сүрүшпес, быжу ла озо ады јаар болор. Канча катап чиймей буулап койгон чылбырды чечип јатканча, озор анча-мынча ырай бербей.

Ачастын ла сананганыла болды. Эжиктин үстинде уур јадыктый јадып алган Ачас ары ла болордо, Адыш айылдан атыланып калган чыгып, өзөкти төмөн тадрайтып бараткан Ачастын кийнинен јойу сүрүшпей, чакыдагы ады јаар болды. Је Ачасты јойу сүрүжип неме болбос. Онын жүгүрүги де, капшууны да коркуш кижы болгон. Јаланда жүрген јабааны, сарбааны јууктап алала, сүрүжип, јаба једеле, куйругынан јыга тартып алатан. Оны Адыш өбөгөн ончозын билер.

Адыш ат чакызына једип баргажын, күрмеп буулаган чылбырын та кем де чыт этире чиймей буулап койтыр. Эки-үч чиймүни чечип жүреле, кында бычагы санаазына кирип, үч кат кыл чылбырын кыскам јогынан кезе согуп ийди. Адын јайдакка минип, айлынын эмеш чичке деген базырузын шыйдам эдерге өңөрөлө, бала блаап апаргандардын кийнинен ары мантатты. Адыш өбөгөн адын чечип јатканча, озор анча-мынча ырап калтыр. Адыш жүгүрүк күрен адын тапшылап ла ийерде, таспа чылап, чөйиле берди.

Бажынты ичинде онын күрен адын озолойтон кандый да жүгүрүк ат јок болгон. Ачастын да минген ады—јаантайын јарышка жүретен жүгүрүк ат. Кайракан өнөтийин белетенеле, келген болгодый.

Адыштын санаазында Ачасты ла јаба једеле, адынан антара шый-дамдаары. Бу бастыра керекти башкарып, баштап турган шилемир ол. Токуналу тагма болзо, той ло болзо, согуш чыгарып турган болор деп пе. Ачас турушкан той согуш јок качан да болбос.

Ачызы Мотошто не болзын, улусла уружып-керижерден болгой, кере түжиле кожо отурзагар, кыгыс эдип үн чыгарбаза да күүни. Сураган суракка ла каруу береле, отурар. Андый төп укту албатыдан бу та кайдан бүткен тагма болбогой.

Адыш айлынын базырузын тал туура өңөрип алала, Ачаска јетирген ачу-коронын бадырып албай, койу сары четтерге де јеткенин билбей калды. Баштапкы чет базырунын учына согуларда, Адыш адынан арай ла јайылбады. Өңөргөн базырузын түзедерге јеткелекте, кер ат ортозы јуук одош турган эки четтин ортозы јаар шунгуурда, Адыш өбөгөн базырузын тудунганча адынын кийнинен уштылала, јадып калды. Ээзи јок жүгүрүк кер, јарышка бараткан болорым деп, Бажынтыны төмөн бала блаап апаргандардын кийнинен ары мангын да үспей, жүре берди.

Адыш өбөгөндө артык арткан арга бар эмес, апарган базырузын сүределе, айлына јанып келзе, эмегени ле јурчызы айылдын тыштында алаң кайкап калган турдылар.

Адыш базыруны алган јерине јөлөй салып, терлеп калган мандайын

тонынын эдегиле арчыйла, очылардын барган тоозынду јол јаар јудругын тўўнип, кекенип айтты:

— Акыр ла болзың, отко тўшкен јамачылар! Кудалап јўрўс деп келгилереер. Ол тушта ўлўгерди берерим!

— Је канайдар, адазы, айса болзо, салымы анда болды не. Санаа-кўўни јетпеген деп неме ол туру. Айтканыс та, учында келип айылдан чыгарбай каруулдаганыс та. Тўгей ле јўре берт

— Санаа-кўўн, салым јеткен ологго! Кижини, канайдарың деп, базынып јўрген эрликтер ине ол — деп айдала, Адыш ачынганына ўни ўзўктелип, ыйлаарга турган бала чылап, эриндери калбандап турарда, Јайкаш токунатты:

— Је канай туруң, адазы. Очылар тон ло коомой улус эмес. Ол балаң чачын да алдырып турганын сананзан, ологго барарга болуп кылынып турбай. Эмди Менгдештердең алган камык шаалтаны ойто тўлўйтўн турус.

— Очылар тўлўгўй, ого не санааркап туруң — деп айдала, Адыш айлы јаар менгдештў кирди.

Јайкаш бойынын база мынайып блаажып туруп экелдиргенин, Адышла экў канча јылдардын туркунына бала азырап, мал азырап, токуналу јатканын эске алынала, чала суйуй берген тулунын сыймай тудала, араайын айтты:

— Санаа-кўўни јок кижиге барала, јажына шыралаганча, карын, блаадып апарзын. Албанга барып јаткан эмес, кайдар ол.

ҮЛГЕРЛЕР

ЛИИТ ҮНДЕР

Б. САМЫКОВ

АПРЕЛЬ — КАНДЫК АЙ

Кызыл энгир.
Билер-билдирбес
Таңдак өчөт.
Кей ытанды
Өтөксип, ышсып,
Бүгүн баштапкы ла катап.
Бот мынайып ла
Алтай журттарда
Јастар башталат.

12 АПРЕЛЬДЕ 199... ЈЫЛДА

Маралдар
Јаңы-јаңы ла чечектеер тужында,
Мангырдын јыды меестерге
Јаңы-јаңы ла јайылар тужында,
Јаш кураандардын мааражы
Јаскы аркаларга
Јаңы-јаңы ла јаңыланар тужында,
Ол күн орой энгирде
Мөңкүлер алдыла, таскылдар ўстиле
Алтын канаттарын айга табартып,
Алтайын айланып, кастар учты.
Алты тўгей сескир мыйгак
Темир тайганын ары јанынан
Тебеени өрө мантап чыкты.
Ол күн эртен тура
Алтын чокторыла јаскы күн
Куу чөлдi јоктоп турарда,

Өрө көргөн омок куш —
Космостың кебери
Коо алмас согоон ошкош
Көк-айасты өдүп жаткан.
А ол — жердин кижизи,
Бу ла мында өзүп чыдаган
Алтайдын теп ле тегин уулы
Жаскы көктөрдөн
Көзин албай,
Туруп калды.

Ж А С

Жаскы жааштар жааган,
Куу тобракка шингиген,
Азый жалбыракты жунган.
Кандый да бир койчы уул
Быжыл келген үредүчи кысла
Колдорунаг јединижип,
Басгыра јуртты одоштой,
Бастыра улустың көзинче,
Өнөтийин ачыгынча,
Койлор јандыргылайт.
Кожонгы угулган.
Эй, уулдар!
Көзибистин алдындагы
Бу улу јанырту
Жас деп адалган.
Көксибиске өткөн
Бу күү-кожон
Сүүш деп адалган.

ШКОЛЫМ

Школым, сени, школым, сени
Эске алындым база ла катап,
Эрте тангла мендеп келеле,
Балдарды сакыйтам, көзнөкти карап.

Кыруга туттурган јурттын ичиле
Чанакту улустар барып јадатан.
Карды чыкырадып, јолды өрө
Аттары омок јелип баратан.

Јүзине кан кызара шаалган,
Јүгүрип балдар эжикти ачатан.
Печкени эбире колдорын жылыдып,
Нөкөрлөр бойына чөрчөктөр айдатан.

Школым, сени, школым, сени
Эске алынадым база ла катап.
Эрте тагла мендеп келеле,
Балдарды сакыйтам, көзнөкти карап.

Ј. КЫДЫЕВ

БУКВАРЫС

Орус, алтай букварьлар
Ончозы биске наҗылар.
Кычырадыс, бичийдис,
Көпти билерге күүнзейдис.
Одус јети букваны
Ончозын эмди билерис.
Орус, алтай сөстөрдү
Кычырып, бичип ийерис.
Эзен болзын, букварыс!
Экинчи класска көчөрис.
Көп бичиктер кычырарыс,
Көндүгип ичкери барарыс.
Узак-узак јылдарга
Ундыбай сени јүрерис.

ТООЛОП УРЕНЕДИС

Бир, эки, үч...
Билбезеес — биске күч.
Төрт, беш, алты —

Чотко бала салды.
Јети, сегис, тогус,
Јетпези канча, көргүс.
Он, он бир, он эки,
Ончозы — чоттын эмиги...
Он үч, он төрт, он беш,
Ондоп алдыс эмеш.
Он алты, он јети,
Онон канча ол эди?
Он сегис, он тогус,
Јирме деп айттыбыс,
Јилбиркеп тоолодыс.

САРЫ СУМКА

Јаан сары сумканы
Јааназы јеенине сыйлады,
— Балам, јакшы үрен — деп,
Бажын эрке сыймады.
Батаазын, бу сумканы
Бала канай көдүрер.
Јажынып алза кийнине,
Јаңыс ла бажы көрүнер.
Јаан сумка ичинде
Јаңы букварь, тетрадьтар,
Тоолойтон агажактар,
Будукту јараш карандаштар.
Онон до өскө немелер —
Ончозы керектү јөөжөлөр.

БАШТАК БАЛА

Өзүп јаткан агашты
Өнөтийин сындырган,
Көзнөк алдында чечекти
Көдүрезин тепсеген.
Күчи јетпес балдарга
Күлүк болуп тыңыган.
Чубашкан балдарлу кастарга
Чыбыкту калып ол барган.

Айгыр каска сүрдүртип,
Ары болуп ол качкан.
Жолдо ташка табарып,
Жодозын сыйрып ол алган.
Улус электеп каткырза,
Улуркап, ол там барат.
Урокторго бу келзе,
Уйкузырап отурат.

ӨЛӨҢ ИЖИНДЕ

Өлө беени минеле,
Өксөңдөдип јеледим.
Өлөң ижине келеле,
Бугул тартып јүредим.
Чарбак карынду өлө бее —
Чала кыйгас таңма эмей.
Э-э, тың ла көкибе!
Энгиргери арый бербей.
Волокуша тартарга
Бот кандый макалу!
Бригадага иштеерге
Биске сүреен сүүнчилү!

Э. ТОЮШЕВ

МАЛЧЫНЫҢ КҮНИ

Јылдыстарын терип,
Таң кажайды.
Күн тайкылып,
Туулардан карады.
Јуулыгар, најылар,
Нөкөрлөр, јуулыгар!
Сууларды чачылта,
Тоозынды куйулта
Јелдирткен экем, менде!
Мында маргаан,
Малчынын күни.
Өзөктөр салкыны
Мында јуулышкан.

Ат-эрјинелер,
Эр-күлүктер
Ат чакыда.
Энелер, адалар,
Сыйындар, акалар —
Ончозы мында.
Келигер, экемдер,
Экемдер, мендегер!
Аттар соодынып
Туруп албай,
Јерди томолта
Тееп турат,
Јарышты сезип,
Туйгактары кычыдат.
Салкынду чөлди
Салкындый сыыладып,
Кажызы ла өдөр,
Јенүни дезе
Аргымак алар —
Ат јакшызы
Алтайын өдөр.
Малчынын күни
Башталып јат,
Келигер!
Јылдык јыргал
Ачылып јат,
Мендегер!
Күркек күрешчилер
Тутканын салбайт,
Балтырлары тыыдынат,
Бел бойынан алыжат.
Теге салып,
Јыгып та аларда,
Јардын јерге
Јапшырар эмтир;
Болгобой калала,
Јарын тийзе —
Каткы болуп
Туратан эмтир.
Кемге де кыйгы,
Сүүнчи, ырыс.
Ого иженип,

Оморкогон кыс.
Кемге де ачу,
Көрөргө уятту:
Канайып жыгылган,
Канайып жыктырган...
...жуулыгар, нажылар,
Нөкөрлөр, жуулыгар!
Жүрүмди кееркеткен
Одуга жуулыгар.
Чачагы жайылган
Алтай бөрүктөр
Кемди де мактап,
Кейге чарчалат.
Малчыны мактаган
Ашту чөөчөйгө
Күн жаркыны
Чайбалат.

В. БАБРАШЕВ

ЛАЙГЫДА

Айды жүктенип алган кайыңдар
Араайын-араайын боочыга чыккылайт.
Одош кобыда журтымнын улүзы
Одүштежип бүгүн өлөң чапкылайт.

Јаштан таныш эрке кожондый,
Чалгылар чалынду өлөңдө шылырайт.
Түнөп отурган бөднөлөр чочып,
Түлүрөп, өлөңнөн учуп чыккылайт.

Орой түнде иштеген улус
Оды кызарган одуга жуулар.
Кол бажына чөөчөй айланып,
Кизи укпаган кожондор угулар.

Айылдарын көстөгөн арыган улусты
Ай бийиктен туйкайын үйдежер.
Арыырын билбес ииттер биригип,
Айылдарына жүк ле таңда јеткилеер.

ЭРТЕ КЫШ

Чанак јазап, узанып отурым:
Былтыргы тужамыктар элентизи јетти.
Качан ок јай өдө берген,
Катап ла кўс једип келди.

Јолдын тўниле тонгон балкажы
Кўн ле чыкса, чейиле берет.
Јуртта јаткан кажы ла кижидий,
Кыш келерин јўрегим мендедет.

Чанак јол чыкканына сўўнип,
Улус јенгил чанактар јеккилеер.
Баштарын серпий согуп, аттар
Бышкырып, јалангла омок јелгилеер.

Өлөн коштогон көп чанактар
Ыраактан кошту төөлөрдий көрўнер.
Тўндеги јылдыстар аяс кўнде
Тўнеп кардын ўстине тўшкўлеер.

Ол тужында мен де адым
Јазаган чанагыма јегип ийерим.
Кобыдагы обоодон јангыс уйыма
Көпөгөш өлөнгөн экелип берерим.

Айылдаш најымла экў бирлежип,
Аркадагы јөмјўден одын тартарыс.
Эгирлер сайын коштой јуртка,
Туйка атты чанактап ийеле,
Сакыган кыстарга айылдап барарыс.

Ижим учына чыгып браадыры,
Кўлўйтен калганчы тужамык артты.
Чанак јол чыгары узак ла эди.
База ла соок салкын согуп,
Тескери јанынан кар јаап келди.

УЙКУ ЈОК ТҮН

Айдын тўнде оттор өчсө,
Уйуктап болбой тышкары чыгарым.
Төнгөшкө отуруп, тагкы азала,
«Нөкөрим кожо болзо кайдат» — деп,
Кородоп, кунукчыл сананып каларым.

Баштактанып жүрген бала тужында
Жагыскан артканымды көрүп ийеле,
Оштүлерим мени арадап келгендий,
Карыкчыл санаалар көксимди туйуктаар.
Жүрген жүрүмүм неге де жарабас —
Жескинчилү билдирип, мени уялтар.

Кычырган айылда төрдө отуруп,
Киреленбей айдып койгон сөстөрүм
Сүреен эби жок санаама кирер.
Танкым чедиргентип ыраак чачылар,
Турала, барар күүним келер.

Кошту чанакты кажатка чыгара
Тартып болбой кинчектелген аттый,
Кем де меге болужып болбозын,
Жагыскан отурганым ачууркап сезерим.
Журтта улус ончозы уйуктаар.
Жанымда жок болор керексиген нөкөрүм.

Уйазынан араайын чыгала, ийдим
Унчукпай алдыма өлөңгө жадып,
Жүзиме чырайы бурулу көрөр.
Оноң жаныма жууктай базала,
Тамажын тиземе чебер салза,

«Оройтып келдим, алдырбас, нөкөр,
Карыкпа» — деп мени токунадып айдарга
Тидинип болбой тургандый билдирер.
Көксимде жылу эрке ойгонып,
Колым ийити сыймаарга чөйилер.

Ыйымнын шылтагын бойым да билбей,
Кенетийин жүрегим көдүрилип ыйлаарым.
Жүзимди жалаарга бажын булгаган
Ийдимди житкезинен жаба базып,
Кату түгин узак сыймаарым.

КӨЧҮРИШТЕР

ДЖАМБУЛ

МЕНИН ЈУРУМИМНЕН

Чөлдө сабаарып, јоткон онтогон,
Чөлдөзини јок соктыгып, октолгон.
Кырларда күүлеп, көчкөлөр јылышкан,
Кызыл бөрүлер үүрлери улушкан.
Түнүзин базыртып, чочып, шакпырап,
Түлкүлер качкан, ачу шартылдап.
Карануй түн калын тартылган,
Казыр өштүлер каран јазанган.
Кайран менин албатым, сен
Кандый јаман өйдө јүргөн.

Джамбул-туунын эдегинде,
Тыныжы соок эски үйде
Энем мени онтуда тапкан,
Электү кул јүрүмин каргаган.
Јокту казахтар јуулып келген,
Јолдожына Джамбул деп ат берген.
Јоткондо туулган јокту кижиге
Јаан байлу тууга келиштире
Ат адап, буурыл акындар
Алкыжын домбралап айткандар.

Арыган колдордо уур тудунчак —
Алтыннан баалу кичинек уулчак.
Куйрук үзиле сүркүштеп, шыпшап,
Кураан терезиле јылулай кучулап,
Тусту сууга да мени јунган...
Түнүкте кубуксу салкын талбыган.
Айландыра ама шуурган сыктаган,
Айылдар иргезин тошло кыпсыган.
Ачык төшкө кар табарган,
Алдыста шыралу јол кадаарган.
Көстөримди ачып, көрзөм — түн,
Көдүре ле онтуда, та кайда күн.

Ачык шыркадан кан чылап,
Аккан јаштар, көстөрдөн тамчылап.
Улусты камчы ууй алыптыр,
Уйларды чылап, куруй тартыптыр,
Чөл үстиле олор үрбедейт,
Чөкөнип, иженип, та нени бедрейт.
Је калыкты ээчип, кожо кыйналып,
Джамбул өскөн, санаа алынып.

Онойып јылдар кунукчыл өткөн.
Он јажыма арайдаң ла јеткем,
Баштап ла алдынаң иш алып,
Байга јалданып, мал кабырып...
Је комудалым кожоңдо чечилген,
Коо үниме чөлдөр чечектеген.
Чөлдөги јоктулар балдары катан,
Чөрчөгим тындаарга мени уткыйтан.

Бу мындый кожоңым, ижим јарланган,
Буурыл акындар меге домбра сыйлаган.
Мен учы јок ырысла толгом,
Мен јайым аргымактый болгом.
Он беш јашту уулдардың ортодо
Ончозынаң ырысту немедий болгом до.
Јаш каным јалбыштый күйген,
Јажым он јетиде эмдик үреткем.
Бу кун чындап та өзө бергемдий.
Джамбул-туула түңгей немедий.

Алтан бөрү аркырап келген,
Јетен бөрү јемзенип јеткен,
Канду азулары кылайышкан.
Камык байлар, камык хан
Ачана, өлүм, өрт экелген,
А молдолор бисти мекелеген.
Көстин јажына көл ажынган,
Көк өлөңди кан сугарган.

Каркаралдагы кедейлер¹ јөөжөзин кайыган.
Кан-кеределер кейде акшыган.
А Джабай дезе јаңыс уйына

¹ Кедейлер — јоктулар.

Эски-саскызын артынып, ыйда.
Абра чыкырап, төөлөр чынгырган,
Ач бөрүлөр үн алышкан.
Качпазан сен, чыкпазын шырадан,
Хан олжозы. Калакту жан —
Калганчы кул, оозун жабык.
Кара өйлөр! Кайран калык!

Жирме жажымда мен кедерлегем,
Жерле тенип, ырыс бедрегем.
Тоомжылу султан эжигинде казыйлар¹
Торо албатыны тоноп отургандар.
Уездтин жааны ла манап наязы
Үлешкилеп отурган блааган акчазын.
Онон кааннан медальдар алгылаар,
Олорго жер, суу да сыйлаар.
Байдын одорун база кайдазын —
Бастыра чечектезин, суу шуулазын.

Мен Асаннын жолыла алтагам...
Манаптар, султандар, хандар солынган,
Чиновниктер, приставтар, атамандар тойып...
Же жүрүм кубулбаган. Ол ло бойы.
Чөлдө кулдар кынжыда онтогон,
Чөп-өлөңди жип торологон,
Көпөгөш жыду терелер жабынган,
Көстин жажын жүдунып, жүнунган.
Энелер балдарын сүйнбей чыгарган,
Эн корумдарда сөөктөр чогулган.

Жылдар өткөн — албаты корогон,
Жылдар өткөн — албанчы токооргон.
Жылдар өткөн — жолдордо карыгам,
Жаш тужым чөлдө лө өдүп калган.
Көстөрүм карангуйлаган, колдорум талгандый.
Көксимде жүрегим типилдеген маскадый.
Же мен иженгем, бүткөм чылабас —
Жоннын чындыгы кумакта жылыйбас.
Кожонымда мен жайымды белгелегем,
Кожо домбрамла калыкты көдүргөм.

¹ Казыйлар — эң жаан молдолор.

Ылдар өткөн. Мен жортком, жажагам,
Жолдордо жүрүп, сагал да кажайган.
Кату жүрүм, кайалардый учалгак,
Карыкчыл чырайыма чырыштар жураган.
Же албатынын менен сураганы кожон:
— Артабас кожондорыңга кўч кошсон.

Көкшө-Тауга, Актөбөгө кожоным жаңылган,
Көп ииттер тартыжуга жепселин жазаган.
Кайралы жок калганчы согушка
Калыкты кычыргам кожон-болушла.
Мен чындык, ак-чек жаргы некегем,
Мен баатырлар керегинде чүмдегем:
— Ондый баатырлар телекейде бар,
Олор келип калыктарды баштаар.
Жокту улус учун туружар,
Жер, суу, жадын учун тартышкар!

Анайып жоткондый тартыжу башталган,
Ала-Тау кыскылтым жаркындаган.
Арал талай көбүкшип шуурыган,
Ал-камык толкузыла шуулаган.
Балхаштын толкузы жараткан ашкан,
Барлар камыштарда сунуп, манташкан.
Өрткө алдыртып, чөл көйлөгөн,
Онгле Сыр-Дарья мааныга түнгейлешкен.
Ополор уйазына өрт камызып,
Октябрь келген, баатырдый кайкадып.

Тастардый кулдар өрө көдүрилген,
Тартыжунун маанызы алдына бириккен.
Кеен жалкын чагылган,
Ленин ле партия олорды кычырган.
Казахстаннын таңдагы согушта кызарган,
Кайралы жок тартышта кызыган.
Байлар мечеди, өргөөзи жалбыраган,
Бастыразы качып, тозып ырбаган.
Жолдор белтирине кожонду чыккам,
Иит партизандарды жөнүгө алкагам.

Жўске жуукташтым. Же санаам ордында.
Жўрўмнинг жаражы ичкери алдымда!
Эбире көрзём, жүрўм жарантыр,

Эрјинедий отторго орооным жарыптыр,
Баатырдый ийделѳ, кеен ле омок,
Бараткан јолында аланзу јок.
Мен эмди кижѳ, мени тоогылайт,
Мениг јѳрегѳме кожондор толгылайт.
Амаду ла ырыс мениг јолымда,
Алтын домбра мениг колымда.

Бойымнын јажымнан уйалбай алтайдым,
Большевиктер ойгорын улай мактайдым.
Тѳрѳл колхозтор байлыгын, јенѳзин,
Тѳрѳлимнин улузын, ат-нерезин,
Зайсаннын јайылган сууларын,
Джезказганнын јаан отторын,
Карсакпайдын казымал јес-темирин,
Караганданын кара таш кѳмѳрин,
Бистин совет ырысту калыкты
Бийик кылдарда мен алкайдым.

Чѳллѳ јортодым јайым ла ырысту,
Чечектер јыды эзиртет кымыссу.
Јаш тужым ойто ло јанымда,
Јаан ла тѳрѳл билем айландыра.
Кастек деген байлык ѳзѳктѳ
Карындаштар јуулган — мен ѳзѳктѳ:
Орус ла татар, грузин ле кыргыз,
Олорго кѳндѳѳм, олорго кымыс.
Олорго кожоным, эзеним, јалбыштан,
Олорло најылык — јаштан јашка.
Карузыган, бу айткан кожоным дезе
Канаттанып учсын Кремльге јетире,
Мениг јѳрегѳмнин адынан айткай:
— Мен албаты кожонгы, мактулу, чыдамкай,
Табаруга шургуурым шонкордый калап,
Тартыжуда, иште — јиит ле калап...

Ш. Шатинов кѳчѳрген.

КУЙУН

Кышкы энгир кирип ле келзе,
 Кыйгас куйун кыйгырып келет,
 Ак арчуулын жайылтып ийеле,
 Ачузын бадырбай,
 Оромдо шиктелет.
 Эптү журтыска күйүнген эмеендий,
 Калактап-сыктап,
 Көзнөгис токтобойт.
 Эреендү барган калангы немедий,
 Эжигис тартып,
 Ол токтобойт.
 Бистин айлыста тымык ла жарык.
 Бичиктер кычырып,
 Сананып отурыс.
 Кайран үүрем, көп жылдарга
 Куйундар өткүрө
 Баратан турус.
 Жолыста бистин шуурган да болор.
 Жодрадый көстөрүн
 Жашла да толор.
 Јер үстинде не де болзо,
 Је жүрегим сениле
 Ырысту болор.
 Талдап алган жолысла экү
 Тайкылзаас та, кожо
 Јалтанбай барарыс.
 Јеристин, јоныстын керегин корулап,
 Кичинек те болзо,
 Јенүлер аларыс.
 Көпөгөш кышкы энгирди көрөргө
 Көзнөк алдына
 Бис коштой туралык.
 Кышкы куйуннын кыйгас кыйгызын
 Бу энгирде
 Бис кожо угалык...

Л. Кокышев көчүргөн.

АЙ ЭСКИ ТҮН...

Ай ла карануй.

Јер та кайда, туулар та кайда, керек дезе тенгери де та кайда — не де көрүнбейт. Алдында болзо, Момый бу мындый кара төгөт түнде интернаттан ырабас та эди. Чын да, сегис ле јашту, экинчи ле класста, физкультуранын урогында эн ле «куйрукта» туратан кижии кайда барат? Је бүгүн Момый сүрекей ырысту кижии — ол сыгырып үренип алган. А ырысту кижиге коркотоны санаазына кирер бе? Мынынг учун ол ай эски де болзо, бүгүн, суббот күнде, кедертинде койдо јаткан ада-эне-зине јанар деген. А јол ыраак. Момый түн ортозынан бери айлына јетпес.

«Ырыс тегине ле бодоп кижиге келбейтен эмтир» — деп, Момый сананып браатты. Бу ырыска болуп Момый не болбоон деер. Эки сабарын оозына сугала, тилининг бажын бүктейле, эки јаагы шардый болчойып келип, үрер ле үрер. Көс јашталганча, тил ачыганча үрер. Баш төнгү-регенче үрер. Бу мынайып шыралаш эки күн болгон. Је онон кече энирде кенете ле Момыйдын оозынан аай-коой јок тын сыгырт чыккан. Јенү! Момыйдын сүүнгени коркуш. Момыйдын сыгырыжын угала, школдо эн тын сыгыратан уул Байрым кулактарын туй тудунын ийип калган. А бого јетире Момый ол Байрымга не аайлу күйүнетен эди!

А эмди сыгырып билер кижиге кандый јакшы! Момый эртен кой кабырар. Ол кырдын бажына чыгала, ачу-корон сыгырып ла ийзе, койлор саг төмөн санаа јок түшкүлеер. Јаңыс ла Момый билбей калала. айылдын ичине сыгырып ийип калардан башка. Ол тушта энезинен та-жылган быжу једер.

Момыйдын кийнинде кенетийин тибирт угулды. Момый јолдон чыгып алды. Удабай ла јаан кара оборлу кижии ынгырана кожондоп, ээри чыкырап, једе конды. «Но, чу, сек!» — деп, адын тапшылап, өдө берди. Момый бу кижини үнинен Казран деп танып ийди. Јолдон чыгып алган Момыйды ол көрбөй калды.

Момыйдын јүреги кенете ле типилдеп чыкты. Ол бир катап школго

браадарда, Казран оны житкезинен каап алган. «Көрмөстинг ач-үрени! Менинг анчы ийдимди сен аксада соккон!» — дейле, Момыйдын кулагын ачыда чөйип ийген. Момый дезе онын ийдин согордон болгой, керек дезе көрбөөн дө.

Бу Момыйга уятту учуралды сананарда ачузын! Момый кородогон бойынча узада-а сыгырып ийди.

— А? Кем мында? — деп, Момыйдын алдында Казраннын жоон үни угулды. — Кем бу? Кем сыгырат? — Онон бурылып клееткен тибирт угулды.

Момый мындый болорын сакыбаган. Онын жүреги борт этти. Момый жерге жада түшти.

— Кем дейдим? — деп, Казран кату унчукты. Момыйга он ло алтам жетпей жүрүп, адынын тискинин тартып ийди. — Кем?! А?.. Жок.. Кулагым шыгыраган болор бо?.. Бу кем дейдим?..

Тымык. Жаңыс ла Казраннын тынастаганы ла адынын солустаганы угулат. Момый тынбай да барды.

Бир эмеш бололо, камчы жырс этти. Туйгактар тизиреп, ай-караңгуй дөөн алысталып, ырап калды.

* * *

...Момый эчкиде жаткан Аtpy-эштин тужына једип келди. Бу айылдан тoн ажыра торбоктор кабырган Элек-эш болор. Онон ары Момый-эшке јетире тоң ыраак эмес.

Момый өдүп баратканча, Аtpy-эштин эжиги јаркындала ачыла берди. Айылдан эки кижн чыкты. «Је, јакшы једигер, таай!» — деген Аtpy-нын шаңкылдууш үни угулды. «Түүк! Мени база неме адып ийер деп!» — Бу баркыраган жоон үн Казрандыйы болды.

Момый базып клееткенче, Казран Аtpy-эште отурган эмитер деп јар-тала берди. Казран оны эмди ойто ло јаба једер. Онын јаныла өдөр. Мыны билеле, Момый керек дезе маказырай берди.

Момый көрзө, оро јатты. Аtpyнын үйи какпак шыбаарга балкаш алып туратан оро ошкош. Момый бу орого кирип алды.

Момыйга коркымчылу. Јүреги жаңыс ла тип-тип. Канайып-кунайып туттуртса, Казраннан килемји сакыш јок. Казран сүрекей ачынчак, кату кижн. Мынын үстине ол эмди калагы болгодый. Онон өскө ол туку чөлдөп жүреле, арайдан тапкан «согумын» не мынайып јелдиртсин.

Казран удабай ла тизиреп јетти.

Момый өңдөйлө, эки такып чөйө-ө сыгырып ийди. Онон орого јалпас жада түшти.

— Бу кем?! Кем?! — деп, Казран адын токтодып, күңүрт этти. — Бу кем дейдим? — тенеридий күзүрт этти.

Момый өрө канкас этсе, Казран онын чек ле ўсти дөөн јортуп клеетти. Је бу ла тушта ол:

— Мени кем кыйгырат?! — деп, карын, токтой тұшти. — Је кем деерде?! Көрүнер бе, көрүнбес пе?! Бери чык! Тартыжып көрөр! — деп, онын кыйгызы Момыйдын чек ле ўстинде јызырт этти.

Ын-шын.

Момыйдын јўреги бакрулына једип келди.

— Кем дейдим, кем?! Берерим, тен берерим! Ойнобо мениле, ойнобо! Ўзерим тен, ырта чаап ийерим.

Ойто ло ын-шын. Јаңыс ла Казран солустайт.

Узак болды.

Учында Казран ўч такып түкүрип ийди. Јалт эдип серенкенин оды көрүнди. Онон кенете аайы-бажы јок тын кожон угулды. Туйгактар тизиреп, ырап калды.

* * *

...Азыйда мында уй саайтан ферма турган. Эмди ол јер бастыра түй баргаа, кара чалкан. Момый бу јерди өнөтийин талдап алала, Казранды сакуп јатты. Бу ла јуукта Момый Элек-эштин тужыла өдүп јадарда, ол айылда Казраннын јарјандаганы угулып турган: «Э-э, уул Элек, сен меге көрө тен јаш бала инег, јаш бала... Сен нени көргөн, нени билерин...»

Момый чалканнын арјанынаг бир ле шыгалаза, Казран једип келтир. Ол база ла сыгырыш угулар болор деп, араайынаг ајарынып келген ошкош. Момый не болзо болзын дейле, ўч такып кулак тунгадый сыгырып ийди.

Казран бу ла тушта ачу-корон кыйгырып ийди. Чалкандар орто чурап барды.

— И-и, өштөгилеп пе мени! Өчөгилеп пе мени! — деп, ол, тегин де жоон үндү кижи, эмди чочко чылап чынгыра берди. — Ийттер! Шилемирлер! — деп, чалкандарды адыла тепсеп, чылбырлай берди. — Ы-ы, көзиме јаңыс көрүл! Колыма јаңыс тудул! Так саларым, так берерим!

Казран бастыра чалкандарды тепседип, Момыйдын јажынган чалканына јууктап клеетти. Эмди ле чурап келер. Момый туура калып ийерге белетенип алды. Је бу ла тушта Казран ады-бойыла «кўч» эдип, јалпас көрүнбей калды.

Оркөлөрдин ичеендери мында толтыра. Ады бүдүрилген болбайсын.

Ўзени шыгырт эдип, ат туруп келди. А Казран көрүнбейт. Оңдо табыш та јок.

Тапту узак ой өтті. Момый коркый берди. Казран јыгылала, өлүп калган болзо!.. Је бу ла тушта Казраннын чўчкүргени угулды. Онон

Казран бойы атпайып, өңдөйгөни көрүндү. Казран унчукпайт. Жыгылала, өкпөзи очүп, арга-чагы чыгып калган болгодый

База да узак ой өттү. Момый тынбай да жатты. Жаңыс ла ат тыдырада отойт, каа-жаада Казран онтоп, үшкүрөт.

Учында Казран нени де шымырана берди. Алканып туруп мүргүдү. Уч такып түкүрдү. Серенкенин одын жалтылдатты. Онон өрө туруп чыгала, аксагдап, адына жетти. Онтоп туруп атанды. Ээрдин үстүнө коркойып алала, араайын жортуп, карагуйда көрүнбей калды...

Момый айлына жууктап келди. Койлордун кепшенгени угулып, кычкыл жыт Момыйдын тумчугуна удур сокты.

— Ак-Кол, Ак-Кол! — деп эки ле такып араай унчугарда, Ак-Кол дейтен жемтек кара ийт сүүнчилү кыңзып, Момыйдын үсти орто келди. Жалканчып, Момыйдын жүзүн жалай сокты.

Момый чакыга једип келди. Айылдын оды жаан, тызыраганы угулып, жаркыны чөбрөнийн жырткытарынан чөйиле чыгып, карагуйды ырада жарыдып турды.

Бу ла тушта айылда Казраннын јөдүлү угулды. Момый эжиктин жыргыгынан шыгалаза, Казран кызара терлеп калган, төрдө отуру. Көстөри јашкыйактып, жүзи чылбайып калтыр.

— Мындый неме болт, улус. Мындый неме... Кайкадым, кайкадым... — дейле, ол узак унчукпай барды.

Эр јанында отурган Момыйдын адазы да унчукпайт. Эпши јанында энези де унчукпайт. Экилези ле оп-соп түшкүлөп калган, үшкүргилеп отургылайт.

— Кайра-коо-он! — деп, Казран кенетийин отко бажыра берди. — Устүбисте Улген кудай да бар эмтир. Алдыбыста ајый Эрлик те бар эмтир. Бүтпей жүрөтөм... Бүттим, бүттим — бар эмтир. Баш болзын! Онон өскө меге ай-карануй түнде аалга-туйук јерде кем сыгырар? Је кем кем?..

Момый маказырай берди. Казран ого көрмөс сыгырган деп бодогон туру ине. Сурузы ол! Эмди јок јердеги көрмөскө бүдүп, бодоп ло коркып жүрзін... Је бу ла тушта Момый бойы коркый берди. Ээ, а ол Казраннын сөстөрине онын ада-энези бүтсе, не болор? Тегин де былтыр Момыйдын сыйны оорыырда, олор јарлык алдырткылап келген. А Казран база кижі эмес пе?..

«Мен сыгыргам деп айдар керек!» — деп, Момый бек сананып ијди. Эжиктин тутказынан тудала, кенете шимирт эдип калды: «Чыбык! Чыбык деп неме бар туру ине!»

Је Момый тиштерин тиштенип ијди. Сабагылагай! Момый керек дезе ыйлабас та.

АЗЫРАНТЫ СУУГУШТАРЫМ

(Одус жылдарда балдардын жүрүминен)

Кумжулу Бажында Көлдү-Айрыга ла Ак-Кобыга ажатан боочынын алдында, бир кезек ак жерде жаткан саста, кижинин сабарындый жоон жерлик бадындар¹ өзөтөн. Бис, Кумжулунын балдары, кеден торбычкадан жүктенип алала, бого жаантайын бадындап келетенис.

— Эй, уулдар! Бүгүн бадындап барактар! — деп, Байсаноп кеден торбычкасын тудунып алган суу кечире жаткан ол жанынын уулдарын кычырып турды.

Поскойтоннон өдүп алдыбыс. Онон өрө, Ак-Кобынын оозына жетире, кыйгак өлөңдү сас жаткан. Састын ортозында кезек жерде каа-жаа талдар өзүп туратан.

— Уулдар, бир тутам бадыннан маргаандажып, туку ол талдарга жетире жарыжактар! — деп, Байсаноп ло Камду бисти сөстөди.

Олор экү сыркак сынду, жеңил сөөктү, чыйрак уулдар болгон. Эмди олор бадын жуларынан жалкуурып, жеңил маргаан аларына иженип, бисти сүмелеп тургулайт.

Уулдар аланзыжат.

— Бир тутам бадын жулуп берерге күч пе? — деп, Камду айдат.

— Дабай, жарыжактар! — деп, Анчы жөпсинип турды.

Мен түргөн жүгүрүп болбос, боду уулчак болгом. Маргаанды алдырбаска, мойноп турдым. Кем озо келерин темдектеер эдип, мени финишке ийдилер.

Уулдар жарыжарга жазанып тургулайт. Штандарын төнгөккө чыгара түргүлөйт. Энчейип туруп алала, жерге тайанган колдорынан озо алтап алала, буттарынын тизезине тайанып, жарыш башталарын сакыгылайт.

— Жүгүр! — деп, жолдын кырында турган Лыбаш кеден торбычкасын өрө таштап, атту жарыжып жаткан улусты божодып турган чылап, кыйгырды.

Жарыш башталды. Чамчалары жайылган, чачтары атырайган, эриндерин ырсайта тиштенген, көстөрүн тостойто көрүп алган Байсаноп ло Камду ончо уулдарды озолой берди. Кеден штаны шабыланып, маргаан алдырбаска албаданып, Анчы олорды торсуктап жадат.

¹ Бадын — батуп, жербойынын ады.

Јуурыла кадып калган тере штанына туттуруп, ыраак казалап болбой, уулдарга једишпей, менин карындажым Пашка уулдардын сырангайла кийинде.

Јолой ойноп, јыргап, соодоп, Кумжулу-Бажына једип келдибис.

Маргаан алдырган уулдар баштапкы тудам бадынды Байсаноп ло Камдуга бергилейт. Олордын торбычкалары тостойип браатты. Мен састын јаказында јаткан төргүнге чыгара базып, бадынды түргендеп јулуп турдым.

— Акы, мында јымырткалар јадыры! — деп, уулдарга угуспаска Пашка туйказынан шымыранды.

Төнгөзөктің алдында, кыйгак өлөңнүн ортозында, суугуштын уйазы јатты, ондо он үч јымыртка эмтир.

— Унчукпа! Уулдар укпазын. Уйде каарып јиирис! — деп, Пашкага айдып, јымырткаларды торбычкада бадынның ортозына сугуп алдым.

— Амтанду ажаныш болор! — деп, Пашка ажындыра сүүнип турат.

Је јанала, амтанду ажаныш болбоды. Јымырткалар јайкалып калган эмтир. Мен јүк ле эки јымыртка оодып көрөлө, арткандарын кайда эдерин кайкап турдым.

«Ойто апарала, уйазына салып койотон бо?» — деп, аланзыдым.

Је телкем састын ичинде канча төнгөзөктөрдүн ортозында јаткан уяны эмди кижы таап та болбос! Ого јетире барарга да ыраак. Эңир јууктап клееткен болгон...

Мен кайкап, јымырткаларды тудунып алган отурдым.

— Эмди јымырткалар сооп калган. Суугуштын уйазын тегин јерге чачтыс! — деп, мен карындажыма айттым.

— Јип, јип, јип! — деп, тышкары такаалар азырап турган энемнің үни угулды.

Эжикти кайра таштап, тышкары чыгып келзем, энем такааларга элгектен арба төгүп турды. Такаалар картошконын ортозынан, кажаганның ичинен, таскактын алдынан, ботпуштан чыга жүгүргилеп, энемнің алдында арбага чогуулыжып турдылар.

Бисте уйа базарга турган бир боро такаа болгон. Ол канаттарын атырайтып, бойы корчойто бүктелип алган арба чокып турган такаалардын ортозында куркулдап жүрди. Эмди ол јымыртка туурын таштайла, уйа базарга шыйдынып турган тужы болгон. Је энем ого уйа базарга бербей оны тудуп алала, соок сууга чөңүрип туратан.

— Ме, сего уйа, ме, сего јурт, ме, сего бала-барка! — деп, арбанып, сууга чөңүрип туратан.

— Мында отур! Сагыжын кирер болор бо — деп, оны куру чапчакка бектеп салала, күлүмзиренетен.

Энем бу такааны база ла тудуп алала, оны колында калактадып, јайнадып, куру чапчакка катап ла бектеерге турды. Мен бек сананып алала, энеме удуга базып келдим.

— Эне, бу такааны меге берзеер, ол меге сүреен керектү! — деп энемнен сурадым. — Оны мен бойым азыраарым.

Энем менин сурагыма кайкады:

— Не керектү болды?

— Ого суугуштын жымырткаларын бастыраарым.

— Көрзөн, нени шүүнип алган. Сеге жангыс ла баштактанар керек! — деп, энем арбанды.

Мен жана баспай, жайнай бердим. Энем менин жайнажыма чыдап болбой, учы-учында жөпсинди:

— Ме, ал! Азыраганыңды, мал-күш өскүргениңди көрөйүн! — деп айдала, энем такааны менин колыма туттуруп берди.

Сенектеги полдын алдында энгир киргенче такаанын уйазын жазадым. Жууканын кырынан чечектер үзүп эзелеле, уяанын кырын айландыра чүмдеп салдым. Энгиргери такаа уйазына киреле, отура берди.

— Не де болбос! Такаа жымырткаларды өскөлөйлө, уйазын таштап салар! — деп, чөкөнгөнчө кажык ойноп алала, Байсаноп ло Пашка меге укааркажып айдышты.

Же боро такаа уйазын таштабады. Удабай баштапкы жымыртказын жарып алды. Онон суйман жалбак тумчукту сап-сары бала чыкты. Оны ээчий экинчизи, үчинчизи жарылып чыктылар.

Жымырткадан жарылып, ак-жарыкка чыгып турган такаанын балдарын элгекке салып, адамнын эски чамчазыла туй бүркеп салдым. Мен оларды кайнаткан жымыртканын оодыктарыла, кургак тараанла азырап турдым.

— Элгектен чыгар! Жүгүрүшкендерин көрөөк! — деп, Пашка сураар болды.

Такаанын солун балдарын көрөргө деремненин уулдары бастыразы жуулып келген. Мен элгекте отурлаган көөркийлерди тышкары алып чыгала, элгектен түжүрө кактадым.

Суугуштын сап-сары балдары туй тамашту чичке буттарыла жайканып, туш-башка жүгүрүшти. Боро такаа оларды жуунадып куркулдайт, жоон чойлошкон чокып алала, оларды куркулдап кычырат. Же балдары кычыруга жуулбай тургулайт. Олор андый кычыруны билбес ошкош. Боро такаа жер казып, тобрак эжип, катап ла кычырат. Же балдары там ла ырада жүгүрүшкилейт. Олор өлөңненин ортозынан жем бедреп, энезинин жайнаганын керекке албай тургулайт.

— Азырантыдан туза болбос эмтир! — деп, Пашка чөкөнип турат.

— Же, уулдар, барып сууга эжинектер! — деп, Байсаноп айдарда, бастыра уулдар оны ээчип, өзөктө сууга түшкүлөй берди.

Мен уулдардан уялып, артып калдым.

Энезинин кычырузын укпай, азырантылар мени уятка түжүрди.

Боро такаа балдарын жууп болбой салала, олардын кийиненин бойы жүгүрүп, жууп турды. Ол энгиргери жүк ле эки балазын мекелеп, сөскө

кийдирип алган жүрди. Арткандары — өлөңнүн ортозында. Олордын айылга-журтка жанатан күүндери жок болгодой. Мен олорды өлөңнөн берер, бирден-бирден тудуп алала, уяда отурган энезинин жылу канаттарынын алдына отургузып салдым.

Бир күн өтті. «Эртеги күнде не болбой не?» — деп шүүнүп, жаңырыктын үстинде төжөгиме чыгып, уйуктай бердим.

Бистинг чеденнин учында суу жыра жип салган бийик жаратту терең жуука жадатан. Бу жууканын жараттарын сындай койу өлөң, чечектер өзөтөн.

Кичинек балдар мында ойногылап, жууканын суузын канча-канча жерден бууп салатандар. Ол иримдерде бакалар үркене салып туратан.

Иримдү жууканы боро такаанын азыранты балдары кайдан билип алганын айдарга да күч.

Эртен тура уйкудан туруп келзем, олор уяда жок болгон. Олор бирден-бирден ээчижиپ алала, жуука дөөн жүргүлөй берген эмитир.

Ээчиде једип келзем, олор жууканын кырына келеле, чыйкылдажып, терең иримди бийик жараттан карап көргилеп турды. Узак алаңзып тургулабады. Чолтук канаттарын талбайтып, бийик жараттан терең иримге бирден-бирден секиргилеп, сууга «мач» эдип түжеле, баканын үркенелерин јудуп, эжингилей берди.

Боро такаа балдарынын мындый кылыгына алаң кайкап, бойы сууга киреринен јалтанып, балдары сууга чөңө бербезин деп коркып, жаратты жакалай калак-сыгытту жүгүрүп турды. Чек арыйла, токтой түжүп, ајыктанды. Балдары суунун үстиле кайкалап, токуналу эжингилеп жүрди. Азырантылары сууга чөңбөгөнине сүүнүп, жараттын кырынан ырабай, јемзене берди. Бу күннөн ала боро такаа жууканын терең иримдерине балдарын бойы баштап апарып туратан.

Ойлөр өдүп турды. Суугуштын балдары јаанап, куркун-канаттары өзүп, јерликтенип тургулады. Олор эмди терең иримдерден бачым чыкпай турат.

Боро такаа энир киргенче олорды жууканын кырында сакып жүрет. Ол эрте уйкузына соктырып, сакып чөкөйлө, балдарын кычырып куркулдап турат, је балдары суудан торт чыкпас болды.

Бир катап олор суунун јарадында өлөңнүн төзине жуулыжала, уязына јанбай, конуп калгандар. Боро такаа калактап-сыктап јанып келеле, уязында јангыскаң конгон. Эртеги күнде азырантылар база јанбаган. Эмди олор жуукада терең иримдерди болорзынбай, ырада, өзөктөгиги агын сууга јетире, баргылап, сууны өрө-төмөн эжингилеп, коно-түне жүргүлөп калат.

— Суугуштын балдарын тудар керек. Олордын канаттарынын учтарын чолтыйта кезер керек! — деп, энем меге јакарып турды. — Олор учкулай берер. Таап болбозын!

Чындап та, олорды тудар ой јеткен. Орой күс турган. Бистинг журттын

ўстиле, Кумжулунын ۆзөктөги суузын сындай, түни-түжиле кеткин куштар өткилеп турган.

Бир катап сууда эжинип жүрген азырантылардын ўстинче јерлик кеткин суугуштар өткилеген. Сууда эжинип жүрген азырантылар омордын эрикчил ўндерин угала, тургуза ла тўймежип чыгала, шакпыража берген. Омор чолтук канаттарын талбайтып, агын суунын ўстиле жүгүрүжип, оморды ээчиде өрө учуп чыгарга ченешкендер, је суудан көдүрилип болбогондор. Омор суудан чыгып, кеткин суугуштардын кийнинен көрүп, токунап болбой, нени де таппай калгандый, узак калакташкан.

Бир күн мен оморды тударга баргам. Суунын јарадына једип келдим. Азырантылар бойынын куркун-канаттарын темиктирип, ченеп турган эмтир. Омор суунын јарадына јангыс јерге јуулыжат. Кезек ойго чуркуражып, сўрекей тын кыйгырыжат. Онон бастыралары јергелей биригип алала, јарыжып тургандый. бир түнгей ичкери түрген жүгүрүжет. Омордын экүзи-ўчўзи суудан бир карыш көдүрилеле, он беш алтамнын бажында ойто сууга «мач» эдип тўжет. Омордын түшкен јеринен суу буркурап калат.

Мен оморды тудуп аларга, сууны өрө-төмөн түжиле сўрўштим, је бирўзин де тудуп болбодым. Эмди оморды кижитудуп алгадый туру ба? Өнөлөп, сўмелеп, мекелеп јууктап ла алзан, омор бастыразы сууга чөнгө береле, суунын алдыла ырада барала, өскө јерден көрўнип келер. Меге болужар кижиток болгон, Пашка менин айбымды укпаган.

— Сенин азырантыларыга болуп тере штанымды сууга көптирбем! — деп, Пашка мойнойло, өрө уулдарла кажык ойноорго жүре берген.

Мен суугуштарды арыганча ла сўрўштим. Бастыра бойым сууга көптим. Учында чек чөкөйлө, јанып келдим.

Боро такаа каа-јаа ла куркулдап, јемзенип, јангыскан жүрет. Бойынын азырантыларын ол эмдиге јетире ундыбагаң болгодый. Ол эрте танган ала энир бозомго јетире агын суунын јарадында жүрет. Азырантылары кезик учуралда суунын јарадына чыгып, амыраарга амадап, энезинин јанына јетире жүзүп келгилейт. Јундарын јарандырып, онын јанында бир эмеш отургылайт. Балдары келгенине сўўнип, боро такаа оморды айландыра куркулдап жүгүрип турат.

Азырантылар там ла јаанап, там ла јерликтенип турды, је өскөн-чыккан јеринен ырабай, узак жүргүлеген.

Түндүктен соок салкындар согуп турды. Орой күстин учы божоп браатты. Кеткин куштар да астай берди. Бир катап азыранты суугуштар суудан текши көдүрилип, баштапкы катап өрө кейге учуп чыккан. Омор агын сууны сындай учуп, өскөн-чыккан уйазынын ўстинде эзендежип аларга тургандый айланып, кейде узак учкулаган.

Айас күн болгон.

— Бүгүн ле баргылайтан туру! — деп, Пашка туранын толугына жөлөнип алган санааркап турат.

Суугуштар шакпыражып, түймежип турала, онон бастыразы кенетийин өрө бийик учкулап чыкты. Онон ак булуттардын ортозына кирип, көрүнбей калдылар.

Азыраган энези, боро такаа, балдарынын үргүлжиге барып жатканын билип тургандый, эрикчилдү куркулдап, азырантыларын жоксынып турат.

«Оскөн уйазына эзенде ойто келгей не?» — деп, мен ыраакта жылы-йып бараткан азырантыларымды ээчий көзимнен жаш акканча ла ажыктап, оордын ээн уйазынын үстинде эрикчил турдым...

ПИСАТЕЛЬДЕРДИҢ АРХИВИНЕН

Адамның архивтерин ылгап отурала, мен саргарып калган листтерлү бир канча дневниктерге туштадым.

1935 жылда июль айда Туулу Алтайга Москваның писательдери Н. Н. Зарудин, И. И. Катаев, В. Я. Зазубрин ле Богословский келгендер. Адам јол баштап, олорло кожо областьтын ишкүчиле јаткандарының јадын-јүрүмиле таныжып, эг баштапкы колхозчыларла туштажып, Петр Суховтын отряды өткөн јолло барган. Јорук июль айда башталала, сентябрьдын учында божогон. Дневникте кыска ла чокум строкалар ажыра адам Турачактын уй саачылары, Ондойдын чабандары ла Оймонның ан азыраачылары керегинде куучындайт. Ол өйлөрдө јол сүрекей коомой болгон. Олор таң атту јоруктаган. Анайып олор бастыра јүрүминде јуук најылар болуп артып калгандар.

Москваның писательдеринин болужыла адам Москвадаң ыраак эмес Голицыно деп станцияда творчествоның туразында үч айдын туркунына амыраар ла иштеер аргалу болгон. Онын кийнинде адам бу јурттан тура јалдап алала, мында оноң ары иштеген. 1936 жылда 9 февральдан ала 2 декабрьга јетире адам анда јаткан. Бу өйдин туркунына ол «Алтын тандак жарыды» деген поэма, «Аза-Јалаң» деп повесть, «Тойчы» деп куучын, «Чейнеш» деп драма, «Темир-Санаа», «Кара-Маас», «Келеркуш» деп чөрчөктөр лө оноң до өскө произведеннелер бичиген.

Голицынодо адам И. И. Катаевле, Н. Е. Добычинле, А. А. Гарфла јуук колбулу болгон. Мында ок адам Мариэтта Шагниянла, Александр Фадеевле танышкан.

Бу јуунтыда мен адамның 1936 жылда бичиген дневнигинен алган үзүкти јарлап турум. Байла, алтай кычыраачыларга ол јилбүлү болор деп бодойдым.

Р. П. Кучияк, писательдин кызы.

П. В. КУЧИЯКТЫҢ ДНЕВНИГИНЕН

14.5.36. Пьеса бичидим. Иштеерге јенгил де, сүүнчилү де болгон. Јай једип келген, санаама јаантайын Алтайым кирет. Колхозный театр керегинде санаа бажымнан торт чыкпайт. Кажы ла кобы-јикте јуртаган алтай улуска культура јетирер керек. Алтай албатынын культуразына ла театрына бастыра күчимди берерим.

А. Серафимовичтиң «Железный поток» деп бичигин кычырдым. Јакшы бичилген. Книгада көп украин сөстөр бар, олар меге јарт эмес.

15.5.36. Катап ла пьеса бичидим. Је иштеерге күч болгон. Јүк ле үч страница бичидим. Фадеевтиң «Разгром» деп бичигин кычырып баштадым.

16.5.36. Кере ле түжине Фадеевтиң бичигин кычырып, јүк ле энирде божоттым. Сүреен јакшы бичилген.

17.5.36. Мен Голицынодо калганчы ла күн. Эртеп атанарым. Мында мен туй ла үч ай јаткам. Ол керегинде нени айдар? 39 јашка јетире төрт-беш јыл писательдин ижин иштөп, мен јүк ле мында алдынан кыпту болдым. Мен Ийт-Кулак деп атту болгом, эмди мен советский писатель. Меге иштеерге јакшы айалга берилген. Бу ончозы партия ла башкарунын шылтузында. Азып-тозып јүреримде олар меге јол көргүскен, карануйда күн јарыткан.

25. 5. 36. Филармонияда репетицияда болдым. Керженцевке көөмөйлөп бердим. Ол искусство јанынан комиссар. Јилбиркеп укты. Энирде Албаты творчествозынын Туразында катап ла репетиция.

27.5.36. Эртеп тура чөрчөкчи Морозова Анисья Васильевнала тушташтым. Куучындаштыс. Бичик билбес эмтир. 63 јашту да болзо, ончо чөрчөктөр санаазында. Чөрчөк айдып баштаза ла, ончо немелерди сеппей де, укпай да баратан ошкош.

6.6.36. Оскө квартирага көчүп алдым. Пушкинский ором, 88, айылдын ээзи Курашкин Николай Яковлевич. Энирде Албаты творчествозынын Театрында болдым. Дирекциязы мени баалу сыйла сыйлады.

7. 6. 36. «Ойроттың комсомолы» деп газет алдым. Анда Т. Енчиновтың статьязын кычырдым. Ол мени националистический писатель деп адап јат. Қанайдар, нени эдер? «Јүрегинди јара кезеле, анан контрреволюционный санаанды көрөдис» дешсе, мен бир де санаанбай јөпсиппер эдим. Кескилезин, тапкылазын. Мен националист деп түште санаама да кирбейт, түнде түжиме де кирбейт. 1932 јылдан ала бичип баштаарымда јаныс ла јакшы книгалар бичириге амадагам. Төрт јылдын туркунына мени кем де мактабаган, кем де адылбаган, је бичиген иштеримде једикпестер база бар. Эмдиги өйдиге темазы керегинде Т. Енчинов чын айдып јат. Бу темада мениң күчим ас. Мен оныла јөп. Меге јаныс ла критика болужын јетирер. Је «Туујы» деген чөрчөк аайынча мен Енчиновло јөп эмес. Бу мениң эмес, албатынын произведениези. Феодальный чөрчөккө националистический, контрреволюционный шүүлтени качан да кошпозым! Мындай критикадан улам мен карыкпазым да, алдырбазым да. Қандый да критиканы бойына алынып, бойынын бош јерлерин тыңыдып, социализмге керектү ле тузалу бичиктер бичири керек. Бу мениң бек шүүлтем болор. Кайда да болзом, мен оны ундыбазым.

11.6.36. Экинчи картинаны бичидим. Ижим тың ла јылгыр болбоды.

«Кызыл Ойроттон» бир статья алдым. Канайдар, нени эдер? «Лизе де — бөрү, жибезе де — бөрү». Озогы жүрүмүм карангуй болгон, онын учун кичинекей те жедикпезимди жүс катапка көпчиди, «контрреволюционер», «националист» деп бичигилеп салган. Же андый санаа Кучиякта болбогон до, болбос то. Совет жан меге жаан болужын жетирген, меге иштөөгө оңчо айалга жетирген, мен алты балалу, ырысту. Меге артык не керек? Меге артык не де керек жок. Меге жангыс ла жакшынак, чын критика, творчествомо жакшы анализ керек. Ол тушта мен ишкүчиле жаткан улуска, коммунизмди тѳзѳѳчилерге жангы произведениелер бичиир эдим.

15.6.36. База ла пьеса бичидим. Жакшы иштедим. Азербайджан албатынын чѳрчѳктѳрин кычырдым.

Пьесаны бичиирге кѳч. Эмди бойымнын творчествомо сѳрекей аярынкай боло бергеним учун ижим араай барып жат. Азыйда 7—8 ле кѳнгѳ пьесаны бичип койотом. Же художественный кеми жабыс болотон.

18.6.36. Нени де эди болбодым. Студент Кахаев келеле, жаан чаптык эткен. Эки часта ажанарга жүрдим. Столовыйда жуулган улус «Алексей Максимович жада калган» — деп айдыжарда, курсак та јиир кѳѳним келбей барды. Нени айдар? Сѳс тѳ жок. Улу кижини мен азыйда кѳрбѳгѳн болзом, онын сѳр-кебери менин кѳзимнин алдында мындый чокум кѳрѳнбес эди. 1934 жылда мен Алексей Максимович Горькийди баштапкы катап кѳргѳм. 1934 жылда 3 сентябрьда мен онын айылына айылдап жүргѳм. Онын чокгу кѳстѳри, жалакай кебери, кѳчтѳ колдоры, кѳгѳс ѳни санаамнаг чыкпайт. Баатыр Горький эмди катап ѳрѳ туруп болбос, бис-ле куучындашпас. Ол жемирилип тѳшкен туу-тайгага тѳнгѳй. Же онын бичип салган поэтический сѳстѳри мѳнгѳлик, омор качан да ѳлбѳс. Омор миллион тоолу улустын жүрегинде жүрѳр. Јаштаг ала жаан шыралу јол ѳдѳп, су-кадыгын корыбай, кааннын жангыла тартышкан. Алексей Максимович, Слер јенѳни алып, ѳштѳлердин ѳлгѳнин кѳрѳлѳ, элен-чактарга уйуктап калдыгар.

Је советский писательдер Слер кѳдѳрген мааныны качан да јерге тѳжѳрбес. Омор оны качан да бийик тудар. Алексей Максимович, Слер кѳйдѳрген от качан да ѳчпѳс, Слердин айткан сѳстѳрѳѳрди качан да унды-базыс. 1934 жылда Слердин Колонный залда айткан куучынаар элен-чакка ундылбас.

Је мен Слердин творчествогорды ас билерим. Бу ла кѳннѳг ала Слердин бичиген бастыра бичиктереерди кычырып, ончозын шинжѳ-леерим деп бойыма задача тургузып јадым.

Слердин улу сѳѳк-тайагаардын адына мен јакылтаарды бѳдѳрерим деп чертенип турум. Ол тушта Слер меге: «Бойыннын албатынын историязын, онын бастыра чѳрчѳктѳрин бичи» — деп айтканаар.

Бу јакылтаарды мен бѳдѳрип койорым.

Петр Яковлевич Гордиенко чындык ленинецтердин бирүзи болгон. Ол Коммунистический партиянын улу кереги учун бастыра жүрүмин, бойынын партийный талантын берген. Туулу Алтайда Совет жаң төзөлөрдө, Петр Яковлевич Гордиенко партиянын обкомынын баштапкы качызы болуп иштеген. Алтай албатынын экономический ле культурный жадын-жүрүмин көдүрер иште Петр Яковлевич кўчин, билгирин ле су-кадыгын бир де кысканбаган. Алтай албаты ортодо П. Я. Гордиенконын ады сўрекей жарлу ла тоомжулу болгон. Партийный иште де болзо, же ол көп ўлгерлер, куучындар бичип туратан. Бис онын архивинен 20-чи жылдарда бичилген «Канзабаш» деп куучынын жарлап турубыс.

П. ГОРДИЕНКО

Туулу Алтайдын комсомолына.

КАНЗАБАШ

Чакыр өзөк кырлардын ортозында агарып жатты. Эбиреде телкемдер алаканда жаткан немедий көрүнөт.

Өзөктө турган айылдардан энгирде ыш чөйилип турды.

Кырлардан түшкен койрык жолло койлор түжүп клеетти. Олордын ўн алыжып маарашкан табыжы кызыл энгирде ыраак жаңыланат. Олор конор јерине жууктап клееткенин сескилеп турган ошкош. Чакыр ичи де-зе јаан толкунун табыжындый кўўлеп турды.

Койлорды ээчиде клееткен уйлар кепшенип, араай баскылайт. Тўжине тойгончо отоп алганы олордын көстөринен билдирет.

Аттар ойложып, жолды кечире мантагылайт. Јаланла кулундар манташкылайт, олордын киштешкен чичке ўндери ыраактан угулат.

Көдүрилген тоозынды өткўре малчылар јортуп клееткени көрўнди. Олордын кўнўреде кожондошконы угулат:

Көк боронын јалы алтын,
Көрүшкеннин көзи алтын.

Ак боронун жалы алтын,
Айдышканнын сөзи алтын...

Эгирдеги кейде табыш узак жаңыланып турды.

Чакырда эң ле талдама уй мал жарлу Аргымаев деп байдын уулында, Жапада, болгон. Ого карган адазынан энчиге алкы-жөөжөзинин жакшызы једишкен. Уулы ол энчини оноң ары көптөдип байыган. Оңдо эки муннан ажыра кой ло бүдүн жарым мун кирелү уй мал. Талдама аттары Јапанын јүрегин сүүндирет.

Јапа јүк ле јирме төрт јашту. Ол арткан улуска көрө шулмус ла сүмелү. Ого Чакырдын байлары күйүнгилеп туратан. Качан Јапа олорго айылдап жүргенде, оны јаан айылчыга бодоп уткыгылайтан.

Јапанын жалчылары көп. Олорды ол ийткен де јаман көрөт. Јапа бойын жалчыга жүрген тилгерек карган Брысла качан да түңдебес. Малчынын болушчызы, јокту Бок, Брыс өбөгөннин куучынын јилбиркеп угуп отурганда, Јапа олор экүни јаман көрөтөн:

— Быларга кандый куучын јеткен?

— Эй, чимириктү Канзабаш, отурарга болор! Бойыннын түнеп турган јеринге бар. Эртен тагла, карган Брыс, јылыйткан эки койды барып бедре! Ол койлорды таап экелбезен, экилеерди сүрүп ийерим.

— Је бу мындый — деп, карган Брыс кимируктенетен. — Байларга кичеенбезен, сүүбес. Олор малчыны бурулаар эбин таап ла ийер.

— Сен койлор јылыйткан бедин? — деп, Бок сурайт.

— Јок ло эди. Менин үүримде койлор ончозы. Бу оның төгүн санаазы. Ол ишјал учун ас төлөөргө мунканып турган кылыгы. Јал төлөөр өй једип келгенде, анайда ок јетире төлөбөйтөн. Байлар кижинин күчи учун төлөөрин сүүбес ине. Олор бистин, јоктулардын, күчиле байып јат. Бистерди, малчыларды, кажы ла күн тоноп јадылар.

— Мен койлор бедреп барбазым — деп, Бок ајдат. Ол өрө тура-ла, Брыска: — Эзен болзын — деди. Адазынын јанчыјта тепселип калган бычкак өдүгин јыжа базып, бойынын кааза айлына јүре берди.

Бок јүк ле он алты јашту. Оның бажында јүзүн-базын санаалар, ол оның аайы-бажына чыгып болбойт. Бичикке үренбеген. Чакырдын комсомолдорынын јаан городтор керегинде куучындарын јилбиркеп угуп јүрет. Бок город дегени ол не болгонын ондобой јат. Чакыр ичинен ырада кайда да болбогон. Бастыра не-немени ончозын билерге коркушту албаданган.

Комсомолдор ортозында бойынын боду бүдүминен уялып, кемзинип туратан. Ајса болзо, Јапа оны «Канзабаш» деп чололоп, чын адаган. Јалчынын уур ижинен өскө, ол нени эдип билер? Јапа ого чоло ат адаганына ол тарынып јүретен. Је кийинде оның комсомольский јуундарга кирип јүрери көптөй берди. Јарым јылдын бажында Бок бичик кычырып

үренип алган. Кандый бир кычырган сөзинин учурын билип аларга маңдайы жуурылганча албаданып турганын көрөгө дө каткымчылу.

— Бу кандый сөс? — деп, ол кычырган кажы ла жаңы сөсти билерге сурап туратан.

Койлор кабырып жүргенде, Бок жалбак таштарга каткымчылу буквалар журап салатан. Онон койлорун өзөк төмөн айдап, коолодо кожондоп браатканын көрөрүн. Эртезинде, кече койлор кабырган жерине келгенде, ол таштарда бичип салган койрык букваларыла куучындажып туратан.

Комсомолдын ячейказынын качызы Буландаш болгон. Жажыла ол Боктонг эмеш жаан. Бир тушта Жапага батрак болуп, база жалчыга жүрген. Онон курстарда үренип, улусты бичикке үреткен, библиотекада иштеп, Чапырда эн ле бичикчи кижиге деп адалган.

Уулдар бек нажылажып жүргүлейтен. Бок Буландаштан көп немеге үренип алган. Онын кара кегелү бажына кандый бир санаа киргенде, онын каруузын табарга эмди ого жеңил болгон.

Күскиде Бок комсомолго кирди. Онын ырыткы самтар кийиминде, бир тамчы кызыл кандый, КИМ деп бичип койгон значок кызара берди.

Областной комсомольский конференция өткүрер ой жууктап келди. Чапырдын жашөскүрими ол конференцияга Буландаш ла комсомолго жаңы кирген Бокты ийзин деп аймактагы жаандардан сурадылар. Анайын олоор экү жуунга атангандар.

Областька келеле, Бок канча жуулган жашөскүримнин ортозында онын кийими эн ле самтар, бойы эрмек айдып, куучындап билбес болгонын сезип жүрди.

Жуунда Бок эн ыраак толукка кысталып, бороңоттый кара көстөриле ажарынкай көрүп отурат. Оныла куучындашкан жашөскүримнин сурактарына ол билдирер-билдирбес күлүмзиренип эмезе бир-эки сөслө «жок», «эйе» ле деп айдып салар. Доклад эткен улустын куучынына Бок сүрекей ажарынкай болуп, жаңы сөстөрдиге, жаңы шүүлтелердиге, партия ла комсомолдын тургускан жаңы задачаларын санаазына алынып отурды.

Конференцияда бешылдык план керегинде, ороондо өткүрилетек строителствонун алдына тургузылган жаан задачалар, капитализмди тазылыла жок эдери керегинде, социалистический мөрөй лө онон до өскө жаан учурлу сурактар шүүжилген.

Перерывтар тужында Бок кандый бир комсомолло кемзинчек куучындажып турды. Жашөскүрим онын чоло адын угала, онын өрүп койгон койрык кегегезин көрүп, коркушту чуркуража берди:

— Слер угуп тураар ба, онын ады Бок!

— Чапырдын байлары оны «Канзабаш» деп адап јат!

— Кандый электү чоло атла адап јадылар!..

— Комсомол кижиге андый ат јарабас!..

— Уулдар, оны Маркстын адыла Карл деп адап салалдар!

- Јарайт!
- Карл... Карл..
- Бистин алтай Карл болгой.
- Онын кејегезин кезер керек. Карл, сен не деп сананып турун?
- Јакшы... Кем жок.
- Кыстар, кайчы экелигер!

Каткы-табыштын ортозынан кайчынын кырт этире кескен табыжы угулды. Бир кезек ойго табыш токтос, тым боло берди. Колында кайчылуу уул кејегени оро кодурип, кейде айландырып ийеле, оны кулумзиренип турган Карлга берди...

Чакырга Карл чек жагырып, осколонип калган келди. Ол онын журуминде жан кубулта болгонын сезип турды. Эмди Карлдын санаазында — комсомолдын адаган адын ак-чек алып жури болгон. Јапала учурашса, ого јай бербес деп сананып алды. Ол озогыда чылап байдын алдына јалынып јурбес.

Карлды айлында јургенин короло. Јага ого карган Брысты ийди.

— А-а... Бок! — деп, Јапа ырјайып кулумзиренип айтты. — Бот сен бойыннын энди канайда тооп јадын! Сен кемге иштеп јадын? Меге бе айса комсомолго бо? Сеге јалды мен толоп јадым ба айса комсомол бо? Мен сени суруп ийзем, торолоп олоринди сен билип турун ба, ийт? Сени Буландаш сайгактап јат. Сен база ол чылап кереги жок киж болорго турган эшкочын.

— Менин эмди адым Карл — деп, јалчызы ајдат. — Мен сендий ле киж... Мени айткылап арбазын деп, сеге андый јангы кем де бербеген.

— Бок, сен менле канайда куучындажып јадын! Јыду тагма! Олумтик ийт! Чык мынан!

— Јапа, сен тилинди бош салба... Тилинди кыскартып койбозын. Эмди бисте Совет јан тозолгонин сен ундып койдын ба? Ленин берген закон барын билбей јадын ба?..

Јапа каныкканына чек кугара берди. Онын кози кандалып, чечеркеп турган Канзабашты бакпырлаар куунду турды.

Је ол нени де эдип болбоды. Ол суREEN суМЕЛУ киж эмей, онын учун: «Тургуза ойдо тын катуланарга јарабас» — деп сананып, бойынын ол санаазын билдиртпеске албаданды.

Карл бу учуралда јенучил болуп чыкканына бойы суунет. Бойынын јуруминде ол баштапкы катап эзизин алдына тыркырабай, омок тудунып, онын козине удур чике коргон. Онон ол араайын айлана соголо айылдын эжигин будыла ача тееп ийеле, чыга конды.

Карган Брыс обогон корчойып алала, оны эзий базып браатты. Ол бойынын болушчызына једижип, онын ийнинен тартала, какшап калган олгонин шылырууш табыжынды унеле айтты:

— Сен, Карл, чын айттын, малчылардын шыралу журуми учун чын

айттың. Онызы Жапага, јарт ла, јаребады... Је бу казыр аннан ајарынып јүр. Ол тиштеп ийерден аяабас. Тиштезе де, ачу тиштеер... Сени өлтү-
рип те салардан аяабас. Чеберленип јүр, Карл!

* * *

Кыш келди. Карл јуртта исполнитель болуп иштеп, бойының ижи учун айына бир салковой јал алып турды. Буландашла кожо бичиктер кычырып, газетте чыккан калганчы солундар керегинде куучындажып јүргүлейт. Бу ончозы Карлдың алдына башталып јаткан јаңы јүрүмди ачып турган. Сл көпти билер боло берди. Оны јаңы јүрүм, јаңы завод-тор, јаңы городтор кычырат. Ишмекчи класстың колында кандый јаан ийде-күч болгонын ол эмди сезип турган. Анда ыраакта, Чакыр ичинин ары јанында, өскө јадын-јүрүм. Анда Ленинин партиязы социализмнин төзөлгөзин, албатының келер јүрүмин тудуп јат. Чакырдың комсомол-доры кандый уур јүрүм јүргөнин озор билген болзо!

Озор Буландашла экү жуук өйдө Советтерге јаңыдан улус тудар кампанияны бойының ижине тузаланап деп санандылар. Улусты колхоз-ко кирзин, эки-јаңыс өрөкөдөң чачыны јадарын токтодып, чуқ јадарга көчсин, школдор тутсын деген јаан агитация өткүрер деп шүүшти-лер. Чакырдагы Советке партияның ла Совет јаңың керектери учун тартыжар улустан тудар керек.

Кандидаттарга карган батрак Брысты, Буландашты, комсомол Күн-дүчи Токисовты, бир канча јоктуларды ла середняктарды-активисттер-ди көстөдилер. Бу суракты комсомольский ячейканың жуунында тургу-зып шүүштилер. Бойлорының кандидаттары учун бир кижидий тарты-жар дештилер.

Эмди Карл кере ле түжине айылдар керип јүрет. Јуун болор күнди јарлап, повесткалар үлеп турды. Кезик улусла келер выборлор, Советке кемдерди тудатаны, кандидаттар керегинде куучындап, јартап јүрди.

Апрель ай турган. Јаскы күннің изү чогы Чакыр ичинде калганчы карды кайылып салды. Былтырғы өлөңди отоп, уй мал токтом јоктоң көндүре баскылайт. Олордың ачыңчылу мөбөрөжинен өзүп чыккалак көк өлөңди санагылап турганы билдирет. Јуугындагы саска турналар једип келген.

Јапа билдиртпезинег комсомолдордың керектерин тууразынан аја-рыңкайлу шиндеп јүрди. Комсомолдорды көрөр күүни јок болгоны оның сосс көстөринег билдирет. Сл тартыжар деп белетенип турган. Озогы темиккен кылыгы аайынча керектү улусты карындап, кем кайда, кандый эрмек укканын улустан сурап јүрди.

Быјылгы чылап Јапа качан да элдем-ээлгир болбогон. Јоктуларга өлтүрип жиирге јүстен ажыра кой айдып берди. Келер өйдө болотон тартыжуга белетенип, камдарды, јарлыкчыларды «агитаторлор» ло

болушчылар эдип тузаланарга, оморды недегеге жуук аракыдаткан. Вы-
борлор жууктап келер ойдин алдында Јапа јаан той этти. Ол тойго Ча-
кыр ичиндеги бастыра эл-јонды кычырды.

Улус кычыртулу тойго Јапанын айлына жуулыжып турдылар. Та-
жуурларда аракы канжаалап алган бош атту уй де, эр де улус келгилейт.
Омор бала-барказын кожо алганча, эн кичинек балдарын дезе энелери
белине јаба тагып алган келдилер.

Уй улустын кийип алган јенгил баалу килиннен коктогон, тожин
чумдеген таналарлу чегедектери кунге мызылдап турды.

Келген улус айылды айландыра анда-мында чук болинип, жуулыжып
турдылар.

Јагыдан јортуп келген улус Јапанын айлына кирип, јакшылажып
турды. Јагдаганы аайынча солун-собур табыштарды угужып, онын кий-
нинде тышкары чыгып, бойлорынын таныштарын бедреп турдылар.

Качан келген улус айылдын јанында јаланга жуулыжып келерде,
камдар ла јарлыкчылар туулардын эзлерин, Бырканды ла канзыраган
Эрликти алкай бердилер. Јарлыкчылар ботко, аракы чачып, Бырканды
мактаган узун мургуулин кычырып баштадылар:

Агаш-ташту Алтайыс
Ару тургай јажына,
Ороги бистин кудайыс
Озум бергей бойыска.

Бырканнын јанын јагдаган кийнинде Јапа он беш кире кой сойзын
деп јакару берди. Бир канча ойдин бажында казандар кайнай берди.

Айылдардан ыраак јок, чирип калган тогноштөр турган јерде, кам-
га будуп тургандарга Јапанын јылкызынан экелген беш бее тайдылар.

Ичкен аракызына эзирип калган камдар тунурлерин согуп, камдап
турдылар.

Той Аргымаев Јапанын сананганы аайынча коркушту јакшы отти.
Тажуурлардагы коп саба аракы ичилген согында, кидим ле јыргал ойдө,
Јапанын айлына малчы јортуп келди. Ол аттан тужуп, айылдын эззин
бедреп табала, ого жууктай базып келеле, айтты:

— Бугун таг алдында борулер сенин ууригнен беш кураан ла бир
јоон кой тудуп салган. Ол керегинде сеге јетир, этсин деп, мени Брыс
огон ийди.

— Менин уй малымды малчылар корулап јат! — деп, эзирек Јапа
ырјаа каткырынды. — Менин койлорымды борулер канзи кыратан?
Слер уурдап алала, мени мекелеп, килинчекти борулерге јарзып јадыгар.
Айса болзо, слердин тогунигерге будетен тенек улус бар, је мен слер-
ден, уурчылардан, тогунчилерден, ол корогон чыгымды толоттирип
аларым!

— Сен бисти јал јогына иштедерге турун ба? Бис Буландашкэ бара-
рыс. Ол биске бичик бичип берер, ол тушта сен бистинг канча кире иштеп
алган ишјалысты үезин төлөп береринг.

Јапа отурган јеринен тура јүгүрди. Айу кептү тудужыла алдында
турган јалчызын ала койды. Малчынын ады чочыйла, туура чарчады.

Эзирик айылчылардын кемизи де айылдын јанында јаткан тыт бу-
дакты туткан бойынча бар-јок кўчиле малчынын бажына сокты. Малчы
јыгыла берди. Оны көргөн улус коркып, кыймык јок турдылар. Алаатый
берген айылчылардын ортозында үндер угулат. Уй улус оп-соп болды,
балдардын кара көстөри коркып калган көргилейт.

Улус өлүмди көрөлө, капшай ла мынан барарга шыйдына бердилер.

Онон Советке выбор өткүрер күн једип келди. Аймактын төс јери-
нен уполномоченный келген. Комсомолдор бой-бойлорын озолоп, кал-
ганчы солундарды айдып турдылар.

— Угуп тураар ба? Кулак-байлар бистерди бийлеп, базынып јады-
лар — деп, Буландаш айтты.

— Бу јуукта тойдо батракты өлтүрүп салгандар. Олорды Советке
јууктатпас керек, онон башка биске јүрүм болбос.

— Нөкөр уполномоченный, элден ле озо олорго үн бербес керек —
деп, Күндүчи Токисов айдат.

— Өлүм учун кем-кемизин јаргылаар керек... Бу өлүмнинг баштаа-
чызың — Јапа Аргымаевти түрмелеер керек! — деп, Карл кошты.

Је уполномоченный комсомолдорды алаатып калган угуп отурды.
Ол јобош, төп кижн болгон.

— Је, је, тургуза ла түрмелеер керек.... Слер өйинен өткүре торсо-
богор! Мында неменин аайы-төйин көрөр керек. Не немеге учурлалып
турганын шүүжер керек. Слерле кожо изў тарыйын јастыра керек баш-
тайла, сонгында онын учы-бажына чыгып болбой отурып каларыс. Је бу
ла өлүм керегин көрөлдөр... Мында бай ла јоктунын ортодо болгон өч
болзо, онызы јарт... Айса болзо, эки кижн бой-бойыла согушкан? Мында
јаргы ажыра керектинг аайына чыгар керек.

Эртезинде айылдардын ортозында јурт Совет болуп турган јемири-
лип брааткан турачактын көзнөктөрининг алдында улус јуулыжып турды.
Турага јууктай стол тургузылды. Кызыл бөс јок болордо, стол торжест-
венный аналгада болзын деп, онын үстин өлө-чоокыр јабынчыла кеер-
кеттилер.

Избирательдер јерге отурдылар. Качы столго барып отурды. Упол-
номоченный столдын келтей јанына туруп алала, избирательдерге куу-
чын айдып турды. Ол колыла јангып, соок кеберлү чырайлу куучындайт.
Јаңгыс јерге токунап турбай, ары-бери базаып турды. Бойынын куучынын-
да ол кемди де кезедет. Онын куучынын угуп турган улус орус тилди

билбезин ундып койгон уполномоченный эш кереги жок куру сөстөрлө экпиндү куучындап ла турды. Онын узун куучынынан улус чылап, кыр-тыштанып отурдылар.

Качан ол куучындап божой берерде, улус жеңил үшкүрип ийдилер.

— Эмди, нөкөрлөр, үн берерине көчөлдөр — деп, качы жарлады. —
Үн берерине жарабас улус мынан барзын!

Отурган улус бой-бойына көрүшти.

Кем де туруп барбады.

— Кемде кандый эп-сүмө бар, айдыгар.

Качынын бу сурагын Жапанын карган наязыы Ойтон улуска көчүрип берди.

— Менде эрмек бар — деп, Карл айтты. Ол столго жууктай базып келди.

— Мен комсомольский ячейканын адынан списокло улус адап берерге турум.

Ол Брыстын, Буландаштын, Күндүчи Токысовтын адын адап берди.

— Бу нөкөрлөр учун үн берип, журт Советтин члендери эдип тудуп алзабыс, олор ак-чек иштеер деп бодоп жадыс — деп, Карл онон ары куучындап турды. — Олор кулак-байларла турумкай тартыжар.

Карлды ээчиде Ойтон куучындады.

— Бок чын айдып жат — деп, Ойтон бойынын куучынын баштады. —
Жагыс ла ол бу нөкөрлөрдү жастыра адап берди. Обществоны башкара-га күч керек, ого жаан эп-сүмөлү улус керек. Брыс мындый керекти башкарып ондоноор бо? Ол карый да берген. Эр жажына бойына хозяйство до тудуп албаан киж. Ого үзеери, ол бичик билбес. Школды канайда тударын ол ондоор бо? Жок, Брыс чадыр айлында балдарга чөрчөк куучындап, оттын жанына учаланып, бойынын катан сөөгин изидип жатсын. Олордон кандый строителидер болотон? Мен бодозом, общественный керекти башкара улус табылар. Ол Жапа Аргымаевти де алалдар, оны кем жамандап айдар?

— Ол бай, кулак!

— Ол өскө кижинин күчин жип жат!

— Онын колынан батрак өлгөн — деп, комсомолдордын үндери угулат.

— Онызы төгүн! Жапа үн береринен жайладылбаган. Ол мында жуунда отурган улустый ок гражданин. Онын хозяйствозы аайлу-башту. Батракты кем өлтүргөн — онызы жарты жок. Бу той тушта болгон керек. Улус эзирик болгон. Анда согуш чыккан. Керектин аайына чыгарга следователь келип жүргөн. Бурулу кижини ол таппаган. Тойдо турушкан бастыра общественны бурулаар андый закон жок. Жапанын бурузы мында бир де жок. Бистин общественнын ижи аймактагы өскө обществолорго көрө эн жакшызы болзын, онын учун Жапаны Советке тутсын деп турум.

— Чын, чын, јараар кижил — јуунда байдын колтукчыларынын үнде-ри анда-мында угула берди.

Ун берери башталды. Комсомолдын адаган списогы учун бир канча батрак-јоктулар ла орто јаткандар колдорын көдүрдилер — олар ас јаны болуп калды.

Байлар јенү алганына сүүнип турдылар. Мында ла јангы тудулган Совет Јапа Аргымаевти председателге тудуп алды.

Уполномоченный бу керекти јарадып турды. Онын санаазыла, керек јакшы өткүрилген: бир де буудак јогынан Совет тудулган. Өткүрген ижинин бүткенин јарлайла, ол атана берген.

Комсомолдор дезе өткөн выборды јаратпагандар. Онын учун Буландаш ячейка јууды.

— Уулдар, бистер мыныла јөпсинер аргабыс јок! Келип јүрген уполномоченный бистинг кижил эмес, байлар јаар јайылган шилемир эптир. Оны коскорып, ак-јарыкка чыгарар керек. Партийный комиссия биске ийзин деп сураар керек.

Анайып, тудулган Совет кулак-байдын болуп калды. Јапа јанга тудулган согында алдындагызынан казыр боло берди.

* * *

Аймакта Буландаштын јетирген јетирүзине чала бүтпей турдылар. Чакыр өзөктө өткүрилген выбор керегинде уполномоченный чек өскөзин јетирген.

Аймакта партийный комитеттин качызы ижинде јок, јорукта болгон. Буландаш оны сакибаста, заместители мынайда айтты:

— Та андый болгон, та јок, кем оны билер! Шиндеп көрөр керек... Выбордын ижил божозо, ол тушта кемди-кемди ийе берерис. Эмди ишчилер ончозы бош јок. Онон Чакырдагы комсомольский ячейканын коомой ижил керегинде бисте јетирү бар. Онон слер национальность јанын база чек керекке албай јадыгар. Ижигерди јаантайын ла аймактагы башкараачыларла јөптөжип турар керек. Чакырда партийный ячейка јок, онын учун, нөкөр Буландаш, сего, партиянын членине кандидат кижиге, комсомол эместерди белетеп башкараарын бүдүмјилеген. Сен комсомол ортодо партиянын линиязын чын јолло апарары учун каруулу болуп јадыг. Не-не боло берзе, сенен сураарыс!

Эртезинде Буландаш Чакырга јанып келди. Оны аймакта канайда уткыганын куучындап берди. Бу суракты комсомолдор узак шүүштилер. Учы-учында бу керекти анайда артырбай, учына чыгар дежиپ јөптөштилер. Буландашты база катап эмди область јаар ийер дештилер.

Јуун орой түнде божоды. Көк ынаарга тартылып калган јаскы энгир турган. Караңгуйда кырлар бийик, торт ло јуугында тургандый деп билди-

рет. Кайда да кара суу шоркырап акканы угулат. Ыраак жокто үкү этти. Онын онтоп турган үни кижини там эриктирет.

Ыраакта өзөк ичиндеги айылдардан тарап-таркап брааткан балдардын өткүн үндери жаңыланып туру.

Буландаш бир кезек ойгө тура түжүп, түннинг куулгазынду јарт эмес табыжын тындап турды. Онон ол туранын толугынан ары бура сокты. Буландаш бир-эки алтам эткелекте, онын кийин јанынан эки кижн чыга конды. Олордын бирүзи Буландаштын мойнын буула бууй тартып, јерге јыга тартты. Экинчизи онын бажына темирле сокты. Буландаштын үнин кем де укпаган...

Эртен тура Буландашты өлүп калган таптылар. Ол бастыра бойы кара-көк јатты. Он колун сындырып салган. Эриндери тижик. Тумчугынан аккан кызыл-күрөң кан жаагында јолдолып калган.

Карл өлүп калган нөкөрин көрөлө, ыйлай берди. «Оны Јапа өлтүргөн!» — деп, ол шымыранды.

Карл јурт Совет јаар жүгүрди. Јурт Советке кийдире жүгүрип келеле, кыйгырды:

— Сен, Јапа Аргымаев... Буландашты сен ненин учун өлтүргөн?

Јапа отурган јеринен тура жүгүрди. Онын көстөри чочыганду боло бергенин Карл тургуза ла көрүп ийди.

— Мени бурулаар јанды сеге кем берген? Слер бүгүн түнде Буландашла экү Ойтон өбөөннинг койлорын уурдаган деп менде угузу бичик бар. Малчылар Буландашты уурданып турган өйдө тудуп алала, токтогондор... Ол өлүп калган болзо, ого андый керек! Је сен олордын колына кирбегенин јакшы! Сен уурыда оныла кожо турушкан учун сени отургузар керек.

Ол исполнительди кыйгырып ийди:

— Бу кулугурды мылчага сугуп сал! Кижинин јөөжөзин уурдаарга јараар ба, јок по... эмеш сананып көрзин.

Карл ондонорго јеткелекте, исполнитель, кулактын колтукчызы, оны јиткезинен туткан бойынча мылча јаар сүүртеп апарала, мылчага кийдирип, эжикти сомоктоп салды. Онон эмеш сананып турала, эжикти тыштынан уур тоормошло тиргеп салды.

Мылчанын ичинде караңуй ла тынчу болган. Онын јабыс стенелери кара көө. Он јанында толукта таштан салган печке карарат.

Карл караңуйда ајыктанып көрөлө, тактага чыгып алды. Ол бу калганчы күндерде болгон керектерди эске алынып, онын аай-бажына чыгарга санана берди.

«Шак ла бу керек — аңзыраган байдын кереги — деп сананды. — Совет јаннын оштүзи Јапа кандый каршулу керектер эдип турганын кем де билбей турган ба? Бу керектер учун оны кем-кем каруузына тургускай не? Лениннинг айтканыла, партиянын үредүзи аайынча јадарга турган

улусты ол канча кире кыйнагай не? Буландаш өлүп калды... Эң артык комсомолдын жүргөн жүрүмин, онын баштаган керегин өскө комсомолдор оноң ары баштагай не? Мениле не болгой не? Мынан тирү чыгарым, та жок?.. Городто комсомольский ле партийный организацияларга угузу эткен кижил Олор Чакырдын комсомолдорына болужар эди. Байлардын жаңынын учына чыгар эди».

Бир канча ой өттү, Карл караңгыда жоктонып ары-бери базат, оноң ойто ло илжиркей тактага чыгып отурат.

Ой тал түшти өткөн. Онын ажанар күүни келди. Ол эжикти токулдада берди. Эжикти жүдруктап, эмеш амырап алала, бар-жок кучиле база ла токулдадат. Оны кем де укпай турды. Качан күн ажа берерде, Карл чыдашпады. Ол каныкканына, ачынганына, бойынын аргазы жогына кородоп, ыйлай берди. Оноң печкеге коштой жадала, уйуктап калды. Таң адып келерде, ол база ла катап эжикти токулдада берди. Эмди ол печкенин тажынан алып, бир канча часка улай эжикти жырылдада согот.

Экинчи күн өттү. Онын күчи чыга берди. Аштаганына үзеери суузап турды. Онын эриндери кургап, бойы калтырап баштады. Эжиктин жанында турган кадкадан суу ичерге эгчейерде, тумчугына киртип калган жыду суунун жыды жаба сокты. Бир канча ууртам ичип ийерде, онын күүни булгалды. Ичи кура тартылып, бажы айланды. Ол тентирилип турала, эжиктин бозогозы жаар болуп чалкойто жыгыла берди.

Түнде Карл ондонып келди. Ого тышкары шылыраган табыш ла тижил жок Брыс өбөгөннүн шымыранганы угулды:

— Карл, сен мында ба? — деп, Брыс көзнөк болгон тежикке базып келди. — Буландашты өлтүрүп койгон, а сени мылчага сугуп салган деп, мен малчылардан бүгүн уктым. Бу мында кургаткан эт ле курут. Сен оны чеберле. Он күнге жеткедий эдип, бир эмештен ле ил. Мен бу ла түнде областьтын төс жерине барып жадым. Беш күннүн бажында мен онда болорым. Областьтагы коммунисттерге ле комсомолдорго ончозын куучындап берерим. Олор эбин табар эмей. Якшы болзын!

— Якшы болзын, Брыс! Сени сакыырым...

Карл Брыстың барып жаткан табыжын узак тындап турды...

* * *

Летинчи күнде Жапа келди.

— Ле, жобожыдың ба? — деп, ол Карлдан сурады. — Буландашпа жуукташпа деп, мен сеге айтпайтым, эмди бойың көр!

Карл жалтанбай, ого удур корди.

— Сен эмди күчтү... Сүүнер де арган бар. Ле мен өлүп те калзам, сени кожо апарарым, оны билип жүр. Бис Буландашпа экү сенин буттарыңа чойдый илинип жүрерис. Партия ла комсомол сенен күчтү...

— Сен озо өлөрүң, күлүгүр! — деп, Жапа ыржайып күлүмзиренди. — Бу жыду мылчада сен аярбас жанынаң күйүп те каларың... Мен онызын сананып көрөрүм!

Ол эжикти табышту ачып чыгала, катап сомоктоп койды.

Күндөр өдөт. Карлдың калганчы кўчи чыгып браат. Кадкада киртип калган суула кургап калган тамагын чыктыдып аларга ол жүк ле арайдаң көдүрилет. Онынчы күнде цинга оору табылды. Буттары тижип, борозымак балулар чыкты. Бүүлелеринен кан келип, бастыра эди-сөөги сыстап, бажы оорыйт. Амыр бербес уйку...

Кажы ла күн эртен тура ол стенеге өткөн күнди чийүчекле темдектеп салат. Ол кўчи чыгып калган колыла он төртинчи чийүчекти тартала, санданды: «Бот мениң жүрүмимниң калганчы чийүзи»...

Карл ойто тактага чыгарга жеткелекте, кенетийин эжиктин сомогы калырады. Ачылган эжиктин жаркынында карган брыс өбөөнниң чочып калган чырайы көрүнди. Онын кийни жанында обкомнын инструкторы ла аймактагы партийный комитеттин качызы турдылар. База кандый да улус көрүнди...

Уч күнниң бажында областной жаргынын сессиязы Жапа Аргымаевтин керегин көргөн. Бу солун табыш Чакыр ичине жайыла берди. Жуунга мындый көп улус качан да жуулбаган.

Жаргы тушта Буландашты өлтүргөн улус Жапага жалданып, Буландашты канайда өлтүргенин ончозын төкпөй-чачпай куучындап бергендер. Жаргы Жапаны, советский жаннын оштүзи деп, кату жаргылаган.

КРИТИКА ЛА ЛИТЕРАТУРА ШИНГДЕЕРИ

С. КАТАШЕВ

ЛАЖЫТ ИЙДЕЛҮ ПОЭЗИЯ

(Л. Кокышевтин лириказы керегинде)

Лазарь Кокышевтин произведениелери өскө поэттердин произведениелериле кожо, кайа ташта салкынла тартыжып өскөн барбак мөштин тазылдарындей, алтай поэзиянын үйе-сөөгине өдүп, текши таркаган. Алтай литературада Кокышевтин произведениелери терен ис салган десе, жастыра болбос деп шүүп турум.

Поэзия — ол экинчи жүрүм. Онын учун Лазарь Кокышев эн артык поэтический жуунтыларынын бирүзүн «Экинчи жүрүм» деп адаган.

Кезик улус Кокышевтин жаңыс кокур ла сатирический үлгерлерин сонуркап кычыргылайт, онын лириказы керегинде ненин де учун керек десе критиктер де бойынын сөзүн айткалак. Лазарь Кокышев — талантту сатирик. Онызы чын. Же Кокышевтин творчествозынын төс учурын онын сатирасынан бедребес керек. Менин бек шүүлтемле болзо, Кокышев — лирик, таланты жаан лирик. Же поэт баштапкы ла үлгерлеринен ала кычыраачыла мындый эрчимдүү тилле куучындажа берген деп айтсабыс, жастыра болор эди.

Поэт учуры чокум эмес үлгерлерден ырап, жүрүмнүн чындыгына бурылып, жадын-жүрүмнүн айалгаларын шиндей берген. Мынан улам поэт жаңы кеберлерди ле эп-аргаларды таап, илбүлү үлгерлер бичий берди. Поэттин таланты үлгерден үлгерге тыгып турган. 1960—1963 жылдарда чыккан бичиктеринде онын лириказы поэттин узы бийик поэтический кемине жеткенин керелейт. Онын лириказы прозага да, поэзияга да текши таркаган.

Лазарь Кокышев 1933 жылда чыккан. Онын бала тужы Ада-Төрөл учун Улу жуунун шыралу жылдарына келижиپ жат. Жуу ойинде өскөн поэтке бала тужында жаркынду ырысла туштажарга келишпеген. Ол жуу деген сөсти жакшы билер: жуу-чак дегени — ол адазы жок өзөри, аштап жүрери, похорон алган энелердин ый-сыгыды, оору-жобол. Жуу башталарда, Лазарьга сегис жаш бүткен. Уулчак бу тужында энезине болужып, жүзүн-жүүр иштер бүдүргөн. Бу катуу өйлөрдөги жүрүмин эске алынып, поэт мындайда бичийт:

Түнде аштап, ойгонып келгемде,
Энем сыймап, бойыма килейген.
«Јеерен уйыс јанып ла келзе,
Једеген курут экелер» — дейтен...

Бала тужында јаткан Алтайы, айылы качан да ундылбас:

Тобракту айылым өгжизин деп,
Тогуз јаштаң иштеген эдим...

Керек дезе бу эски очок то ундылбас:

Очүп калган бу тымык очокто
Оскүс балдардың курсагы кайнаган.

Керек дезе бу чибі де ундылбас, нениң учун дезе јуу өйинде «кой-
лорды кабырып, јаантайын сениң төзинге келетем» деп, поэт бичийт.

Поэтке карган кер ат ачу:

Адалар фронтко јүре берерде,
Аш тартканыс, санаага кирет пе?
Кезикте кўчинг јетпей барганда,
Очөжип туратаң, санаага кирет пе?

Је кижини бу да јуу-чакту кату өйлөр сындырып болбогон. Улу је-
нүге улус бүдүп турган, јенүни колхозчы келиндер база белетеген. Эр
улустың ижин бүдүрген Байрамның чыдамкайына јуртта јаткан улус
кайкажатан.

Байрам чай ла ичип алала, «кожондоп, катап кыразын тартатан»,
«алтай кожонноң кўч алгандый, аттарын катап ла камчылап ийетен».
Оның учун улус «јаагы талбас кайткан» — дешкилеп те турза, је «кожон-
ды бойлоры туйка тыңдайтан». Јок. Мындый улус өштүге качан да јен-
диртпес. Олор өштүни јегип чыгар. «Јуу јеринде божогон адалар» поэт-
тин түжине јаантайын кирет:

«Бистинг учун
Тирү уулдардың
Јүрген јүрүмин
Көрөлик» — дешкилейт.

Л. Кокышевтинг көп лирический үлгерлери ар-бүткен керегинде би-
чилген. Кандый бир поэт ар-бүткенди јүк ле сүүп турган болзо, оны јак-
шы үлгер бичиир аргалу деп бодобос керек. Чындык поэт ар-бүткенди
шиндеп көрүп, оның јүзүн-башка өгдөрин ылгап, јүрүмле колбоп, өткүн
сөстөрлө бичип билер. Лазарь Кокышевтинг ар-бүткен керегинде бичиген
лириказы аңылу. Оның ар-бүткени кандый да кунукчыл, санааркап кал-
гандый. Мындый лирика јакшы ба айла јаман ба? Бу суракка каруу бе-
рерден озо мен бир мындый јилбүлү учурал айдайын.

Туулу Алтайдын писательский организациясында поэттер Лазарь Кокышевтин жаңы бичигин шүүшкилеп отургандар. Бу шүүжүдө турушкан бир кижини Кокышепти бурулап, «Слер ненин учун ар-бүткенди көргүскенигерде, энир, ай жаңыс ла көгөлтирим өңдү деп бичип жадыгар?» — деген. Писатель каруузын мынайда жандырган: «Өскө өңдөрди көргүзерге меге күч. Көргүзип болбос то эдим. Је романда көргүзилген ар-бүткенди геройлордын күүн-санааларына келиштире бичиирге амадагам».

Мен бодозом, поэт бойынын каруузын чын жандырган. Кажы ла поэттин бойынын аңылу ўни бар, аңылу эп-аргалары бар, аңылу таланты бар. Бастыра поэттер жаңыс темага, жаңыс трафаретле бичизе, поэзия да, поэттер де керек јок болор эди, ненин учун дезе ол трафаретти белетеп алала, керектү произведениелерди, ого түнгей бичиктерди кепке базып чыгарып турар эдис. Лазарь Кокышевтин лириказы аңылу. Бу ўлгерлер трафарет аайынча бичилген болзо, бис поэтле кожо эрикпес те, санааркабас та, ырысту јүрүмге сўйнбес те эдис.

Лазарь Кокышевтин ар-бүткенинде јаркынду өңдөр јок. Онын бу лирический јуруктарында бис жаңыс көгөлтирим, боро, сары, өчөмик будуктарды көрөдис.

Темдектезе:

Күрек, тымык боочыда
Күртүктер ойноп баштады.
Кереес чоғын сары күн
Кедери мееске таштады.

Ол эмезе:

Чугулду куйун бијелеп,
Чуйдын јолын ўреди,
Көпөгөш кар айланып,
Көөркийим јолын бүркеди.

Бу ўлгерлерде карануй күүн-санаалар керегинде айдылбаган. Мындыј кунугыш — јаркынду кунугыш, кижини бийиктеде өрө көдүрип турар эригиш.

Бу ўлгерләрден башка, поэттин көп лирический произведениелеринде мөңүн күзүңилердин шыгыраган өткүн сўйнчилү ўндери угулат. Бу ўндер — ырыска ла сўўмјиге эриккен кижинин ўндери.

«Тагдак» деп ўлгерде поэт мынайда көдүринилү ајдат:

Өрө көргөмдө, суркурап турган
Бийик-бийик јылдыстый ошкожым.
Төмөн көргөмдө, чалынга сурлаган,
Мелтиреп турган чечектий ошкожым.

Поэт сүүнп, бойынын азийгы кунукчыл күүн-санаазын кайкап тур-
гандый, мынайда айдат:

«Буурым соок» — деп, мен тегин
айткам,
Бу жүрүм кеен — деп эмди билерим.

Оноң ары, Сергей Есенин чилеп:

Кажы ла конусла берижип, ойнอยдым.
Кажы ла олонди жытап көрөдим.

Je бу сүүнчи жаңыс кижининг сүүнчизи болбос учурлу. Бу ырыс бас-
тыра улустын жүрегине толзын:

Линжилү жастын кожонгын угадым...
Линт уулдар, калай жүрбегер.
Тайады кее кыстардын көзине
Тайкылта көрбөй, удур көригер.

Лазарь Кокышев көп үлгерлерди Алтай керегинде, төрөл албатызы
керегинде бичиген. Бу үлгерлердинг эмоциональный ийдези база жаан.
Бир катап кычырала, бу үлгерлерди кижини ундып болбос.

Алтай поэзияда эн артык үлгерлердин бирүзи, мен бодозом, — Ла-
зарь Кокышевтин «Алтай тилиме» деген үлгери. Бу үлгердин үзүгин
кычырып көрөликтер:

Керсү жонымнын чүми жок кожонгын
Келишкенче сен кееркедип беретен,
Албатым жуунаткан алтай тилим,
Аарчызы жытанган алтай тилим.

Оскө албаты тилиле сен
Ооркөшпөй эптү таныжып жүретен,
Жайымды сүүген жакшынак уулдардын
Жалбышту сөзи сен болотонг.

Сени жокту, эби жок дешкилеп,
Седендеген немелер ундып салгылайт...
Калыктын алдына каткыга түжеле,
Катап сени эске алгылайт.

Албатымнын айткан санаазы — сен,
Амадап жүргенде кожонгын—сен.
Адамнын арткан жөөжөзи — сен,
Энемнин берген энчизи — сен,
Ыйлаган тушта эрикчил тилим,
Ырысту тужымда чечеркек тилим...
Алтай тилим,
Кару тилим...

Je Лазарь Кокышевтин лирический үлгерлери жаңыс мындый кунук-чыл деп айдарга жарабас. Онын көп үлгерлери ырыс керегинде бичилген. Онын ырызы — кичине баланын сүүмжизиндий: сүрекей чындык, сүрекей ару. Ырыс дегени не? Ырысту ба слер, улус? Бу сурактардын учурын өскө кижинин болужы жогынан поэт бойы билерге ченежет. Ырыс ла сүүмжи деген сөстөрдик учуры жаңыс. Je олордын учурын жаңыс сөслө жартап болбос. Ырыс — ол эгирде «бийиктег мелтиреп чыккан жылдыс», ырыс — ол жалаңда жайканып өскөн көк чөчөк, ырыс — ол «айланып брааткан ай-күн», ырыс — ол «эбирип келген өйлөр», «ырыс дегени — сен бойың».

Поэттин сүүмжизи — жаңы чыккан балазына сүүнген ада-энелердин каткызы, поэттин ырызы — «жаскы эгирде жарган садта бажында платту» кызыкчактын сүүнген уулыла жолугышканы, кожо ойногон үүрелердин ырысту кожоңы, жакшы үлгер бичиген нөкөринин сүүмжизи, жартап айтса, поэттин тапкан сүүмжизи — бастыра албатынын сүүмжизи, телекейдин ырызы.

Поэт бойынын лирикасында жаңыс ла төрөл албатызыла, төрөл Алтайыла тудуш эмес, Je бастыра телекейдеги албатынын салымы — онын салымы; олордын санаалары, тартыжузы — поэттин санаалары, тартыжузы; олордын сүүжи, сүүмжизи, ачу-короны — ончозы онын, бастыра телекей онын жүрегинде, бастыра албаты — онын албатызы.

Өскө тилле
Эрмек сураза,
Тилдерин билбезем,
Колымды берерим.

Мексиканын прогрессивный журукчызы керегинде:

Түрмеде Сикейрос
Давидтин салымы
Түнде менин
Уйкумды алды.

Бүгүңги күн, эмдиги ой — күч, экинди ой. Телекейде эмдиге жети-ре бомбалар жарылып, городторды жок эдип салат, жаш балдар, энелер, каргандар октон өлүп жадылар. Je бүгүңги албаты — поэттин үйези — өштүн алдына тизеге турганча, жайым учун жүрүмин берер:

Менин үйөм
он алты
жаштуда
Волгоград
алдында
бомбадан өлгөн.

Менин үйөм
атака
тушта
Кыска
кожондый
jүрүмин берген.

Поэттин үйөзи «угузу чаазынды канла бичип, партияга кирген». Лок, бу үйени корголжын ок, бомбанын оодыктары жоголтып болбос. Ненин учун дезе бу үйенин «элбек төжинде өткөн жуунын шырказы арткан»; ненин учун дезе бу үйө жуулажарга качан да амадабаган — ол албатыга ырыс экелерге амадаган:

Менин үйөм
күйгөктү чөлдөрдө
Апагаш
чырайлу
городтор тудат.

Ненин учун дезе:

Менин үйөм
бу жарыкка
Сьерра-Маэстра
туулардан түшкөн.
Телекей
jүзине
революция жарлап,
«Маань быс
бистин —
Ленин!» — дешкен...

Бу үйө өштүлө тынын кыскабай тартыжар, ол качан да жегдиртпес.
Ненин учун дезе:

Менин үйөм
капитал
ороондо
Jайым учун площадька чыгат.
Менин үйөмдүн
курч көзінде
Классовый тартыштын
жалкыны
чагылат.

Лок, бу үйени беш талада полиция атса да, жалбышту сөзинен ле јарт санаазынан јалтанып, оморды түрмеде јажырза да, түнгей ле «кынјылар чыдашпай шанкырап» үзүлөр. Ненин учун дезе:

Менин үйөмдүн
коммунизмге јолын
Чактарды өткүрө
Ленин
баштайт.

Лазарь Кокышев өскө дө лирический үлгерлеринде телекейдеги албатыга жайым жүрүм төзөөрине, амыр-энчү жадарына буудак эдип турган айалгаларды кубултары керегинде көдүрингилү сөстөр айткан. Гидтин каандар жүрүми ле өргөөлөр керегинде куучынын угуп, поэт ого удур амынайда кезем айдат: «Ончо өргөөлөр музейлер болор», ненин учун десе бүгүн телекейде жайым учун тартыжу там ла жайылып, элбеп жат.

Поэт бойынын лирический үлгерлеринде өткүрө кееркедүлү, чүмдү сөстөрдү тузаланбаган. Ле үлгерлердин эмоциональный учурынын кеми бу сөстөр жогынан бир де жабызабаган. Карын, бу сөстөр жогынан үлгерлердин эрчими там тыңыйт. Эң артык үлгерлеринде калас айдылган бир де эрмек жок. Бир де сөс бойынын учурын жылытпаган. Сөстөр бойбойына тизилижип, бойынын чокум-жарт кеп сөстий учурыла башкаланат.

Үлгерлердин эп-аргалары, поэтиказы албатынын оос творчествозынын эп-аргаларына, поэтиказына жуук. Ле бу эп-аргаларды поэт үлгердин учурына келиштирип, бийик кемине жетирген.

Мен Лазарь Кокышевтин лирический үлгерлерин «жакыт» ийделү поэзия деп ададым. Ле үлгерлерди тереңжиде шиндеп көргөнисте, онын ийдезинде жакытту неме жок. Олордын жакытту ийдези — онын чынында.

Кокышевтин үлгерлеринин ийдези — олордын чындыгында, поэтин улушка ача тарткан жаан, килеңкей жүрегинде, онын поэтический узунда. Поэт кижинин күч жүрүмине туштаза, ол качан да көндүрө өдүп барар деп сананбайт. Бойынын үлгерлериле поэт жүрүмунин колбуларын билерге амадап, улушка жаңы ырыстар экелерге албаданат.

Л. Кокышевтин поэтический бичиктеринде једикпестер жок деп айдарга турганым жок. Ле поэтин творчествозынын учурын чын билерге амадап турган болзобус, онын эң артык произведениелерин шиндеп көрөр керек, ненин учун десе бис Туулу Алтайдын агылузын эң озо онын бийик тууларынан, мөңүн сүмерлеринен, чакпынду жаан сууларынан. чанкыр тенгеризинен биледис. Кажы ла поэте бойынын «чанкыр тенге-ризи» бар, бойынын «аңданып, көбүктелип, октолып аккан суузы» бар. Кажы ла поэте бойынын сүмери бар. Лазарь Кокышевтин поэзиядагы андый сүмери — онын лирикасы, онын бир канча лиро-эпический поэ-малары.

АВТОРДЫҢ РОМАНДАГЫ УЧУРЫ

(Алтай, тува ла хакас проза айымыча)

Автордың эмдиги өйдөги романдарда учуры элбек ле башка-башка бүдүмдү.

Романның авторы бойы көргүзип турган геройларыла, керектериле кожо «янгыс өйдө, янгыс жүрүмде болуп тургандый журалат». (М. Бахтин). Романдагы геройлор ло керектер, фольклордо чылап, озолодо белен жаман ла жакшы темдектү көргүзилбей жат, фольклордын эп-аргалары ончобыска жарт, онын геройлары ла көргүзип турган жүрүми албатынын айтканыла, темдектегениле учына жетире бир учурлу артып жат: жаман болзо — жаман, жакшы болзо — жакшы. Фольклордын геройларына ла керектерине озолодо берилген темдек өскөлөнбөс тө, өспөс тө. «Кай чөрчөктөрдө көргүзилген жебрен чакта та качан да болгон бо, болбогон бо жүрүмди янгыс кижинин шүүлтезиле, билгениле жартаарга жарабас, эмезе ого кандый бир жаңы келтейинен база көрүп болбозын... Ол чөрчөк болуп, мөңкү журук болуп көргүзилген, ол албатынын айдып салган агару сөзи, онын чыны, шүүлтези, албатынын жүрүмди көргөни, айлатканы. Онын учун ол жажына текши жүрүмнин темдеги болуп артып жат, оны өскөртөр аргабыс жок, оны янгыс акту күүнистен терен баалайдыс»¹.

Автор бойы романда жаантайын туружып жат. Ол жокко роман да жок. Фольклордын произведениези, «кыйыгы жок агару чөрчөк», онын коллективный авторынын, албатынын, санаазында янгыс кижинин болуп адалбай чактын чакка жүрер аргалу болзо, роман бойынын авторы жок жүрүп болбос, автордын ады жылыып та калган болзо, же ол түнгей ле кемнин де деп билдирип жат.

Романда ончозы оны жайап, бүдүрип турган кижинин санаазынын, ойгорынын жаркыны ажыра көрүнөт. Онын учун автордын учуры роман-да сүрекей жаан. Автордын жүрүмди билеринен, онын ончозын терен

¹ Бахтин М. Эпос и роман. Ж. «Вопросы литературы», 1970, № 1, стр. 105.

сезип, аайлап турганынан, онын талантынан болотон романнын темазы ла төс шүүлтези иле камаанду, автордын ончо ийде-күчинен, онын жаңы эп-аргаларынан романнын идейный ла художественный кеми бүдүп жат. Произведении автордын жүрүмгө канайда көрүп турганы, онын социально-гражданский, этический, эстетический өзүмү томдолуп жура-лат, романда онын элбек сөзими, өдүмү, једими, јүткүп амадаганы төс ийде болуп јайалат.

Бистин бу көрүп турган јиит литератураларда автордын кебери онын бойынын өзүмиле јуук тудуш көрүлөр учурлу, ненин учун дезе писа-тельдин бойынын өзүмү мындый кичинек литератураларда бойы алды-нанг аңылу. Литературовед Н. Джусойтынын чын темдектегениле болзо, эм тургуза јиит литератураларда эн јакшы деген произведениелер автор-дын жүрүмиле тудуш эмезе төс јуругы онын жүрүминен алынган произ-ведениелер болуп јат. Андыйлардын тоозында өткөн жүрүмде улу улус керегинде романдар — «мында геройдын элбек ле терен кебери ав-тордын кебериле јуук ла тенг турганы көрүнөт, база революциянын ге-ройлоры керегинде эмезе эмдиги өйдүн јурукчызынын, бичиичизинин ич бүдүмү керегинде чокум ла јарт бичилет»¹.

Бу јиит литературада баштап бичип турган прозаиктердин, ол тоодо романисттердин, эн јуук темазы көп сабазында «революционный жаңы жүрүм» керегинде тема болуп јат. Андый тема көп саба учуралдарда ав-тордын биографиязы ажыра көргүзилет. Автор жүрүмди мындый произ-ведениелерде канайда көргөни, канайда јүргени аайынча јурайт. Бу тушта автордын кебери көргүзип турган геройынын кебериле бириге берет, онызы јарт: революционный геройдын јолы — ол автордын јолы. Је автор төс герой эмес. Автор ошон элбеде көрүп јат. Ол болуп турган керектердин, тартыжунун жаңыс ла туружаачызы эмес, је ол бичиичи, жураачы, бойынын өткөн јолына эмдиги билеринин, ойгорынын бийигинен көрүп турган историк. Ол геройдон элбек ле терен ондоп јат. Произве-дениенин биске баалу ла солун болуп турганы автордын бойынын өткөн јолы ажыра жүрүмди элбеде ле теренжиде көргүскенинде, ол ажыра јаан шүүлтелер жураганында, ологго јеткенинде, жүрүм керегинде куучынды искусствого јетире көдүргенинде.

Литературанын ла писательдин өскөни сайын автор ло төс герой произведенииде јарт чокумдалып, бой-бойынан ыражып јат, автордын шүүлтези эмди өскө дө геройлор ажыра барып, элбеп өзөт. Романнын көп планду, көп темалу болотону «автордын бүдүм-кеберинин жаңыс болбой көптөп элбейтенин» (С. Бочаров) некеп јат. Автор ол тушта ба-стыра геройлоры учун туружат, ол јескимчилү, јаман да персонажтар боло берет. Ол теманы элбеде, терен көргүзерге, геройлордын санаа-

¹ Джусойты Н. От сказителя к писателю — путь далекий. «Вопросы литературы», 1971, № 9, стр. 37.

күүннн, жан-кылыгын жетире жураарына жүрүмннн чыны аайынча омордын бастыра керектерин башкарат, романда жан жүрүм болзын деп кичеенет.

Автордын романда туружатан эки жолы бар. Баштапкызы — ол автордын бойынын кебери романда бир де көрүнбей, же онын амадаганы произведениенин төс шүүлтезинде, геройлорында салынганында болуп јат. Темдектезе, Л. Толстойдын геройлоры произведениеде кемнен де бир де камааны јок, бойлоры тан алдынан жүргүлөп тургандый көрүнөт. Је ол чын жүрүмдегидий жүрүмди автор бойынын билгениле јайаган, «билгениннн бек чедениле чедендеп салган»¹. Экинчи јол тужында автордын кебери произведениеде иле туружат. Темдектезе, Достоевскийдин романдарында ончозы учы-учында автордын күүн-санаазыла болуп турганы јарт көрүнөт. «Ол — роль, оны бу писатель произведениеде ойноорын артыксынып јат»².

Баштапкызында автор произведениенин терегинде, ол сөстөр, шүүлтелер, геройлор ажыра, ол көскө көрүнбес. Экинчизи тужында автор бойынын шүүлтезин өнөтийин сөстөриле агы-чегине чыгарат, ол геройлорынан озолоп јартап тургандый бодолот.

Бистин көрүп турган үч јиит литературада эм тургуза автордын романда туружатан экинчи жолы көп учурайт. Автордын шүүлтези, көргүзерге, айдарга амадаганы (позициязы) произведениенин төс шүүлтезинде, геройлордын сөстөринде, эткен керектеринде, автордын айдынганында, романнын ончо бүдүминде көрүнөт. Бу литературада романдардын авторлоры кычыраачыларла капшай ла бойлоры куучындажарга мендегилейт, оморго ончозын јартап, шүүлтезин ого айдарга энчикпей турганы јарталат. Мынан ла улам ол романдарда публицистический ле лирический айдыныштар, сананыштар көп учурайт, онын да учун, байла, бу јиит литературада көп произведениелер геройдын «мен» деп айдынганынан туруп јат, ол јиит литературада элбеде таркаган бүдүм.

Мындый произведениелерде ончозы автордын бойыла түнгей төс геройдын көргөни, билгени, эп-аргазы ажыра өдүп турганы учун баштапкы јерде геройдын, айдарда, база автордын көргүзерге, айдарга амадаган төс шүүлтези туруп јат.

Онын да учун «мен» деп ончозын геройдын адынан айдатан эп-арга авторго ончозын чыгара айдынарга јенил болужып јат, кычыраачыларла көндүрө куучындажар, оморго шүүлтезин түрген јетирер арга берет. Автордын кебери произведениенин бастыра бүткенинен көрүнөт. Онын эстетический бийик күүн-санаазы төс геройдо салынган. Бистин көрүп турган үч јиит литературада проза автордын романда канайда туружатынын бойынын өзүми аайынча некеген, јартаган. Бу литературада автор — ол озо ло баштап бойынын албатызынын јадын-жүрүми, өткөн јолдоры

¹ Затонский Д. Искусство романа и XX век. М., 1973, стр. 273.

² Анда ок, стр. 273.

керегинде айдарга турган историк. Ол албатызынын шыралаганын, сүүнгенин, онын кылык-янгын, ойгорын, бийик күүн-санаазын жураарга кичеет. Ол — патриот, жаңы жүрүм учун эрчимдүү туружаачы, жарык, бийик санаа-күүндүү тартыжаачы. С. Токанын «Араттын сөзи» деген романынан кажы бирде государствонун ишчизинин, тува калык учун туружаачынын үни түңгөй лө угулып келет. Темдектезе: «Арат үй кичи уужалып калган терени ача тартып ийеле, ороп салган чаазындардын ортозынан... карандаш чыгарып келди. Араайынан бойынын адын бичип баштады.

Мен токунап, энчигип болбой бардым: тува үй кичи кол салып жат! Карган Иргит бичиир боло берген!»¹ Бу темдектен автордын чыдажып болбой геройдын жүрүмине кирижип, бойы айдынып ийгени жарт көрүнөт.

Советский Тувада улустын бой-бойына жуук, төрөл болгонын көрүп тура, «Төрөл улус» деп романнын авторы О. Саган-Оол граждaнский санаа-күүннн романнын төс геройы Оржежиктин мындый сүүнчилү сөс-төри ажыра көргүзөт: «Мынайып ла журап, иштеп жадырыс. Бис ончо-быс — жуук улус. Төрөл улус. Бой-бойыска төрөл болуп жадырыс. Күнге, төрөлиске, албатыска мындый жүрүм учун алкыш болзын. Јаш жүрүмиске лө жүрүмгө алкыш болзын!»

Алтай, тува, хакас романисттер произведениенин бүдүмин (композициязын, художественный эп-аргаларын) автордын амадаган шүүлтезине келиштирерине кичеенгенинде ас эмес једимдерге јеткен. Андыйлардын тоозына озо ло баштап ар-бүткенди сүрекеј чокум, солун, бийик көдүринилү журап тургандары, геройлордын ич күүн-санаазын элбеде көргүскендери кирип јат. Хакас писатель Н. Доможаковтын «Ыраак аалда» деген романында бу шүүлте аайынча көрүмјилү темдектер учурайт, олордын бирүзи мындый: «Тегерик айылда көзнөк јок болгон, јө чөй-лип барган үстинде ыш чыгaтан түндүктү. От салатан јерди кирпичле айландыра салып койтыр, отто уйдын кургап калган өтөктөри ышталып күйүп јатты. Айылдын бир келтейинде койдын терелериле јаап койгон жабыс жаңырытык турды, онын јанында агаш кайырчак, ого коштой талалар-ла карчий-терчий кадап койгон кайырчак турды. Айылдын төринде бийикте кудайдын караргылап калган эки сүри көрүнөт. Айылдын алтынчы стөнезинде, эжиктин јанында, комут, кыл армакчы ла узун камчы илип койгон турдылар. Күйүк өтөклө, уужаган чий терелерле јытанат»².

Чобат деп агын сууны писатель мынайда көргүскен: «Айылдан Чобатка көрөр болзон, ол ак-кара кылдардан өргөн, јазылып, јайылып калган чоокыр армакчыдый көрүнөт: кезик јерлери ак мөнүнлө суркурайт, јарат алдында кире берген туштары терен айланчыктарла карарат»³.

¹ Тока С. Слово арата, М., 1972, стр. 457.

² Доможаков Н. В далеком аале. Ж. «Сибирские огни», 1968, № 11, стр. 13.

³ Анда ок, стр. 11.

Романда албатынын оос творчествозы элбеде тузаланылган, кожондор, чөрчөк куучындар, табышкактар авторго бу журап турган жүрүмнин аңылузын жарт ла терен көргүзерине, онын жан-кылыгын, тыныжын жураарына жаан арга берет.

Произведениелерде бир-эки ле эрмекле көпти көргүскен јерлер ас эмес. «Энези иштег јанып келеле, отты салып, терезин жука-жука сойоло, керткен картошконы сүттү сууга кайнадып, балдарын азырап салар»¹.

Б. Укачинниң «Өйдиг өңи» деген повезинде кулак Фирс Толстошевиниң үйиниң кебери көскө көрүнгедий эдип јуралган: «Фирстиниң үйи тизелерине тайанып, өрө турарда, будынын алдында јос чыдажып болбой, онтоп ийгендий, кыјыража берди»². Эмезе произведениелерде мындый солун эрмектер учурайт: «Бисти көргилеп ийеле, оло чичке ле узун мойындарын чөйгилеп, кулактарын јыда кептү тургускылап ийди»³. «Күн ыраактагы туулардыг курч азуларына отура берди»⁴. Бу јиит литература-лардыг романдарында улустыг канайда куучындажып турганын сүрекей чечен көргүскени база көп учурап јат. Геройлордыг сананганы, санааркаганы, сүүнгени, сүрдегени ар-бүткен ажыра эптү ле чокум көргүзилет. Темдектезе, О. Саган-Оолдыг романынын геройы Хураганмай деп кыс ар-бүткенди, ончо јарашты сүрекей сүүйт. Произведениеде ол керегинде айдылган бажалык Хураганмайдыг өзөк-јүрегиниң кенги ле күүн-санаа-зыныг кеенин көргүзөт⁵. Э. Палкинниң «Алан» деп романынын «Кулун киштейт» деп баштапкы бөлүгинде Коля керегинде бажалык уулчактын эбире жүрүмге сүүнгенин, ого јүткүгенин көргүскен, је учы јаар јакшынак журукка автор бойы кирижип, бойынаг сөстөр айтканы бажалыктын художественный кемин жабызадып туру.

Авторлордыг мынайып произведениеге киришкени көп сабазында кереги јок ло артык деп јарт көрүнөт. Ол айтканынын үстине айткандый, јартаганынын үстине јартагандый бодолот. Автор кезикте көргүзердин, жураардыг ордына бойы белен айдына берет, чечен сөстөр, журуктар, куучындар эмезе өскө эп-аргалар ажыра чын жүрүмди «тудардыг» ордына бойы куучындайт. Алтай, тува, хакас романдарда мындый темдектер ас эмес. Кезикте произведениеде јангы герой табылып келет, оны ээчий автордыг јартаган сөстөри урула берет. Темдектезе, Э. Палкинниң романынын «Кулун киштейт» деген бөлүгинде автор улустыг куучын-дәшканы ажыра Шураныг энезиниң кеберин јетире көргүскен кийнинде кийнинен ары ол ло эмеген керегинде бойы такып јартап айдып јат⁶.

¹ Кокышев Л. Арина. Горно-Алтайск, 1959, стр. 102.

² Укачин Б. Өйдиг өңи. Горно-Алтайск, 1971, стр. 78.

³ Саган-Оол О. Родные люди. Кызыл. 1970. Цитируется по подстр.

⁴ Анда ок.

⁵ Саган-Оол О. Неудержимые. Цитируется по подстр. переводу.

⁶ Палкин Э. Кулун киштейт. Горно-Алтайск, 1962, стр. 178.

Л. Кокышевтин «Мечин жылдыс» деп романында мынайда бичилген јер бар: «Лампазын кўйдүрер серенке јок болгонын јангы билип, печкедөн кос чыгарып, чаазынга јаба тудала, үре берди (от үзүлбезин деп, озор печкенин козын кўлле жаап салгылайтан)»¹. Автордын мындый јартажы јогынан да кычыраачыга ончозы јарт болор эди. Мындый ла једикпес Д. Каинчинин «Айгырдын бажы» деген солун повезинде база учурайт. Табынар деп герой табылып келген кийинде автор оны ээчий онын ончо јүрүмин бир уула тоолой бичип јат. Кепеш керегинде айдып ийеле, база ла јартап, јазап чокумдайт².

Көп туштарда авторлор кычыраачыларды сонуркадарга көргүзерге турган керектерин озолодо бойынын адынан јартагылап тургулайт. Је андый јарташтар көп сабазында керек јок болуп, калас арткылайт, оны кычыраачылар бойлоры да сескилеп јат. Темдектезе: «Төрөл деремнезине келген кийинде онын сўўжин, агы-чегинин арузын көрөтөн тартыжуда, кату ченелтеде болорым деп онын, пограничник кижинин, санаазына да кирбеди»³.

Ончозын геройлордын сөзи, керектери ажыра көргүзердин ордына автор ончозы керегинде бойы озолоп куучындай берерде, онызы чек јастыра, артык болуп турганы иле билдирет. Темдектезе, О. Саган-Оолдын «Турумкайлар» деп романында Янманын ич санаазын, санааркаганын көргүскени андый, оны автордын тудуш јартажы јогынан көргүскен болзо, бу јуруктын художественный кеми бийик болоры јарт: «Янма сенекке јенил чыгара јүгүрип келди, кайда да койнында сугуп алган тўлкўўрлерин манзаарып бедрей берди. Учында јүк арайдан таап алала, санааркаганынан улам јарт көрбөй, тўлкўўрди сомоктын үйдине кийдирип болбой турала, эжикти уур ачты. Ол тўлкўўрлў сомокты кухняда столдын үстине бодоп јанду ла салала, бир тизезиле отургушка тайанып, санана берди»⁴. Геройдын айалгазын журап көргүзердин ордына «манзаарды», «санааркаганынан улам», «бодоп јанду ла» деп автордын бойынан темдектегени јарт көрүнөт.

Је кезикте автор бойынын творчески эп-аргаларын өнөтийин геройлоры ажыра тузаланып, көргүзерге, айдарга турган амадузына једерге өнөтийин кичеенгени учурайт. Андый темдекти Д. Затонский «Романнын искусствозы ла XX чак» деген бичигинде көргүсти.

Э. Хемингуэйдин «Јакшы болзын, мылтык-јепсел!» деп романында Кэтрин ле Фредериктин куучындашканын јартап, Д. Затонский мынайда бичийт: «Мында улустын үргүлеп айткан үзүк сөстөри көргүзилген. Ончо санаалардан бойлорын куйудып, өй өткүрерге эки геройдын

¹ Кокышев Л. Мечин жылдыс. Горно-Алтайск, 1971, стр. 178.

² Каинчин Д. Айгырдын бажы. Сборник «Јажыл мөштөр», 1972, стр. 80.

³ Алдын-Оол Д. Удаль молодецкая. Кызыл, 1971, стр. 291.

⁴ Саган-Оол О. Неудержимые. Цитируется по подстр. переводу.

сөс келишкенче жанду ла куучындажып турганынан бис ол геройлордын айтканын эмес (сан башка санаа-шүүлтелү Фредерик Генридий де улус мынайда айдынбас), озо ло баштап автордын, Хемингуэйдин, айдынганын танийдыс, өнөтийин мынайда көргүзип, ол ажыра геройдын жаан карыкчалга түшкенин журап көргүскен эп-арга эмтир деп биледис. Је жангыс та ол эмес. Мынан сөстөрдү өнөтийин талдап алганы көрүнөт. Геройлордын тегин ле такып айткан сөстөринен, тышкартында жаап турган жанмырдын бир аай табыжынан Кэтрин ле Фредериктин сүрекей туйук-сынып эриккендерин ле өзөк-жүректеринде уур санаалардан качар эп-арга таппай тургандарын көрөдис. Кэтринни болбой калала, «...мен бодозом, мен жанмыр жаап турар тушта өлөрүм» деп айдынганын бис тегин сөс эмес, ол арга жоктын санаазы деп јарт сезедис.

— Тың жанмыр.

— А сен сүүбей турум деп менен барбазын ба?

— Јок.

— Жанмырлап турганы кем јок по?

— Кем јок.

— Кандый јакшы, оноң башка мен жанмырдан коркып јадырым.

— Ненин учун? Уйкум келген, тышкары жаап ла јат.

— Билбей турум, көөркий. Мен жанмырдан јаантайын коркып јадырым.

— Жанмырды мен сүүп јадырым.

— Мен жанмырга јаттырып, базап жүрерге јакшызынадым. Је сүүшке ол коомой ырым»¹.

Бу ла шүүлте аайынча айтса, Л. Толстой биске Наташанын күүн-санаазын јартабай јат. «Ол онын күүн-санаазыла не болуп турганын көргүзөт. Наташанын бойынын шыралаганын, санааркаганын көргүскенинен улам бис Наташала кожо «онын энезинин коркушту ла кату кыйгызын» угадыс, оныла кожо княжна Мариянын нени айтканын угуп болбой турадыс. Кандый да өйдүн туркунына бис ончобыс Наташа боло бередис. Бойыстан бойыс «айрылып», онын күүн-санаазына бактырып, ак-јарыкты, эбире жүрүмди онын көзиле көрөдис»².

Кичинек темдек эмезе ас сөс ажыра көпти көргүзөтени керегинде А. П. Чехов карындажы Ал. П. Чеховко мынайда бичиген: «Теерменнин суузынын јанында шилдин сыныгы јарык јылдыстый јалтырап, ийттин бе айса бөрүнүн бе көлөткөзи элбегдей берди дезен, айдын түнди көргүскенин ол болор»³.

Көргүзип турган кереги, жураган журугы кычыраачыга бүдүмжилү,

¹ Затонский Д. Искусство романа и XX век. М., 1973, стр. 344.

² Анда ок, стр. 344.

³ Чехов А. Письмо Ал. П. Чехову от 10 мая 1886 г. Полн. собр. сочин., т. XIII, М., 1948.

јарт болбой турганынан автордын кеберинин база бир келтейи көрүнип јат. Бу шүүлтени керелегедий темдектер Алтайдын, Туванын ла Хакасиянын романисттеринин ижинде база учурайт. Алтай писатель Л. Коқышев «Мечин јылдыс» деп романында геройынын көс јок артканы керегинде ас эмес айдып јат. Је канайып андый болгоны кычыраачыга чек јарт эмес. Оны авторго, байла, канайда да көргүзер керек болгон, ненин учун дезе геройдын көс јок артканы романда јаан учурлу.

Кезикте авторлор бу ла көргүзетен эп-аргалардын једикпестеринин база бир келтейине көчө бергилейт: ончо улуска чек јарт немени озор чокумдап, јартап туруп бичигилейт. Темдектезе: «Валя кайнадып, јазап белетеп салган шприцле үй кижинин колынын тамырына укол салып, ого нашатырный спирт јыткартып ийерде, оору кижии эмеш ондоло берди»¹. Мынайда укол тургузып турганы алтай да, тува да, хакас та улуска јарт, ончозын тоолой бичибезе де, кем јок болгон. Андый ла учуралдар О. Саган-Оолдын «Төрөл улус» деп романында учурайт: «Кижинин ончо эт-јүрегинин каны тегиндегизинен канча катап түрген иштеп турганда, кижинин јүзи не кызарбайтан?»².

Литературанын јангы башталып, јангы өзүп турган өйинде просветительство (үредип јартайтаны) писательдердин эн баштапкы задачаларынын бирүзи болгон. Эмди, кычыраачылар алдындагызынан чек башка болуп калган өйдө, авторлор ло кычыраачылардын колбузы, бой-бойын билижетени база чек өскөлөнө берди.

Алдында бистин бу көрүп, шиндеп турган литератураларда баштапкы авторлордын ижинде үредип јартайтаны сүрекей јаан учурлу јерде турган: албатынын өткөн јолын, шыразын, кыйынын, тартыжузын, ончозы канайда болуп турганын, јангы јүрүмди төзөөрин, јангы өйдин келгенин јартаар керек болгон.

Үредип јартайтаны јиит литератураларда эмди де бар, је ол табынча кереги јок болуп калганы, керек дезе писательдердин ижине чаптык та эдип турганы эмди билдирип туру. Эмдиги алтай, тува, хакас кычыраачылар ончо советский улусла тен бийик үредүлү, бийик јарык санаа-күүндү, озор эмдиги өйдө ончо калыктардын ат-нерелү литератураларыла, бийик культуразыла, искусствозыла таныш, озорло тузаланып, јүрүп јадылар. Јиит литературалардын произведениелери бойы јанынан эмдиги өйдин ончо кычыраачыларына учуралган, озорго јайалган. Онын учун озордын өзүми түрген элбеер ле теренжиир учурлу, ол тоодо произведениелерде автордын кебери, онын туружатаны бийик кеминде болотонун литературанын эмдиги өзүми некеп јат. Бу јанынан алтай, тува, хакас литератураларда көрүмјилү иштер өдүп туру, озордо јангы јенүлер болорында аланзу јок.

¹ Адаров А. Бурылганы. Горно-Алтайск, 1960, стр. 170.

² Саган-Оол О. Родные люди. Кызыл, 1970. Цитируется по подстрочному переводу.

АЛТАЙ ТАБЫШКАКТАР ЛА ОЛОРДЫҢ ПОЭЗИЯЗЫ

Табышкак — албатынын тамырланган кеен творчествозынын бир жанры. Кижикандый бир неме керегинде чике айтпай, бултаартып эмезе өскөртө айдатанынан улам табышкак табылган. Онызын кой кепшенгени керегинде мындай табышкак керелейт: «Түште тойлоп жүрөт, түнде торко көктөйт».

Кажы ла албатынын, анайда ок алтай албатынын табышкактары жебрен өйдөң бери чүмделип, үйеден үйеге таркап барган. Кажы ла ой бойынын аңылу табышкагын экелген дезе, жастыра болбос. Кандый бир неме табылгалактан озо табышкак чүмделбес деп, бурят учены Н. О. Шаракшинова бичийт. Темдектезе, мылтык керегинде «Мандайында сөөлдү маатыр уул», самовар керегинде «Эки учы ачык, ортозы от ло суу» деген табышкактар мылтыкты ла самоварды улус тузаланар болгон кийинде табылганы жарт.

Улус жебрен өйдө ар-бүткенди тынду неме деп бодойтон. Аң керегинде куучындаза, ол кача берер, туу керегинде жаман неме айтса, туу ээзи ачынар дежи, жебрен улус оморды куучынында өскөртө адагылайтан. Айдып турган тындулардын, кырлардын адын өскөртө адап туратанынан улам табышкак табылган деп, ученылар жартайт. Анайда ок айылдагы тындуларга, курт-конуска, уур ооруларга өскө ат берип туратан. Орустап оны «табу — запрет» дежет. Алтай улустын байлап айтканы ого база келижи, бат. Же байлап айтканынын учуры улам ла элбеген. Байлап көп сабазында үй улус айдыжатан. Көп немелерди байлаары жаңыс ла алтай албатыда эмес, анайда ок тилинин төзөлгөзи биске түңей кыргыз, хакас, тува, якут албатыда. Бу ла мындай «табуны» — кандый бир немени жажырып айтканын — эмдиги өйдө Орто Африкада журтап баткан албатынын кожонгы керелейт. Бу албаты кожонды бастыра үниле чыгара кожондобой, онын сөстөрүн жүк ле шымыранып айдат. Бу албатынын санаазында, тын кожондозо, ар-бүткеннинг ээзи, аң-куш угар, ачынар, жаманын жетирер.

Бу учуралды шүүп көргөндө, озодо бистин де албаты туу ээзи-

нен, Алтай ээзинен айап турганы јарталат. Онызын мындый чокум тем-
декле көргүзере јараар: алтай улус казыр ан деп коркып, айуны «мајаа-
лай», «өрөкөн», бөрүни «коокой» деп байлагылайт...

Кенетийин менин санаама
Озогы улустын куучыны кирди:
«Бийик кырдын бажына
Чыккан кижини унчукпас эди.
Туулар ээзинен јалтанып,
Табыш чыгарбай өдөтөн эди».

Филологический наукалардын докторы, поэт Сазон Суразаковтын
бу јарлу үлгеринде айдылган сөстөр бистин шүүлтеге база кере болуп
туру.

Экинчи јанынан, јебрен өйдөги улус бичик-билик билгелекте, бойы-
нын оос творчествозы, ол тоодо табышкак ажыра балдарын таскадып,
олорды сананарга, ајарынкай, шыранкай болорына, не ле немени биле-
рине үреткен. Анайып јаан улустын айткан табышкагы чактаң чакка,
үйедең үйеге таркап, улалып, бистин өйгө једиң, оноң ары өзүп, учуры
ла темазы аңыланып, јаанап келген деп айдар керек.

Учинчи јанынан, улус табышкак ажыра аңылу тартыжу да өткүрген.
Озодо той болгондо, табышкак табарыла уулды эмезе кудалап келген-
дерди ченеген көп учуралдар бар. Андый учуралдардын бирүзин јарлу
тюрколог академик В. В. Радлов 1866 јылда Санкт-Петербуртта кепке
базылып чыккан «Образцы народной литературы» деп бичигине кийдир-
ген «Кудазынын табышкагы» деп куучын бар. Алтай албатынын јүрүми-
нен алынган бу куучында табышкакты кудалап келгендер тапса, кысты
олорго берер, таппаза — бербес болгоны керегинде айдылат.

Көп саба табышкактар чөрчөктөрдөң, легендалардан кирген. Тем-
дек эдип «Унчукпас келин» деген чөрчөктин үзүгүн алып көрөли: «Ада-
энези келин јөөгөн. Јаңы келин айылга кирип, айландыра ајыктап көрзө,
айылдын ичинде немелерди ончозын ла адаарга келишпес. Ончозы кай-
ындарына адаш. Онын учун келин бир де унчукпас та, эрмектенбес те.
Келдинин мындый кылыгын кайындары кайкап, «Бу тил јок болбой, ойто
јандыар» — деп шүүшкен. Бу ла өйдө чыгартында ийт үрген. Келинди
чыгала, көр дешкилеген. Ол чыгала, ойто кирип, эрмектенген: «Шыр-
кы-раактын ол јанында, күйеечинин төзинде улуучы маараачыны тудуп јат».

Келиннин байланкайын база бир учурал керелейт. Апрель айды алтай
улус кандык ай дежет. Тодош сөөктү кижиге барган келиндер бу айды
«кадышкын» ай дешкилейт. Ненин учун дезе бир келин тодош сөөктү
Кандык деп кайынду болгон. Онын учун олоордын келди кайындарына
адаш улусты «Кадышкын» деп байлап алган. Бу эки тодош карындаштар
Кайырлык јуртта јаткан. Мындый куучынды айдып берген кижини Ондой
аймакта Талду јуртта јаткан 70 јашту төлөс сөөктү Јаманов Каза

Келин байлаган база да көп учуралдар бар: айгыр—ажыргы, ат—жылкы, малта—кертки, бычак—кезинер, уйуктаар—өргүүр, көк—чинкир, сарсу—шыра су, ич оорузы, грипп—кыжык, айу—мажаалай, бөрү—абагай, койон—чойчык, түлкү—араты, тийин—чырбык, сарас—шыра, жоонмойын—күйүчи, тейлеген—жаан куш, жылан—узун курт, мыс—суу, буудай—жыланаш аш, кулур—чий талкан, тус—табазын. Мыны меге Ондой аймагындагы Коркобыда жаткан тодош сөөктү 61 жашка једе берген Шалтаева Евдокия Яковлевна айдып берген.

Озогы улус табышкакты тузаланганы керегинде олордын жүрүминен бир жылбүлү учурал алып көрөлик. Табышкак-эрмекти озодо улус дипломатический де тилде элбеде тузаланганын шинжүчилердин ижи керелет. Кандый бир сөөктин жаанын олжолоп алза, ол керсү, санаалу келдине бе айса үйине бе письмо-табышкак бичип жат. Ол бистин алтай чөрчөктөрдө дө көп көргүзилген.

Жарлу жорукчы, этнограф, фольклорист, көп научный иштердин авторы Г. Н. Потанин Алтайла жоруктап жүреле, Улалуда журтаган Михаил Чевалковтон сүрекей солун чөрчөк бичип алган. Онын ады «Эрен-Чечен ле Жаран-Чечен». Бу чөрчөк письмо-табышкактаң туруп жат: «Бир катап Жаран-Чечен Эрен-Чеченди келзин деп алдырган. Меге келзе, «Чамча жок, је жыланаш эмес, ат жок, је жойу эмес, жолло эмес, је жолло, айылга кирбизин, је айылдын тыштына артпазын» деп, ол письмодо айдылган. Алдыртуга атанар алдында Эрен-Чеченнин санаалу келди ого мындый шүүлте айдып берген: «Шүүнди кийип алыгар, талды ат эдип минип алыгар, эки чичке жолдын кырлагыла بازیгар, Жаран-Чеченнин айлына келзегер, будыгардын бирүзин бозогонын тыштына, бирүзин ичине тургузыгар».

Жаран-Чечен көр турза: жыланаш дейин дезе, жыланаш эмес, је шүүн өткүре эди көрүнип турар, жойу келген дезе, жойу да эмес, атту да эмес, талга минип алган Эрен-Чечен эжикте турган.

Ол мынайып једип келерде, Жаран-Чечен терен оро казала, Эрен-Чеченди ого сугуп койгон. Онын кийнинде Эрен-Чеченнин уулын алдырып, база кыйнаар деп, ого јети кижии йген. Је Эрен-Чечен сезеле, уулына мындый табышкак-письмо ийген: «Алты кат ак торко төжөктө, јети кат жуурканла оронуп, кажык ойнойдым. Ап-ару, амтанду аракы ичедим. Айлымда јети куча бар, алтузын өлтүргер, јетинчизинин көзин ойып колдорын сындырала, меге ийигер. Бу бичикти менин келдим аайлаар».

Јети элчи письмоны Эрен-Чеченнин уулына экелип берди. Уулы кычырала, айтты: «Менин адам Жаран-Чеченде јыргап жаткан эмтир». Бу ок письмоны үйи кычырала, онын тескери айдылган учурын ондоп, өбөгөнине јартады: «Амтанду аракы дегени — көстин јажы, ак торко — кар, кажыктарла ойногону — жылдыстар, јети куча — бу келген јети элчи. Адаң олордын алтузын өлтүрзин, јетинчизинин көзин ойып койзын деп јакыйт».

Эрен-Чечен письмо-табышкактын болужыла кату түбектен айрылганы керегинде бу чөрчөктө айдылат. Айдарда, албаты табышкактын жүрүмгө тузалузын база көргүзүп койгон деп, бистин шүүлте эдер аргабыс бар.

Эмдиги өйдө табышкак көп лө сабазында албатынын соот-ойыны болуп туру деп айдар керек. Табаачы кижини кандай бир табышкакты таппаза, оны «садып жат». Мындый ойун анчадала кышкы узун түндөрдө жилбүлү. Бала-барка, жаан да улус энирде, иштин кийинде, бир айылга жуулыжып, ойногылайтан. Мен бодозом, бу жуулыш кижиге үредүлү де, тузалу да. Балдардын тили темигип, чүмдеп, жараштыра айткан сөскө үренип жат. Жаан улустап укканын ундыбай, бойынын балдарына жетирет: «Карганнын сөзүн капка сал, жааннын сөзүн жанчыкка сал» деген кеп сөс тегиндү эмес. Табышкак таап ойногону — уур иштин кийинде амыралта да берет. Көп табышкак каткымчылу да, жаан шүүлтелү де.

Таппаган кижини «садып» турганында аңылу учур салынган. Андый тайыс санаалу «күлүкти» журттын кандай бир тайакту карган эмегенине бе айса өбөгөнине «садып жат». Карган кижини сабап, жалтандырып, санаа кийдирип жат. «Садышта» кижини үредерге амадаганыла коштой, тилинде кандай да аңылу поэзия бар:

— Жаан, слерге кызыл түлкү жака керек пе айса табышкак таап болбогон жараны алараар ба?

— Жараны албай. Бажын бакрас эдерим, кулактарыла — туткуш, колдорун—талку, буттарынан—тайак, кабыргазынан—какпак, карын—жуузыла айыл жабарым, ичегезинен армакчы эдерим.

Табаачылар «саттырбаска» база тыг ла чырмайт. Онон улам жаан да улус, же анчадала оогош балдар санаалу, сескир, бир немени база бирүзине түңейлеп билер болуп темигип, тили, эрмеги байып ла жаранып жат. Табышкактын жүрүмдө эн ле тузалузы мында.

Кезикте табышкак бойынын айтканыла да, бүткениле де укаа ла кеп сөстөрлө түңей. Мындый табышкактар жаантайын ла кубулбай, ол ло бойы артар аргазы жок. Кеп сөс тө болуп көчө берер аргалу. Темдек эдип бу табышкакты алып көрөлик: «Ары калбан, бери калбан». (Эжик.) Же бу табышкакта айдылган шүүлте ле учур жагыс ла эжик керегинде эмес, онон ары элбеп, кижинин бүдүм-кеберин, кылык-жагын көргүзөр учур алынат. Жүрүмдө, иште, нажылыкта турумкай эмес, бүдүмүзү жок улусты сөгүп, бу табышкакты кеп сөс тө эдип айдарга келижет. Айдарда, «Ары калбан, бери калбан» дегени кезик учуралда табышкак та, кезикте кеп сөс тө болуп артар аргалу.

Модор сөскө түңей табышкак бойынын айтканыла капшай да, сөстөри тилге де жеңил. Темдектезе, бу табышкак чымалынын өдүмүр кеберин сүрекей чокум көргүзүп турганыла коштой, бойынын эптү айдылган сөстөриле, тургузылган кебериле модор сөскө түңей.

Белим, белим, белим ат,
Тууга чыкса, талбас ат,
Јагмыр тийзе, өлбөс ат.

Мынайда кажы ла јолдыктың учындагы кандый бир сөс экинчи јол-
дык башталарда катап айдылып, токтогон учы оноң ары учинчи, төртин-
чи јолдыктарга — табышкактың учына јеткенче канча-канча катап айды-
лып барганын орус албатынын оос творчествозында бойынын бүткен сүр-
кебери аайынча палилогия деп адалат. Темдектезе, кижинин буды-колы,
кийими, көзи, кабагы, мандайы, чачы керегинде орустап мынайда ай-
дылган:

На вилах грабли,
На граблях шарун,
На шаруне ревун,
На ревуне Сопун,
На Сопуне глядун,
Над глядуном роща,
Над рощей поле,
Над полем дремучий лес.

Орус ла алтай тилдердин төзөлгөлөри, сөстөринин согулталары, та-
быштары ыраак башка да болзо, је бу бүткениле бой-бойлорына түнгей
кеберлү модордон турган табышкактар бистин алтай да тилде учурайт:

Јаан айыл,
Јаан айылдың ичинде
Кичинек айыл,
Кичинек айылдың ичинде
Кижендей сөөги.
(Өдүк, өдүктин ичинде ук,
уктын ичинде кижинин буды).

Мындый капшай айдылар табышкактардың учуры незинде? Озо ло
баштап ол албатынын байлык, чечен, ээлгир, јүзүн-башка будуктарлу
кеен тилин көргүзип турганыла коштой, кижинин учы-түби јок ойгор
санаазын көргүзет. Онын кийинде анчадала оок балдарды түрген ай-
дып темиктирер ле санандыраар арга берет.

Је бастыра табышкактардың төзөгөзинде албатынын јуртында, хо-
зияйствозында, культуразында болгон немелер, кийими, бойы керегинде
айдылат: «Быркырууштын бажында јажыл булут ойнойт» — канза, «Ичи
јарык кара кой» — јастык, «Сегис келиннин сыны тег» — орын, «Үч мый-
гак кујур јалап јат» — очок, «Мен јок болзом, меечегин ойылар» —
оймок.

Алтай улустың јуртынан, тудунар-кабынар немелеринен табышкак-
ка кирбегени јок. Улус көскө лө көрүнген немени табышкакка эптеп, ја-
зап койгон. Бу албатынын оос поэзиязы. Ого коштой, ол немелерле ки-

жинин иштегенин де табышкакта көргүзөт. Арба куурганы ла актаганы: «Каан барып јат, черүлерин айдап јат», «Ойдыкта оок балдар ойнойт». Көктөнгөни керегинде: «Армакчылу көк эчки мантап туру».

Ар-бүткен ле онын аялгазын көргүскөн табышкактарды эн ле јебрен өйдө табылган дезе, јастыра болбос. Јебрен өйдөги кижии ар-бүткен-ле тын колбулу болгон. Тенери, јер, кей, суу, күкүрт, јалкын — ончозын ла јебрен кижии бойынын ижиле, јаткан јадыныла, мал-ажыла түнгейлештирген. Јылдыстар — «тоштын үстинде буудай төгүлип калтыр»; Ай — «тошто буланннын јаагы јадыры; Күн, Ай — «түште мен иштейин, түнде сен иште»; «мун сары койлордын ортозында јангыс ак кой јүрөт».

Озогы өйдө чүмделген табышкактар онон ары таркап, кезиги өскө дө учурга көчө берген деп айдарга јараар. Андый табышкактардын көп сабазы эки учурлу: «Бойым јетпедим, болчок карам једе берт» дегени — көс. Экинчи учуры онын—ок. «Сууга салза—чөнгөс, отко салза—күйбес» дегени—тош ло көлөткө. Айдарда, өскө өйдө бу табышкактын учуры өзүп, шүүлтези кубула берген.

Табышкактар бүделе, ол ло бойы артып калган деп айдарга болбос. Јүрүмле кожо ичкери барып, озор канча ла катап кубулат.

В. И. Вербицкий Алтайла јоруктап, алтай улустаң јүзүн-јүүр чөрчөктөр, кеп ле укаа сөстөрдөн башка, көп табышкактар бичип алган. Бу табышкактардын ортозында канза керегинде мындый табышкактар бар: «Тееп ийзег — таппайак, оозыга суксан — татучак», «Јүрекче айылдан јүлүнче ыш чыгат». Кузук керегинде табышкактар кандый јараш чүмдү сөстөрдөн төзөлгөн! Темдектезе, «Эжиги де јок, көзнөги де јок туранын ичинде көп улустар отуры», «Агаштын бажында тогузон кат тонду көк бука отуры», «Јүс бөрүктү кодыр уул», «Адазы — адраш, энези — эдреш, уулы — удраш, кызы — кыдраш» ла онон до өскө.

Јангы өйди, јүрүмди, алтай албатынын өскөнин керелеп айткан табышкактар база да көп. Јангы өй — јангы табышкактар берет деп айдарга јараар. Темдектезе: «Айылдын ичи ай јаркынду» дегени — күскү. Бис билерис, озодо алтай улуста күскү јок болгон. Ол јүзүн-башка колбулар, саду ажыра табылган. Бичик керегинде табышкактар («Көс тө јок, тил де јок, колго алза, куучынчы», «Нени ле суразан — ончозын билер») алтай улус Совет јанг келерде, бичикке үренерин баштаган тушта табылган. Космосты бактырганынан улам ыраак туулардын ортозында јаткан алтай албатынын тилине јангы табышкактар база табылган: «Тенериде темир јылдыс учат», «Болчок карам јеткен јерге бойым эткен куш јетти». Јүрүмде јангы технический кубулталар болуп турганынан улам эмдиги өйдө јуртап ла иштеп јаткан үйенин санаа-сагыжы элбеп, Горькийдин айтканыла «Кижии — омок угулат!» — дегенин керелеп, бу мындый јангы сөстөр, шүүлтелер, табышкактар табылат.

Орус улусла билижип, најаылажып, озордын ижи-тожыла таныжып

алган кийинде алтай албаты орус табышкартарды тузаланын баштаган: «Армакчыда јажыл бозу јадып семирет» (арбуз), «Кара ат јалбышту отко калып кирет, бойы күйбейт» (күлкү), «Темир тумчук јерге кирип, түрте берди» (салда), «Темир ат кыра сүрет» (трактор), «Турна мойынду тумчугыла јер сүрет» (экскаватор).

Орус тилдин болужыла телекейдин өскө дө албатыларынын терен шүүлтөлү табышкартары алтай тилге көчүрилип, элбеде таркай берген: «Эртен тура төрт бутту, түште эки бутту, энирде үч бутту» (кижи), «Кызыл чырайлу кыс карангуйда отурат, чачы дезе тышкары» (морковь).

Табышкартар ажыра бис алтай улустын јебрен өйдөг бери өзүп келген историязын биледис. Олор јүрүминде нени эткенин, неле тузаланып иштегенин, кандый мал азыраганын, кижини айландыра бар болгон немелериле, кижинин бойыла таныжадыбыс.

Табышкартардын художественно-поэтический эп-аргаларын көргөндө, олор кыскарта, јараштыра айтканыла аныланат. Эпитет, метафора олорды јаркынду, чокум, көрүмјилү эдет. Табышкартардын көп сабазы метафорический эрмектерден турат. Мында эн ле көп тузаланып турган эп-арга — түндештирү. Бир немеле экинчи неменин темдектерин түнгейлештирип, оны табарга болужат. Табышкартын сүр-кеберинин кеен будугы шак мында: «Кырды кызыл түлкү ажа берди» дегени — күн. Бу табышкарты кызыл түлкүге түнгей немеге түндештирип бедрегилейт. Санынып, бедреп, ого түнгей неме табат. Күн чын ла энирде ажар алдында кып-кызыл боло берет. Бу түндештирүде поэтический кеберди сүрекей чебер тузаланган сезү бар. «Кайада чойчык өдүк јапшынып калтыр» («кайа» — кижинин бажы, «чойчык өдүк» — эки кулак). Кезик табышкартарда бу түндештирү-эрмек грамматический кеберин алынат: «Сууга киргенде — кызыл, суудан чыкканда — кара» (кызу ла сооткон темир).

Көп табышкартар түндештиргениле коштой, «эмес» ле «јок» деген сөстөр ажыра бүткени јарталат. Мындылары табышкарта айдылып турган неменин кандый бир аңылу темдеги чек јогын керелейт, је андый да болзо, ого түнгейи сезилет: «Күскун эмес, кап-кара, бука эмес, мүүстү, алты таманду, туйгагы јок; учуп браатса, күркүреп турат, отура берзе, јер казат» (коңус). Бу табышкар оксиморон деген эп-аргала аныланат¹.

Ол эмезе -дый, -дий, -тый, -тий, -ча, -чи деген аффикс ажыра бүткен табышкартар учурайт. Бир јанынан, аффикстин, экинчи јанынан, гиперболанын болужыла бүткен түндештирү табышкартар: «Эргекче алтын таш өргөөни өдө берт». Мыны тегин сөслө јартап айтса, адару бойы эргекче ле, је өңи алтынга түнгей. Мындай ок эп-аргала төзөлгөн база бир табышкар: «Сүмече бойы — сүм талай үндү». Бу күүк керегинде. Онын

¹ Оксиморон — табышкарта айдылып турган предметке аңылу, кайкамчылу кебер бүдүм көргүзөргө тузаланатан эп-арга.

ўни кан-алтайга торгулып, кижини өкпөөртүп турар. Күүктин ўнин албаты талайдын табыжыла, чайбалганыла, жарадына келип согулып, шуулап, кайага жаныланып, агаш-ташка торгулып турганыла түңгейлейт. Шак бу жараш ла элбек журук көргүскенинен бу табышкактын гипербола ажыра бүткен аңылу поэзиязы көрүнөт.

Табышкактарды эрмектин синтаксический кебери аайынча көп сабазында табыланып айдарга келижет. Кезигин кандый бир кижини бойы керегинде айдып тургандый: «Адамнын кара армакчызын түрүп болбодым» (жол). Олордын ортозында кезиги тиру, эрмектенер аргалу, табышкак эрмекти бойы айдып турган кеберлү билдирет: «Бу ла бассам — өтөк, бу ла бассам—өтөк» (кыпту), «Мен жок болзом, меечегин ойылар эди» (оймок), «Бајамнын бажы жаан» — деп, балтырган айдат.

Көп табышкактар уул, эје-сыйын, карындаш, баатыр, өбөгөн, эмеген деген адалгыштар кожо айдылган тооломолор ажыра бүткен: «Төрт баатыр күрежет, бирүзи де женип болбойт» (кыш, жас, жай, күс бой-бойын ээчий-деечий солып турганы), «Эки карындаш жуук та болзо, бой-бойын көрүшпейт» (эрдин эки кажы). Мындай табышкактардын поэзиязы олордын эптү, чечен айдылганында ла сүрекей чокум түндештирүзінде. Же ол ок өйдө олордын кажызында ла жүрүмнүн табарга күч жажыды салынган.

Алтай табышкактардын жаан поэзиязы, олордын бийик художественный кемин жартаарга анчадала ар-бүткен керегинде айдылгандары аңыланып туру. Андый көп тоолу табышкактардын бирүзи жылдысту тегери керегинде: «Чанкыр тошто кызыл буудай тогулип калган жадыры». Слер, байла, бойоор до сезип жадыгар, мында канча кире чокум айдылган, канча кире кеен-жараш поэзия. Бу табышкакты таап, учы-түбин жартап келзегер, слердин алдаарга чоп-чоокыр жылдысту көк-чанкыр тегери журалып келер.

Көп алтай табышкактар өс адалгыш ла текши адалгыш коштой турганыла бүдет. Темдектезе, «Соп-содон Содокой уул» (койон), «Сыра бажында Сыкыр өбөгөн отуры» (тийин).

Табышкак жаңыс ла метафора ажыра бүдүп жат дегени эмеш толтыра эмес деп, орус фольклористка И. М. Колесницкая жартайт: «Метафора табышкакта айдылган немелердин жүк ле тыш кеберлерин түңгейлештирет. Онон ары айдылган предметтердин түңгейин шиндеп тура, олордын бузулбас колбузын көрбөй жадыс. Табышкактын тозінде бузулбас колбун (метонимия) бар учун, онын шүүлтези, учуры жаанай берет».

«Жорткон-жорткон — жолы жок, кескен-кескен — каны жок» (кеме). Кеменин кыймыктап барганы ла онын изи жогы—бузулбас колбулу. Кандый да табышкакты шиндеп көргөндө, метонимиязына тын ажару салар керек. Жаңыс ла метафорага ажару салза, табышкак жаңыс бутту артар.

Бир канча табышкактар сурак темдекту, 2—3 жолдыктан турат. Онын кажы ла жолдыгынын сурагына каруу берер керек.

Тату-тату — не тату? (Уйку.)
Ачу-ачу — не ачу? (Олүм.)
Јүгүрүк-јүгүрүк — не јүгүрүк? (Көс.)

Кезик алтай табышкактарда диалогтор до учурайт. Бирүзи сурак берерде, экинчиси каруузын јандырат. Темдектезе:

— Болчон, болчон, кайдаг келдин?
— Устү-јуулу јердег келдим. (Койдын корголы.)

Эмди база бир башка кебер-бүдүмнен турган табышкак алалык. Шак бу табышкакты айтканда, текпиштег табынаа түжүп јаткан неме ошкош, онын кажы ла јолдыгы колбулу, кажызына ла каруу берер аргалу:

Устүгизи — үркүш-коркуш. (Көс.)
Ортогызы — јытчы-јыбар. (Тумчук.)
Алтыгызы — албын-јилбин. (Оос.)

Табышкактардын база бир аңызы — чечен, айдарга да эптү болгонунда. «Бойы эргекче, үни талайча» (адару). Бу эрмек синтаксический кебери аайынча эки бөлүкке бөлинет: 1. (бойы эргекче), 2. (үни талайча). Грамматический бүдүми түней. Кезик табышкактарды үлгер кеберлү эдип чүмдеген. Олордын көбизи албатынын үлгерининг кемин алынган.

Көрзөм-көрзөм — көрүнбейт.
Тутсам-тутсам — тудулбайт. (Кей.)
Акса-акса — түгенбес,
Јатса-јатса — чылабас. (Суу ла таш.)

Бу үлгерде кажы ла јолдык 7 үндү табышту, коштой рифмалу, мындый түней үйеликтү үлгерди литературоведениеде силлабический деер. Кезикте рифма-редиф төрт катап такып айдылып турат:

Тайга чыкса, талбас адым,
Талкан берзе, јибес адым,
Өзөккө түшсе, өлбөс адым,
Өлөң берзе, јибес адым. (Чана.)

Алтай табышкак, поэтический үлгер чилеп, кажы ла јолдыгы бир түней табыштан башталат:

Качарына хан урала,
Кара талга бууладым,
Бөлкөнчоккө хан урала,
Бөкөн талга бууладым. (Кызылгат.)

Табышкак керектү, јараш, чокумдалган түндештирү-эпитет ле өскө дө художественный аргалар јогынан өчөмик болуп көрүнөр.

Табышкакта көп сабазында тын јок немени тынду эдип көргүзет. Онызы олицетворениенин болужыла бүдет.

Айры төө айрас этти,
Армакчызы кылас этти.

Мында талку ла онын балазы керегинде айдылат. Бу табышкак талкуны төөлө түндештиргени ажыра бүткен.

Бир канча табышкактарда кайлап айдар чөрчөктин эп-аргазын, кемин алынган учуралдар бар. Оны чокумдаарга темдек эдип көп табышкактар көргүзөр аргабыс бар. Олордын бирүзи мындый:

Ылым кайа жарыла берди,
- Ыланаш уул чыга конды. (Жилик.)

Табышкакты айдатан ла онын тургузылган эп-аргалары сүрекей элбек. Кезикте сөстөр улай-телей удур-тедир рифмалажып, чечеркеген айасту айдылганы солун угулып, бийик поэтический кебер алынат.

Оскө размерлерден мындыйы учурайт:

Бай Мөркүт балазыла (казан, какпак).
Бала Куучын энезиле (божо, сарсу).
Шур Шулкун уулыла (жыракы, чорго).
Кумакай берген кызыла (аракы).

Бу размер каа-жаада ла туштайт. Онын рифмовказы байлык.

Алтай табышкактардын үлгеринин ичинде түнгей табыштар көп болгонынан улам олорды айдарга эптү, сөстөри жараш: «Баар-баар баазын эки чоокыр, жүүр-жүүр жүүзин эки чоокыр» — деп, кебис ле шүлүзин керегинде алтай табышкакта айдылат. Бу алдынан башка үлгөрдий билдирет.

Алтай албатынын өзүмнүн жолунда исторический уур айалгаларда бичикчи ле шинжүчи улус ас эмезе жок болгонынан улам эмдиге жетире табышкактын учуры керегинде чокум ла аңылу сөс айдылбаган. Табышкак телекейде бастыра албатылардын фольклорынын төс айрыларынын бирүзи деп билип тура, оны бастыра жанынан шиндеерине бийик культуралу албатылардын литературоведениези жаан ажару эдет. Онын учун советский өйдө бичикчи ле бийик үредүлү улустын тоозы көптөп турганыла коштой, бойлоры кеен сөс айткадый поэттер ле писательдер де көптөп туру. Бистин бүгүнгү алтай культура, онын литературазы, историязы ла филологияла колбулу өскө дө наукалары бийик өзүмнүн жолунда. Мыны темдектеп тура, фольклористикада онын төс айрызы болгон табышкактын исторический жолун, бастыра бүдүм-кеберин, аңызын ажаруга алып, шиндеер ле көрөр өй жеткен деп айдар керек. Табышкак — албатынын оос творчествозы. Ол онын бастыра жүрүмиле, ижиле колбулу. Ол бистин литературанын текши өзүмине бүгүн де жаан болушту, онын келер де жылдарына кожо барар аргалу.

БАЖАЛЫКТАР

С. Каташ, В. Чичинов. Јүрегисти оморкоткон төрөл жерис	3
---	---

БИСТИҢ ЮБИЛЯРЛАРЫС

Аржан Адаров. Јүрүмниң бийик ажузында (И. В. Шодоевтиң 60 жажына учурлай)	9
Конст. Козлов. Эмдиги кижиниң көрүжиле (Александр Демченконыҥ 60 жажына учурлай)	15

ОЧЕРКТЕР

Б. Бедюров. Кан-Алтайдың тамыры. Карган жылкычынын куучыны (Жолдог бичиген очерктер)	24
А. Тыбыкова. Сойлон чайдыг төрөли	35

КУУЧЫНДАР

А. Демченко. Настя.	44
Ј. Кайынчин. Ботпой ло Аграфена (Эки карган керегинде).	49
У. Садыков. Саная-күйи жетпезе... (Озогы жүрүмнөң)	57

УЛГЕРЛЕР ЛИИТ УНДЕР

Б. Самыков. Апрель—кандык ай. 12 апрельде 199... жылда. Јас. Школым	70
Ј. Кыдыев. Букварыс. Тоолоп үренедис. Сары сумка. Баштак бала	72
Э. Тоюшев. Малчынын күни	74
В. Бабрашев. Јайгыда. Эрте кыш. Уйку јок тўн.	76

КОЧУРИШТЕР

Джамбул. Мениң жүрүмимнең (Автобиографиялык поэмадан үзүк). Ш. Шатинов көчүргөн	79
Б. Краснов. Куйун. Л. Кокышев көчүргөн	84

БАЛДАРГА

Ј. Кайынчин. Ай эски тўн	85
И. Сабашкин. Азыранты суугуштарым (Одус жылдарда балдардың жүрүмнөң)	89

ПИСАТЕЛЬДЕРДИҢ АРХИВИНЕН

П. В. Кучияктың дневнигинен	95
П. Гордиенко. Канзабаш	98

КРИТИКА ЛА ЛИТЕРАТУРА ШИНДЕЕРИ

С. Каташев. Јажыт ийделу поэзия (Л. Кокышевтиң лирикасы керегинде)	110
Р. Палкина. Автордың романдагы учуры (Алтай, тувала хакас проза аайынча)	118
К. Укачина. Алтай табышкактар ла олордың поэзиясы.	126

ПЕСНЯ МОЛОДОГО ЧАБАНА

Сл. Л. Кокышева

Муз. В. Хохолкова

Бистро

1 Ся - дубыстро на ко-ня, Эх, до-ли-на ши-ро-ка.
Пог-ля-ди-те на ме-ня, Шап-ка чем не хо-ро-ша!
Но! Но го-ря-ка, но! Эх, по-те-му бы
и не пос-мот-реть. Э Пови-т Эи! Эи! Эи!
Лю-ди при-хо-ди-те на сва-дь-бу! Эи!

Сяду быстро на коня,
Эх, долина широка!
Поглядите на меня —
Шапка чем не хороша.

Но, чертяка!
Пастуха день подошел,
Зазывалы там кричат.
Погуляю от души,
Посмотрю-ка на девчат.

Эх, почему бы и не посмотреть.
И повсюду огоньки,
Отдохну я у реки,
И куда ни погляжу —
Э, как степи широки!
Эге-эгей!

Я гуляю на пиру,
Ох, девчата хороши!
Все так с виду хороши —
Подойдут ли для души.
М-да, кого же выбрать?
Ты, смуглянка милая,
Сядь-ка быстро на коня.
Погуляем-ка в степи,
Догоню-ка я тебя.

Ну-у! Догоняй.
А смуглянку ночью я
Без калыма увезу.
Чабанов всех позову,
Той в горах я закачу.

Э-эй, люди, приходите на свадьбу!

ГОРНО-АЛТАЙСК 1974